

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 10

Одеса 2000

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 10

Scan by Skorpion Professional

Одеса - 2000

63.3(0)0

~~УДК 930 (477.7) "18"~~

~~324 X 643~~

~~ББК 63.212~~

У десятому випуску Записок історичного факультету Одеського державного університету подані дослідження співробітників кафедр та аспірантів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редколегія:

Головний редактор: Доктор історичних наук, професор
В.Н.Станко.

Заступник головного редактора: Доцент **Т.М.Попова.**

Відповідальний секретар: Доцент **І.С.Гребцова.**

Члени редколегії: Професор **В.П.Вашенко,**
професор **П.К.Лобазов,**
професор **З.В.Першина,**
професор **М.Ю.Раковський,**
професор **Н.М.Якупов.**

Технічний редактор: **Н.О.Петрова.**

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова, 2000.

**ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени И.И.МЕЧНИКОВА**

**ЗАПИСКИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА**

Выпуск 10

Одесса - 2000

Agnes

**Цю збірку науковці факультету
присвячують ювілею
професора кафедри
історії України**

Першиної Заїри Валентинівни

ЗАЇРА ВАЛЕНТИНІВНА ПЕРШИНА – НАУКОВЕЦЬ І ПЕДАГОГ.

Історична наука в Одеському державному університеті пройшла складний і повчальний шлях. Розвиток будь-якої науки визначають, насамперед, люди, які присвячують їй життя. Однією з таких людей, яка цього року відзначає славетний ювілей, є професор Заїра Валентинівна Першина. Наполеглива і плідна праця талановитого Педагога і Науковця сьогодні є одним з найцінніших доробків у скарбниці досвіду історичного факультету.

Народилась Заїра Валентинівна 23 лютого 1925 р. в Одесі у родині службовців. Батько - Валентин Порфірович Першин - працював рахівником у порту, мати - Олена Григорівна Соколова-Першина - вчителькою. Навчалась З.В.Першина у школі №35 (у 30-ті роки знаходилась на вулиці Старопортофранківській у будинку колишнього народного училища), що була однією з найкращих у місті. Шкільні вчителі - у переважній більшості колишні викладачі гімназій - давали дуже ґрунтовну підготовку своїм учням. Саме школа стала для З.В.Першиної першим плацдармом, з якого почалось сходження у науку. І не лише для неї. Освіту там здобував і Петро Осипович Каришковський - світової слави одеський історик-античник. Проте довчитись до випуску в цій школі старанній учениці не судилось. 22 червня 1941 року брутально вдерлось у долі одеситів. Тому школу було закінчено у м. Сизрань Куйбишевської області (Росія). Юна випускниця вирішила стати юристом і вступила до Першого державного юридичного інституту (Московський юридичний інститут), який під час евакуації діяв у місті Алма-Ата (Казахстан). Рік навчання (1943-1944) у ньому став для студентки-першокурсниці другим кроком до справжньої науки. Величезне враження справили на неї лекції та семінари, які вів видатний радянський юрист, історик держави та права С.В.Юшков та інші професори цього вузу. Саме вони прищепили їй бажання й уміння працювати з історичними джерелами, критично осмислювати історіографію.

У 1944 р. З.В.Першина повернулась до рідної Одеси. Відсутність тоді в університеті юридичного факультету змусила її продовжити освіту на історичному факультеті. Цей, здавалося б дошкульний, факт у житті молодой людини мав у подальшому щасливе продовження. На історичному факультеті продовжувалося знайомство студентки з наукою. Незважаючи на скрутні умови життя, післявоєнні роки були

сповнені самовідданим навчанням, молодим задором, ентузіазмом і вірою у найкраще майбутнє. Про атмосферу тих років З.В.Першина яскраво оповіла у збірці спогадів "Времена и годы" (Випуск 1).

Визначальною рисою буття тогочасного істфаку було збереження найкращих наукових сил довоєнної доби, які репрезентували професори К.П.Добролюбський, М.М.Розенталь, А.Г.Готалов-Готліб, доцент М.П.Коров'яков та інші.

Наукові пошуки З.В.Першиної у студентські роки були різноманітними - це і образ Жанни Д'арк у світовій літературі, і Північна війна, і декабристи. Поступово, під впливом професора А.Г.Готалова-Готліба, доцента М.П.Коров'якова і завідуючого кафедрою філософії доцента С.Я.Когана була визначена основна проблема молодой дослідниці - історична роль слов'янських народів в історії світової цивілізації. Спочатку її було апробовано у дипломному творі, а згодом втілено і у темі кандидатської дисертації - "О.І.Герцен і слов'янське питання".

Отже, після закінчення університету, розпочались роки (1949-1952) навчання в аспірантурі (за спеціальністю "Історія СРСР"). Науковим керівником аспірантки був доцент С.М.Ковбасюк. Виконання дисертаційного дослідження виявилось не безхмарним. Труднощі виникли у трьох площинах. Перша - постать російського мислителя. При всьому позитивному ставленні до нього офіційної науки, він був далеко не рівня канонізованим класикам, а суперечливість його світогляду (та його оцінок) завжди була у зоні уваги ревнителів ідеологічної чистоти науки. Друга - так само слов'янська проблема мала ідеологічний присмак у зв'язку з "побудовою соціалізму у країнах народної демократії". Третя - важкодоступність джерельної бази. Адже, повного зібрання творів О.І.Герцена на той час ще не було видано, а з колекціями документів і матеріалів О.І.Герцена та М.П.Огарева з так званих Празького і Софійського архівів, що зберегалися у Москві, дозволялось працювати дуже вузькому колу дослідників. З.В.Першина все ж успішно завершила роботу. Багато в чому молодому науковцю допомогли такі стовпи радянської історичної науки як Б.П.Козьмин, С.О.Макашин, Г.М.Панкратова. Кандидатську дисертацію було захищено у червні 1953 р. у науковій раді Інституту історії АН УРСР (Київ). Офіційними опонентами були відомі українські науковці професори А.О.Введенський та Ф.П.Шевченко. У роботі було піднято цілу низку невивчених питань, в тому числі і про деякі аспекти постановки питання слов'янської федерації у Кирило-Мефодіївському братстві.

Викладацьку діяльність З.В.Першина розпочала у 1950 р. на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова на кафедрі історії СРСР. Працювала спочатку старшим викладачем, а згодом - доцентом. Продовжувала займатись тематикою, пов'язаною з історією громадського руху другої половини XIX ст. у Російській імперії, розробила і читала курс історії її пореформеного періоду, спеціальні курси з історії робітничого руху та архівознавства.

З самого початку своєї роботи молода викладачка завзято працювала над своєю лекторською майстерністю. Багато ночей перед лекціями були безсонними: треба було відпрацювати кожний її фрагмент, вивірити кожну деталь. Це прагнення до досконалості викладу дали свої наслідки - лекції З.В.Першиної були науково переконливими, яскравими й емоційними. Уже з перших хвилин лекцій можна було відчутти, що на трибуні - справжня непересічна особистість. Кілька поколінь студентів, в тому числі й автор цих рядків (уже у 80-ті рр.), добре це пам'ятають. Отже, протягом 50-х-початку 60-х рр. З.В.Першина пройшла шлях від становлення викладача-неофіта до зрілого викладача-фахівця. В той же час вона захопилась і проблемами краєзнавства. Внаслідок цього у 1963 р. з'явилась друком її перша монографія "Імени Январского восстания" (227с.), присвячена історії Головних залізничних майстерень Південно-західної залізниці, реконструйованих у 1929р. у завод важкого кранобудування ім.Січневого повстання. Свого часу на цьому підприємстві працював дід дослідниці. Таким чином онука віддячила його пам'яті. А сама монографія, яку відзначили столичні журнали ("История СССР", 1964, №2; "Український історичний журнал", 1964, №3), поклала початок цілій серії праць інших дослідників з історії фабрик і заводів Одещини.

У середині 60-х років розпочався новий, тривалий етап у професійній діяльності З.В.Першиної. У січні 1966 р. її було обрано деканом історичного факультету. На цій посаді вона працювала понад 18 років - по червень 1984 р. Той період в історії нашої Батьківщини був надзвичайно суперечливим. Є багато бажаючих зафарбувати його одним, далеко не світлим кольором, перекреслити все позитивне, що відбувалось. Це був дійсно важкий і складний період у житті вищої школи: безнастанні вимоги формалізації навчального і наукового процесів, нескінченні комісії з центрів (як Москви, так і Києва), часто-густо некомпетентні, але з повними торбами "вагомих" висновків. Чи не найважче було на історичних факультетах, які на різних владних

рівнях визнавали як “ідеологічні”. Все це так. Але варто не забути, що загальнолюдські цінності і якості знаходять свій вплив незалежно від суспільно-політичного середовища. У будь-яку добу талант торував собі дорогу поряд з нездарамі, а чисті духом жили поруч з мерзотниками. Так було і в античності, таке є і сьогодні, так само було і в 60-80-ті роки. З огляду на це – немає “добрих” і “поганих” поколінь. Є скоріше люди-будівники – системоутворювачі (без будь-яких ідеологічних еківоків), є люди байдужі – баласт (у нормальному розумінні) і є руйнівники системи. З.В.Першина належала безсумнівно до першої категорії. В ті непрості часи вона виявила себе здібним і невтомним організатором навчального процесу і наукових досліджень на факультеті. Розроблялись проблемні курси і спецкурси, успішно працювала аспірантура, захищались дисертації. Особлива увага приділялась завжди актуальній проблемі вузів - підготовці докторів наук. Саме в цей час захистили докторські дисертації П.О.Каришковський (кафедра історії стародавнього світу і середніх віків), М.Ю.Раковський (кафедра історії СРСР), С.Й.Аппатов та Д.П.Урсу (кафедра нової та новітньої історії).

Захистила докторську дисертацію і сама З.В.Першина. У цей період її наукові інтереси все більше зосереджувались на проблемах громадського руху в Україні у другій половині XIX ст. Особливо її зацікавили події в Україні під час двох загальнодемократичних підйомів на межі 50-60-х та 70-80-х рр. XIX ст. Можливості праці з більш доступними у 60-ті на початку 70-х рр. XX ст. архівами, ретельні вивчення періодики поступово призвели до накопичення матеріалу, який потребував систематизації та теоретичних узагальнень. Внаслідок цього, спочатку у 1975р. з'явилась монографія – “Очерки революционного движения на Юге Украины” (К., Вища школа, 247с.), а у червні 1977р. - відбувся захист докторської дисертації на тему: “Південна Україна між першою і другою революційними ситуаціями: проблема центру і регіону в російському визвольному русі” у Київському державному університеті ім.Т.Г.Шевченка. Офіційними опонентами виступили член-кореспондент АН СРСР І.Д.Ковальченко, а також професори Ф.Є.Лось та О.Д.Соколов. Варто зазначити, що авторові не вдалось втілити весь задум вповні. Втручання зовні змусило вилучити з монографії майже весь матеріал про громадівський рух в Україні, деякі фрагменти, пов'язані з національним питанням. Поява монографії, схвальні рецензії на яку з'явилися в “Українському історичному журналі” (1975, №12) та журналі “История СССР” (1976,

№4), і захист дисертації зробили З.В.Першину одним з найвідоміших істориків на Півдні України. У 1979 році Заїрі Валентинівні було присвоєно звання професора. Не забувала вона і навчально-методичну роботу. По проблематиці, яку розробляла, було підготовлено посібник для студентів, які слухали спецкурс про основні закономірності і особливості громадського руху в Україні у пореформений період. Також З.В.Першина читала спецкурси з історії робітничого руху та про розвиток соціалістичної думки в Росії у домарксистський період. Принагідно зауважимо, що останній спецкурс з успіхом було прочитано в Угорщині – у Сегедському університеті.

Отаким напруженим було життя декана історичного факультету. Звичайно, у житті колективу не могло бути все гладко. Зокрема скрутне становище склалось на кафедрі історії Української РСР. Це було пов'язано з сумнозвісними наслідками в суспільно-політичному житті України зміни у 1972р. республіканського партійного керівництва, коли у всіх вузах почали нищпорити спеціальні комісії для пошуку "помилки" у висвітленні національного питання і проявів "буржуазного націоналізму". Це призвело до кризи і "замороження" кафедри. Кадрове поповнення стало не можливим, а студентська спеціалізація і взагалі зникла. Отже, кафедра, зменшена штатно до межі мінімуму, знаходилась наприкінці 70-х років під загрозою розформування.

Своєрідним виходом з такої ситуації, щоб зберегти кафедру та її кадровий склад істориків-україністів, стала трансформація кафедри, перехід до неї кількох викладачів, в тому числі у професора З.В.Першиної. Вона ж і очолила кафедру, яка відтоді і протягом десяти років (1980-1990) мала назву "Історії Української РСР, історіографії і джерелознавства".

В ті роки завідувач кафедрою вела курс історіографії, читала вступ до архівознавства і вела архівну практику студентів. Не забуваймо також, що проблеми україністики цікавили її з самого початку творчого шляху. Тому цілком не випадковим було запрошення її взяти участь у написанні багатотомної історії України, видання якої було задумано в Інституті історії АН УРСР. У двох здійснених у першій половині 80-х рр. проектах (на українській і російській мовах) вона виконала розділи, присвячені розвитку водного транспорту, торгівлі, кредиту, банків, студентського руху у другій половині XIX ст.- на початку XX ст., працювала у редакційній колегії IV тому цього видання. Нею було надруковано низку статей в Українській Радянській енциклопедії та

Радянській Енциклопедії історії України. Визначенням високого фахового рівня З.В.Першиної було введення її до Республіканської наукової ради по проблемі "Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду", обрання головою Одеської секції Наукової ради по проблемі "Історія історичної науки" при Відділенні історії АН СРСР, членом конкурсної комісії Мінвузу СРСР по присудженню Державних премій по історичних науках, членом Методичної Ради Мінвузу СРСР тощо. Наукова і педагогічна діяльність З.В.Першиної була відзначена присвоєнням їй почесного звання "Заслуженого працівника вищої школи України" (1985).

Помітною у місті була і громадська діяльність З.В.Першиної. Адже у 1966р. вона стала фундатором Українського товариства охорони пам'яток історії і культури в Одеській області, її обрали головою його Обласного правління. Вона була ректором Народного університету історичних знань, обиралася членом президії обкому Союзу працівників вищої школи і наукових установ, депутатом одеської міської ради.

Зміни в Радянському Союзі, що розпочалися у середині 80-х рр. та призвели до його розпаду і появи незалежних держав, створили нову суспільно-політичну ситуацію, відкрили наступний етап у розвитку історичної науки в нашій країні. В цих умовах З.В.Першина опинилась серед тих істориків, дослідницький багаж і науковий потенціал яких витримали перевірку часом (минулим і новим), які виявились спроможними відповісти новим науковим доробком сучасним стандартам історичної науки.

Працюючи з 1990 р. на посаді професора кафедри історії України З.В.Першина активно досліджує проблеми української історіографії, вивчає роль видатних істориків України у процесі українського національного відродження. Окремо варто сказати про написання історії нашого університету. Заїра Валентинівна брала участь у написанні книги, присвяченій віковому ювілею вузу ("Історія Одеського університету за 100 років". К., 1968). Тоді було здійснено ґрунтовні архівні пошуки щодо розділу про перші тридцять років історії університету. Наприкінці 80-х рр. працювала вона і над новим виданням ("Одесский университет 1865-1990". - К., 1991). Під час підготовки перевидання цієї книги до 135-ліття університету З.В.Першина відіграла у науковому відношенні, без перебільшення, ключову роль у роботі редакційної колегії. Як завжди, системне бачення проблеми, ясність думок, чіткість у їх викладі, натхнення і

водночас скуппульозність багато в чому покращили нове видання. А деякі її пропозиції безумовно, будуть здійснені при нагоді у виданнях ХХІ століття. Саме їй було доручено зробити минулого року наукову доповідь на урочистому засіданні Вченої ради університету, присвяченому дню народження нашої Alma mater (статтю З.В.Першиної у цій збірці написано на основі тої доповіді). В наші дні Заїра Валентинівна Першина – самий досвідчений викладач, провідний професор кафедри історії України. Вона перша жінка-історик - доктор історичних наук в історії Одеського університету. У 1995 р. її обрано академіком Академії історії і філософії природничих та технічних наук (Одеса), в якій вона плідно працює.

Для багатьох З.В.Першина є взірцем і в науковій, і педагогічній, і в організаційно-адміністративній роботі. Вісімнадцять років на посаді декана і десять років на посаді завідуючого кафедрою – рекорд історичного факультету. З.В.Першина – автор понад 200 наукових праць, в тому числі п'яти монографій, курсу лекцій, вона взяла участь у написанні 15 колективних монографій, була членом редакційних колегій багатьох з них. Головним же у її діяльності залишається робота педагога, вихователя нових поколінь істориків. Сьогодні З.В.Першина; як і завжди, яскраво і переконливо викладає студентам основи наукових досліджень, читає спецкурси з історіографії України, історії освіти і науки в Україні, веде науковий студентський семінар про роль у розвитку національної самосвідомості українського народу видатних українських істориків – М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, М.С.Грушевського та інших, призвичаює молодих дослідників до архівного пошуку, продовжує читати вступ до архівознавства і керує архівною практикою студентів. Вона – ініціатор зустрічей колективу кафедри зі студентами спеціалізації, які стали уже традиційними. Багато уваги Заїра Валентинівна приділяє керівництву науковою роботою студентів. Її учні беруть участь у всеукраїнських конференціях і конкурсах наукових робіт. На її рахунок численні нагороди серед яких і медаль Академії наук України. З.В.Першина підготувала понад десятка кандидатів наук. Серед них І.С.Гребцова – “Преса України на рубежі 50-60-х років ХІХ ст.”, Ю.П.Коновалов – “Розвиток Чорноморського торгівельного флоту у другій половині ХІХ ст.”, Л.С.Похила – “Історичні погляди П.Куліша” та інші. Легкою стала рука З.В.Першиної у Спеціалізованій вченій раді по захисту дисертацій при історичному факультеті, якою вона благословила багатьох науковців, голосуючи за присудження їм наукових ступенів.

Кафедра історії України сьогодні досить молода і складається з тих, кого в різні роки навчала і виховувала З.В.Першина.

Особисте життя не було милостивим до Заїри Валентинівни. У 39 років вона овдовіла. Самотужки ставила на ноги доньку Марину, потім допомагала виховувати онуків – Юлю, Всеволода, Катерину. Всі вони – медики. Тільки Катя здійснила юнацьку мрію бабусі й пішла вчитися на юриста. Коло замкнулося...

І сьогодні у час знаменного ювілею усі ми – колеги, учні, друзі – говоримо: Вельмишановна Заїра Валентинівно! Низький уклін Вам і велике щире сердне спасибі за Вашу працю, науку і небайдужість у цьому житті. Бажаємо Вам здоров'я, талановитих учнів і творчої радості!

В.М.Хмарський

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Про справжнього вчителя писати завжди не просто. Підстерігає цілком зрозуміла спокуса кинути рожевий погляд на власну молодість крізь таку ностальгічну призму побачити своїх друзів і, звичайно, наставників і вчителів. Водночас разом з плином життя, набуттям власного досвіду все більше позначається суб'єктивне критичне і самокритичне сприйняття минулого, якась ретроспективна самоіронія. Можливо, у всьому винна професія історика?

Однак, на щастя, трапляються, хоча і дуже рідко, події і люди, воістину не підвладні часові. За всіма найсуворішими критеріями до таких людей належить Заїра Валентинівна Першина – вчений, педагог і людина. При цьому кожна з цих її трьох іпостасей пишеться з великої літери.

Треба хоча б на хвилинку уявити собі атмосферу середини 50-х років, склад студентської аудиторії і, звичайно, викладацький корпус після всіх політико-ідеологічних колізій і катаклізмів сталінських часів, відчуті перший подих відлиги і весняних вітрів після XX з'їзду, щоб гідно оцінити молодого доцента історичного факультету університету, яка читала курс вітчизняної історії другої половини XIX ст. Реформи 60-70-х рр., розвиток економіки, суспільно-політичні рухи та ідейно-політична боротьба, проблеми культури, яскраві особистості в інтер'єрі епохи – все це мимоволі трансформувалось в нашої уяві в тогочасні події в радянському суспільстві, будило думку

і почуття. І цьому вирішальним чином сприяв глибоко науковий, мінімально заідеологізований підхід до історичних подій, майстерний аналіз першоджерел, блискуча лекторська манера, вишукана, філігранно відточена образна мова, висока загальна культура і ерудиція викладача. Навіть своїм зовнішнім виглядом – завжди зібрана, строго пунктуальна, елегантна, доброзичливо усміхнена, дотепно-іронічна – Заїра Валентинівна випромінювала якусь особливу ауру, приваблювала і зачаровувала аудиторію, і не тільки чоловічу. З часом, вже викладаючи в університеті і спілкуючись з колегами, мені так і не довелось зустріти лектора-викладача, який перевершив би цей еталон на ім'я З.В.Першина.

Про З.В.Першину як про вченого мало сказати, що вона доктор історичних наук, професор, багаторічний незмінний декан і завідувача кафедрою, автор багатьох поважних книг, брошур і статей.

Заїра Валентинівна – справжній дослідник, оскільки з студентських і аспірантських літ і до сьогодні вона завжди піднімала і успішно вирішувала нові (а лише цей фактор є критерієм науки) і дуже не прості наукові проблеми, які потребували не тільки високого професіоналізму, а й чималої наукової і громадської сміливості.

Серед них - суспільно-політичні і національно-визвольні рухи XIX ст., широкий спектр краєзнавства, історична персоналістика, історіографія і джерелознавство.

І ще одна її прикметна риса - постійна турбота про молоду зміну науковців. З великим хвилюванням і вдячністю засвідчую, що свою першу студентську наукову розвідку і першу публікацію в "Наукових записках" Одеського університету я мав честь виконати саме під керівництвом і за великої допомоги З.В.Першиної. З того часу по-різному складалась доля, доводилось займатись не тільки науковою і педагогічною діяльністю, але смак до дослідницької роботи ніколи не згасав. І цим завдячую Заїрі Валентинівні. Нам і сьогодні є про що з нею поговорити і під час зустрічей (на жаль, не частих), і по телефону, і подумки. І кожен раз, як і в студентські роки, по-особливому хвилююсь, відчуваю в душі трепетне відчуття вічно вдячного учня. Більше того: я глибоко переконаний: поки цей вогник зі мною – це гарантія творчого неспокою, стимул зробити більше, передати щось від нього вже своїм учням. Може, це і є ознакою наукової школи, зв'язку поколінь?

В ці ювілейні дні хочу від усієї душі привітати шановну Заїру Валентинівну з її зоряним часом. Тож нехай Ваша зоря світить всім

нам яскраво і довго, на радість і щастя Вашій родині, Вашим численним учням, в ім'я розквіту української історичної школи!

*академік Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки,
віце-президент НАН України
Курас І.Ф.*

Мої студентські враження

Ми тепер зустрічаємося з З.В.Першиною як колеги-професори. За плечима кожного – певна кількість книг і учнів. У кожного – діти й онуки, яких ми взаємно знаємо. У наших відносинах – жодної тьмяної плями; ці відносини сповнені взаємної поваги і коректності, але “на відстані”. Відстань склалася природним чином, разом ми не працювали, відносини студент-викладач залишилися на все життя. Тим більше, що спільною рисою наших характерів є дефіцит товариськості.

Невміння сходитися з людьми, жити за законами команди, розв'язувати проблеми за принципом “ти – мені – я – тобі” приносило мені в житті багато незручностей, хоча для вченого такі риси вдачі не є особливо важливими. Переконалий, що Заїра Валентинівна теж потерпіла від такого невміння. Працювати з людьми їй довелося багато, я не можу назвати серед істориків деканів з таким великим стажем роботи, як у неї.

Цікаво, що я ніколи не міг подивитися на З.В.Першину очима найближчих друзів, які багато років працювали з нею. У них бували конфлікти, а я навіть подумки не брав їхню сторону.

У нас з З.В.Першиною один вчитель – С.М.Ковбасюк. Мабуть, це з'єднує, надто світлою особистістю він був. У нього Заїра Валентинівна готувала кандидатську дисертацію. Захистила її якраз тоді, коли я закінчував школу.

Вперше я побачив Заїру Валентинівну за кафедрою, коли перейшов на третій курс. Те, як вона читала курс історії СРСР XIX ст., мені сподобалося відразу. Відчувалися і талант лектора, і знання предмету. Раптом в аудиторію увійшов С.М.Ковбасюк і почав слухати. З.В.Першина розхвилювалася і лише згодом оволоділа увагою

величезної кількості студентів. Якраз тоді ліквідували історичні факультети в кількох педінститутах, і кількість студентів на нашому курсі подвоїлася. Дочитувала вона лекцію з певним напруженням, а я співчутливо слідкував за нею. Було незрозуміло, чому вона хвилюється на відкритій лекції. В субординації я не розбирався: те, що С.М.Ковбасюк працював тоді проректором, мене не обходило.

Відтоді лекції З.В.Першиної я слухав із задоволенням. У мене вже сформувалася погана звичка прочитувати підручник до початку навчального року, а тут на додаток я поглинав й монографії з історії ХІХ століття: С.М.Ковбасюк дав мені на три роки тему дипломної роботи, пов'язану з використанням архівних джерел, а перед роботою в архіві я ретельно вивчав історіографію. Тим не менш, в лекціях З.В.Першиної знаходив свіжі думки. На нещастя, у нас з'явилося багато викладачів з педінститутів, завдяки яким істотно понизився середній коефіцієнт інтелекту професорсько-викладацького складу.

З.В.Першина була незвично красива. Сполучення краси і розуму у жінок зустрічається не часто. Різниця в двадцять років не дозволяла мені дивитися на неї як на дівчат з факультету. Вона була викладачем, а я – студентом. В її присутності я завжди мобілізувався, стежив, щоб не втратити обличчя, бути наготові з відповіддю. Не хотілося наразитися на її бездоганно ввічливу, але дошкульну, з англійським відтінком іронію. Жодного разу й не наразився.

Ми йдемо по життю паралельними шляхами. Спілкуємося рідко, здебільшого обмінюємося поздоровленнями на свята. Так проходять роки, складаючи у десятиліття. І в цей урочистий день хочеться поздоровити незнаних мені студентів і добре знаних викладачів історичного факультету Одеського університету з тим, що в його стінах все своє життя працює жінка з незвичним іменем Заїра – талановита, розумна і, як на мене – завжди красива.

*Станіслав Кульчицький
доктор історичних наук,
професор, Заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора Інституту історії України НАН України.*

Заїру Валентинівну Першину знаю давно. Я був в числі многочисленных ее учеников. Учителей у меня было немало. Но в моей памяти она занимает особое место как человек высокой

культуры и как профессионал высшего класса. На ее лекции ходили даже не очень прилежные студенты, знали ее предмет. Заира Валентиновна одаренный организатор и руководитель. Эти свои качества она в полной мере проявила в годы, когда работала деканом исторического факультета. Подбор кадров, организация и образцовая трудовая дисциплина выдвинули факультет на ведущее место среди подразделений университета.

Профессор Першина внесла достойный вклад в науку и подготовку научно-педагогических кадров. В течение 20 лет работы председателем специализированного Совета, я неизменно опирался на поддержку своего заместителя профессора Першиной З.В. Наш Совет был в числе лучших в стране. Так что Заиру Валентиновну глубоко уважаю как своего Учителя и Соратника и желаю ей многих лет крепкого здоровья и новых творческих успехов.

*Назым Мухаметзянович Якупов,
Герой Советского Союза,
доктор исторических наук,
профессор, Заслуженный деятель науки Украины*

Заира Валентиновна Першина несомненно принадлежит к плеяде наиболее ярких личностей Одесского университета, да и города в целом второй половины нашего века.

Блестящий, аналитический ум, молниеносность реакции, потрясающее трудолюбие, эрудиция и колоссальный общегуманитарный фундамент, исключительные организаторские способности удивительным образом соотносятся в этой женщине и ученом.

“Уроки Першиной” – так я называл и называю до сих пор любое – от нескольких минут во время случайной встречи на улице до многочасовых дискуссий – общение с Заирой Валентиновной. Не скрою: этот человек сыграл огромную роль в моем профессиональном и гражданском становлении.

Можно только желать одного, а именно: пусть яркие грани ее таланта, жизненного опыта и мудрости освещают такую тернистую дорогу становления историков-профессионалов и в грядущем XXI столетии.

*И. Н. Коваль
кандидат исторических наук, доцент,*

В то время, когда я учился на историческом факультете (1967-1972 гг.), З.В.Першина была в зените административной и педагогической карьеры. Студенты побаивались своей красивой и царственной деканессы. Но все знали, что в ректорате и парткоме она пользуется непререкаемым авторитетом и истфак за ней, как за каменной стеной.

Будучи блестящим администратором с диктаторскими наклонностями; она не только поддерживала образцовый порядок в учебном процессе и в других факультетских делах, но одновременно умудрилась создать обстановку просто-таки расцвета студенческой демократии. Поэтому маленький факультет по всем показателям держал призовые места в университете.

Сейчас часто приходится слышать и читать героические воспоминания диссидентов разных калибров о репрессиях парткомов и КГБ. На историческом факультете вольнодумцев было не меньше, чем где-либо. Но я не припомню ни одного случая, чтобы тогда кто-то из наших студентов от этого пострадал. Думаю, что своим авторитетом декан плотно прикрывала подходы к ее владениям, где резвились начинающие карбонарии. После университета у некоторых из них были неприятности, но кое-кто на этом сделал карьеру, пробившись в Москве, при Ельцине чуть ли не в главные идеологи "семьи". Не знаю, сказал ли он ей спасибо за безмятежную студенческую юность. Думаю, что слова благодарности Першиной З.В. приходилось слышать нечасто, так как работать с ней непросто.

По этой части у меня тоже имелся небольшой опыт. Будучи председателем Научного студенческого общества, я довольно быстро заметил, что знала она о делах в нашем НСО до мелочей, но почти никогда в них не вмешивалась. Однако, в серьезных вопросах была непреклонна, заставляла шепетильно и досконально знать и исполнять те или иные требования ситуации, которые мне подчас казались несущественными. Много позже я понял, что это вытекало из привычки добросовестно относиться к любому делу, и старшему виднее, что существенно, а что - нет.

Заира Валентиновна врезалась в память не просто как яркая личность. У нее была непохожая на других, аристократическая манера

преподавания, строгая и элегантная подача материала. Содержание и культура ее лекций производили глубокое впечатление.

Нельзя не отметить, что будучи жесткой и требовательной в ходе учебного процесса, на экзаменах она была непридирчива и великодушна, а уж если студент выказывал хорошее знание ее курса, то радовалась пятерке не меньше, чем он сам.

Как и везде, педагоги у нас были разные. Но была группа очень сильных, блестящих преподавателей. Заира Валентиновна занимала в этом ряду достойное место.

Я никогда не сравнивал, каким исторический факультет считался до ее деканства и после. Но я не раз слышал от других и точно знаю сам, что в описываемое мною время это был первоклассный факультет.

И. П. Серов
кандидат исторических наук, доцент,
Генеральный директор
телекомпании "РИАК-информ"

Сегодня, спустя 18 лет, когда прожит определенный отрезок времени, мы осмысливаем прекрасное время прошлых студенческих лет. И в первую очередь в памяти вспоминается человек высокой интеллигентности, интеллектуальности, блестящий лектор и ученый Заира Валентиновна Першина. В наши студенческие годы она была деканом исторического факультета. В те годы наш факультет процветал, считался одним из лучших в университете. И все это было благодаря нашему декану З. В. Першиной. Мы, студенты, были переполнены чувством гордости за своего декана, когда она выступала на общеуниверситетских мероприятиях, потому, что это был блеск ораторского мастерства.

Нам нравился стиль одежды Заиры Валентиновны, ее манера держаться перед аудиторией студентов и преподавателей. За ее, казалось бы, строгой и недоступной внешностью, скрывались самые элементарные человеческие качества: доброта, справедливость, гуманность, забота о судьбе своих питомцев. Это человек, для которого не безразличны были наши судьбы.

С. М. Вегерчук
Директор гимназии № 2 г. Одессы
"Відмінник освіти України", учитель-методист

Теплота і людяність, вдячність та повага

Вважаю великим щастям те, що на початку свого шляху у велику науку доля мене звела з професором, деканом історичного факультету Одеського університету Заїрою Валентинівною Першиною – відомим вченим, визначним педагогом, чуйною людиною.

А шлях до університету в мене був нелегким, що і оцінила пізніше Заїра Валентинівна. Приїхавши після неблизьких життєвих мандрювань по всій Правобережній Україні, включаючи Волинь де я народився, я мріяв про Рішельєвський ліцей. Перша спроба вступу була невдала, мій твір написаний білим віршем оцінили на трійку. Пішов на завод “Запчастин”. Друга спроба була успішною, але я вже тоді вважався ніби одеситом, а одеситів приймали тільки на стаціонар в обмеженій кількості, інші йшли на вечірнє відділення. Так однокурсники Таня Тичкова, Федя Самойлов /сьогодні відомі педагоги, вчені/ і я вирішили просити декана перевести на стаціонар. Заходим до кабінету, нас привітала молода, досить чарівна, красива жінка. Це і була Заїра Валентинівна. Дозвіл ми отримали, хоч хотілося перейти на курс вперед, щоб навчатися з тими, з ким вступали до університету /на вечірньому факультеті навчалися шість років, на стаціонарі тоді п’ять/. Доздавши 8 екзаменів і безліч заліків ми влилися у “свій” курс.

На стаціонарному навчанні із Заїрою Валентинівною зустрічалися майже кожен день, її лекції слухали з великою увагою. Уже за хвилин п’ять до початку лекції ми заповнювали аудиторію. Я не пам’ятаю щоб декан коли підвищила голос на студента, була невдоволеною, адже що таке адміністративна робота я тепер знаю досить добре.

З.Першина відзначалася об’єктивністю оцінок, чесністю. Вона захищала і відстоювала студентів незалежно від курсу на якому вони навчалися і впливу їх батьків. Щирість була визначальною рисою її характеру, вона не любила замикатися в собі, із задоволенням спілкувалася зі студентами в будь-який час. Це визначна особа на педагогічному небосхилі.

Я міг би навести багато прикладів проявів теплоти, людяності Заїри Валентинівної, що викликало вдячність та повагу студентів та викладачів. Після закінчення університету за розподіленням /фактично за рекомендацією З.В.Першиної/ я був направлений на роботу в Правління Одеської обласної організації Українського

товариства охорони пам'яток історії та культури. З.В.Першина на громадських засадах була головою цієї організації, першим ректором Народного університету охорони пам'яток. Будучи вченим секретарем вказаного університету, одноразово консультантом Правління Товариства, мені доводилося спілкуватися із Заїрою Валентинівною досить часто.

Я буду завжди гордий що брав участь під керівництвом Заїри Валентинівни в розробці першої навчальної програми двохрічного Народного університету. І завше буду пам'ятати що моя перша стаття вийшла завдяки рекомендації Заїри Валентинівни в тоді ще мої юні роки, яка була опублікована в першому числі тільки но започаткованого в 1969 р. журналу "Пам'ятки України" /того ж року я закінчив університет/. Тим більше є відрадним, що в цьому першому числі започаткованого журналу, була опублікована стаття Заїри Валентинівни.

Доля закинула мене до Москви, потім до Києва, але я завжди підтримую творчі зв'язки із моїм учителем /конференції, симпозиуми, співпраця в журналі "Київська старовина"/. Не можу не згадати ще одного факту, який характеризує З.В.Першину як людину. Коли в СРСР розпочалася діяльність чорного кардинала Суслова, а в Україні його посіпаки Маланчука, настали для національної інтелігенції дні випробувань. В Одеському університеті почалися гоніння на кафедру історії України та її завідуючого доцента Петра Івановича Воробєя було звільнено. Я цю прекрасну людину добре знав, бо був старостою гуртка історії України, він був керівником моєї дипломної. Заїра Валентинівна Першина встала на його захист. Я зустрічався з ним в останнє уже після третього його інфаркту, коли стан вченого був важкий. Він був дуже вдячний З.В.Першиній за підтримку і просив мене написати коли-небудь добре слово про цю людину.

Я частково виконую це побажання в день славного ювілею 75-річчя від дня народження Заїри Валентинівни Першиної.

*С.Заремба
Доктор історичних наук,
Заслужений діяч науки і техніки України,
директор Центру пам'яткознавства
НАН України та УТОПІК,*

Радость бытия гуманизма, строгая добродетельность, гармония эстетической формы и глубины содержания, талантливая женщина, ученый и любимый учитель – вот такие ассоциации вызывает имя Заиры Валентиновны Першиной. 50 лет из уходящего бурного XX века ею отдано науке, историческому факультету, университету, изучению истории одесского края, обучению студентов и аспирантов, воспитанию целой плеяды краеведов.

Женщина – легенда, эталон духовности, этики высокой науки, не случайно ставшая одним из ведущих специалистов на поприще методологии исторического познания, философского анализа фактов, эвристического подхода в постоянном творческом горении и поиске...

Пусть всегда, Заира Валентиновна, светит Ваша звезда на небосклоне мира и добра.

*Студенты исторического факультета
выпуска 1961 года;
воспитанники Заиры Валентиновны,
ныне – доктор исторических наук,
профессор Шелест Д.С.,
кандидат философских наук,
доцент Чернега Р.П.*

Мы учились на историческом факультете с 1959-1960 - по 1964-1965 гг. Факультет был престижным, поступить на него было очень трудно (13-15 заявлений на одно место подавалось). За редким исключением, поступившие имели уже трудовой стаж не менее 2-х лет или были демобилизованы из армии и флота (таковы были тогда требования к абитуриентам, помимо конкурсных экзаменов). Среди нас были и такие, кто одновременно работал – вечером, летом, поскольку других средств к жизни, кроме 22 р. стипендии иначе негде было взять, а очень хотели быть историками. Одевшись в тройку “с иголочки” и даже с маникюром, такой 25-летний франт, проработавший летом шофером на самосвале, как и все мы, не мог глаз оторвать от Заиры Валентиновны Першиной, читавшей в аудиториях на Преображенской, 24 курс отечественной истории. То, что она имела ученую степень кандидата исторических наук и звание доцента отходило на второй план – мы еще не доросли до понимания того, что это значит. Впечатляло и притягивало внимание то, что в

ней как бы слились воедино знания, вдохновенное с высокой культурой и мелодичностью голоса чтение лекций, раскрывавших нам историю города Одессы, в котором многие оказались впервые, ее необычность, красота, такт и выдержка в отдельных случаях, хотя проблем в аудитории на ее лекциях никогда не было.

Став позже преподавателями вузов, мы стремились к такому преподаванию, однако с огорчением признаемся – это чрезвычайно трудно. Много труда требуется для поиска интересного материала по проблеме учебной программы, но еще сложнее завоевать внимание аудитории. Это действительно мастерство высшего класса, искусства.

Работая со студентами – как руководитель научного кружка, курсовой, дипломной работы, на экскурсии по городу, на архивной, музейной, педагогической практике – З.В. Першина всегда была высоко организованной, требовательной.

И одновременно с этим – постоянная забота о нас – советом, поощрением, поступком. Запомнилось – такая занятая своей научной работой, изысканная, казалось недостижимая Заира Валентиновна не только не отказалась от приглашения прийти на день рождения студента в общежитие во время архивной практики в г. Харькове, но и была по-настоящему душой вечера, без какого-либо даже намек на фамильярность, обращаясь с нами как с коллегами. Позже выяснилось, что без ее “лепты в студенческий котел” было бы на столе пусто.

Позже, в сложных жизненных ситуациях она всегда нам давала практические советы и они выводили на реальную почву.

Доктор исторических наук, профессор (сейчас мы знаем, какого интеллектуального богатства, самоограничения и напряжения стоит эта степень и звание), мудрая и красивая, вызывающая восхищение – такая сегодня Заира Валентиновна для нас – феноменальная и человечная.

А. И. Скрипник
кандидат исторических наук,
доцент

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

З.В. Перишина

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПІДСУМОК ТА ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

*(Доповідь, читана 13 травня 1999 року на урочистому засіданні
Вченої ради університету, присвяченому 134-й річниці його
заснування)*

За майже півтора століття існування нашого університету склався певний історіографічний доробок висвітлення його діяльності.

У монографічному плані історія університету освітлювалась чотири рази. Перше видання вийшло 1890 року до його 25-річчя. Три наступні, також у зв'язку з ювілейними датами, були написані в радянський час: до сімдесятиріччя, до сотої та сто двадцять п'ятої річниці. Кожне з цих видань розвивало наукову розробку теми, і кожне з них у концептуальному плані було наскрізь пронизане духом свого часу.

Перша монографія, написана професором кафедри російської історії О.І. Маркевичем, - чудово видана фундаментальна праця, в якій до тексту дослідження додавалися цінні матеріали про життя й діяльність Новоросійського університету.¹ Монографії передувало просте й мудре авторське присвячення: "Всім, хто працював на благо університету".

Можна з повним правом говорити, що дана монографія не несла на собі ніякого ідеологічного навантаження і, як показав час, становить цінність і в наші дні. Це - позитивістський виклад і узагальнення фактів, що у свою чергу забезпечує значення даного видання не тільки як історіографічного, але й як добротного документа джерельного характеру. На основі суворих фактів ми дізнаємося про склад та еволюцію кафедр університету, його науково-допоміжні заклади, організацію учбового процесу, про те, як здійснювалось управління університетом, які питання та як розглядались на засіданнях Ради університету, коли відбувалася зміна

деканів і секретарів факультетів. У праці були опубліковані списки студентів (починаючи з 1868 року), у тому числі вільних слухачів, повідомлялись дані про тих, хто одержував стипендії та грошову допомогу, називались студенти, які мали нагороди за наукові твори.

У книзі автор розповідав про діяльність учених товариств (природознавців, юридичного, історико-філологічного), які діяли при університеті, про з'їзди вчених, що відбувалися тут, про премії, одержувані професорами за свою наукову діяльність, про почесних членів та гостей університету тощо. Був увіковичений склад службовців при університеті.

Своє п'ятдесятиріччя університет зустрів у тяжкі роки першої світової війни. Тому не проводились урочистості і не розпочинались ніякі фундаментальні видання. Лише в "Историческом вестнике" вийшла стаття професора М.Г. Попруженко "Императорский Новороссийский университет (по поводу 50-летнего существования)".² Головну увагу в ній автор приділяв науковим дослідженням в університеті, роблячи акцент на аналізові внеску вчених - і природників, і гуманітаріїв - у розвиток історії й географії Південної України, в освоєння та використання природних багатств причорноморських земель і чорноморських водоймищ. Автор робив висновок щодо неоціненної допомоги, яку вчені університету надали промисловості й сільському господарству, підкреслив зростаюче значення південного регіону у зміцненні міжнародних зв'язків країни. Про вплив військових подій на університетське життя мова в статті не велася.

Ця тема якоюсь мірою надолужувалась змістом "Записки", укладеної професором П.І. Івановим про стан університету в перший рік війни.³ У ній наводились дані про перебудову всієї наукової роботи в університеті у зв'язку з військовими подіями, повідомлялося про мобілізацію і те, що багато хто з викладачів і студентів добровільно пішов на фронт (особливо медичного факультету: до 65 % складу), розповідалось про переобладнання клінік університету під лазарети, про допомогу вчених фармацевтичній промисловості, а також були надруковані списки відзначених нагородами за проявлену доблесть, списки загиблих.

Як відомо, у двадцять років університети в Україні були розформовані і тільки у 1933 році відбулося друге народження університету в Одесі. Усі наступні дослідження з його історії здійснювались у різні періоди розвитку радянської системи і зміст кожного з них ніс на собі відбиток свого часу.

Буквально за кілька місяців до початку Великої Вітчизняної війни вийшла під редакцією професора К.П. Добролюбського книга про історію університету, присвячена його 75-річчю.⁴ Авторський колектив складався з чотирьох викладачів (А.В. Фадєєв, А.В. Крячун, І.Л. Портной, Г.І. Глядковська). Нарис про бібліотеку університету написали бібліографи Повар та Мілова.

Книга в усьому була дитиною свого важкого й трагічного часу: і за своїм зовнішнім виглядом (убоге поліграфічне виконання, поганий папір, на якому книгу було надруковано), і за своїм змістом, над яким тяжіли ідеологічний прес і класовий методологічний підхід. При освітленні питань організації викладання в дореволюційному університеті та управління ним, увага акцентувалась на постійній неукомплектованості штатів викладацького складу, реакційності викладання, репресивній політиці самодержавства по відношенню до демократичного студентства і прогресивної професури.

Правда, у цьому дослідженні вперше були використані архівні матеріали, що дозволяли висвітлити питання суспільного життя в університеті. Але робилося це не без тенденційності. Головну увагу автори приділяли питанню участі студентів у революційному русі, іноді перебільшуючи її розмах всупереч об'єктивній дійсності. Ліберальний рух викладачів і студентів не розглядався або вважався консервативним і навіть реакційним.

Матеріал про історію університету років громадянської війни та національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. викладався з позицій виключно прорадянських, далеких від об'єктивного висвітлення. Так, ілюстрацією позитивного прикладу реалізації політики радянського уряду до вищої школи слугував текст "Особого отношения" до Ради університету Комісаріату вищих учбових закладів м. Одеси, підписаний комісаром - "червоним" професором Є.М. Щепкіним, який очолював Комісаріат. У цьому тексті писалося: "Професорсько-викладацькій університетській корпорації пора зрозуміти завдання робітничо-селянського уряду, що представники теоретичної науки можуть претендувати на привілеї учительства тільки в межах своїх спеціальностей. У справі ж керування всім ходом російської революції, у питаннях щодо її завдань та її будівництва, як показав трирічний досвід, професорам і молодшим викладачам неминує слід повчитися ще багато чому у передового пролетаріату, у трудового селянства та партії, що ними керує".⁵ Це була та яскраво виражена настанова, яка, на жаль, визначила життя вищої школи в наступні десятиріччя.

У книзі не знайшов гідного розкриття розвиток в університеті наукових шкіл.

Разом з тим книга містила цінний історичний матеріал. У ній наводились дані щодо динаміки кількісного, національного і соціального складу студентів університету в радянський період його діяльності, з'явився розділ (що займав майже четверту частину загального обсягу) про студентський рух. Тут уперше згадувалась діяльність національних земляцтв в університеті, у тому числі учасників українського національного руху.

Але головною відмітною рисою зазначеного видання була майже повна безликість і безіменність у викладі історії університету⁴ в тридцять роки. Так відбилася епоха сталінського терору на сторінках книги, ховаючи трагічні долі багатьох викладачів і студентів.

Наступне (і найбільш фундаментальне з усіх) дослідження було написане у шістдесяті роки великим авторським колективом (73 автори, 14 членів редколегії).⁶ Значна організаційна роль у його підготовці належала професору А.В. Недзвідському. Книга вперше вийшла українською мовою і вперше була проілюстрована. Наука в ці роки, як і все суспільне, інтелектуальне життя країни, відчувала ще наслідки “хрущовської відлиги”. І це якоюсь мірою вплинуло на зміст дослідження. Хоча написати правду про тридцять роки, про руйнівний вплив “лісенківщини” на біологічну науку, про ганебні кампанії “боротьби з космополітизмом”, з “українським буржуазним націоналізмом”, що змінили долі ряду працівників університету, автори не наслідилися. Чималий розділ про студентський рух, як і раніше, применшував значення у суспільному житті країни виступів студентів і професури за академічні свободи.

Головним достоїнством книги був докладний аналіз розвитку науки в університеті за сто років. Автори розкрили спадкоємність традицій у різних галузях науки. Значна увага приділялась організації учбового процесу в різні періоди діяльності університету. Вперше з'явився розділ про університет у роки Великої Вітчизняної війни. У більшій, хоча й далеко не повній, мірі були використані у дослідженні матеріали архівних фондів.

За кілька років до цієї праці було опубліковано в рік 100-літнього ювілею університету популярну брошуру про його історію, змістові якої були притаманні, переважно, ті ж достоїнства й недоліки.⁷

Остання за часом виходу колективна монографія з історії університету побачила світ наприкінці 80-х років.⁸ В основу її ліг

перекладений на російську мову текст попереднього видання, заново відредагований і доповнений матеріалом з історії університету 60-80-х років. Блискуче поліграфічне виконання цього видання перевершувало всі попередні. Набагато змістовнішим став розділ, присвячений періоду Великої Вітчизняної війни. Однак значним недоліком дослідження було те, що редколегія відмовилася від прийнятого у попередньому виданні принципу компактного викладу історії розвитку науки протягом усієї історії університету, розкидавши цей матеріал по різних розділах. Була пропущена характеристика діяльності ряду видатних учених, деякі імена забуті. Про труднощі і протиріччя в розвитку науки і вищої освіти уроки радянської влади і в цьому виданні не згадувалось.

Знаменною подією у науковому житті нашого міста став вихід у світ в середині 90-х років колективної праці “Очерки развития науки в Одессе”, здійсненої Південним науковим центром НАН України.⁹ Зміст цього видання відбиває нові можливості об’єктивного освітлення історії науки, що склалися в незалежній Українській державі. Дослідження авторів показали: поширена донедавна в історіографії думка про те, що в нашому “космополітичному” місті дослідження з україністики нібито здійснювалися лише епізодично і не залишили помітного сліду в науці, не відповідає дійсності. В “Очерках” були представлені цінні розвідки про вивчення саме в університеті проблем української історії, літератури, філології. Автори показали шкоду, якої завдала науковому прогресові лженаука “лисенківщина”, кампанії боротьби з “космополітизмом” та “націоналізмом”, цілковите панування марксистсько-ленінської методології, що сковувало наукову думку. У книзі переконливо показана основоположна роль учених нашого університету у створенні і розвитку наукових шкіл більшості вузів і науково-дослідних закладів Півдня України.

З історіографією історії університету неподільно пов’язана публікація спогадів викладачів і випускників університету та здійснювана з середини 90-х років ХХ століття Науковою бібліотекою університету робота по виданню серії покажчиків “Библиография учёных университета”. Вже видані супроводжувані докладними дослідницькими статтями покажчики про В.І. Григоровича, О.І. Маркевича, Є.М. Щепкіна, І.П. Зелінського, В.А. Сминтину, Р.М. Волкова, А.Д. Бачинського, В.Д. Севастьянова.

Перший збірник спогадів вихованців Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету вийшов 1898 року і був задуманий як продовжуване видання.¹⁰ На жаль, продовження не сталося. Хоча

чимало спогадів учених університету було опубліковано в різних виданнях, решта залишилась у рукописах. І лише у 1999 році була зібрана і вийшла окремим виданням значна частина цих спогадів.¹¹ Збірникові передусє історіографічна стаття, а також детальні коментарі Ф.О. Самойлова.

Розпочали вчені університету вирішувати також злободенну задачу стосовно написання і публікації спогадів живих нині ветеранів війни та праці, а також про тих із них, кого сьогодні вже немає.¹² Усі ці видання мають не тільки історіографічне значення, а й солідно поповнюють джерельну базу дослідження історії університету.

Результати історіографічного аналізу розробки історії нашого університету нерозривно пов'язані з виявленням основних проблем її подальшого розвитку і аналізом наявної джерельної бази, з завданням її поповнення і збереження.

Перед майбутніми дослідниками теми стоять кардинальні завдання: на основі багатогранної джерельної бази (перш за все фундаментального вивчення матеріалів місцевого та центрального архівів, а також живих свідчень сучасників) написати об'єктивно, науково обґрунтовано про розвиток нашого університетського життя в умовах незалежної держави Україна, про місце Одеського університету у міжнародному контексті, про наповнення університетської освіти новими напрямками, новими формами організації учбового процесу. Особливе місце в цих дослідженнях належатиме сторінкам про розвиток наукових традицій. Нікого з учених, що працювали в нашому університеті, не можна забути, недооцінити або хибно охарактеризувати. Існують також і окремі проблеми та періоди, що вимагають, як впливає з історіографічного аналізу, наукового пошуку і розробки. Це - долі вчених і студентів трагічних 30-х років, подальший пошук імен фронтників і учасників руху опору в роки другої світової війни, діяльність університету в окупованій Одесі 1941-1944 років тощо. Усе дослідження потребує наукового, суворо документованого підходу і подолання усякого роду залишків ідеологічного схематизму й політизації.

У збереженні й накопиченні джерельної бази, необхідної для виконання цих завдань, ми, на жаль, не завжди ощадливі й далекоглядні.

Якщо дореволюційний період для вивчення історії університету налічує чимало історичних джерел (це і близько 50 тисяч справ у фондах Новоросійського університету, що зберігаються в

Державному архіві Одеської області (ДАОО), і опубліковані протоколи засідань Рад університету і факультетів, академічні списки студентів і вільних слухачів, “Обозрения преподавания в Новороссийском университете” і монументальне видання наукових робіт вчених у “Записках Новороссийского университета” з 1867 по 1919 рік включно, і “Записки” за окремими науками по факультетах та наукових товариствах при університеті і т.д.), то джерельна база дослідження історії університету радянських часів не настільки повна і недостатньо вивчена. У ДАОО зберігається 2,5 тисячі справ періоду 1944-1973 рр., які ще чекають на своїх дослідників. Протоколи засідань Рад університету не публікувалися, наукові видання виходили нерегулярно, архівні документи за 30-ті роки загубилися (можливо, у зв’язку з початком війни їх не здали в архів), вивчення воєнного періоду забезпечене лише спогадами і матеріалами центральних архівів, ніхто свого часу не потурбувався перевезти в Україну з Туркменської РСР, куди університет було евакуйовано, архів університету за ті роки. Це й досі не перекладені з румунської мови і не вивчені документи з фонду університету періоду окупації Одеси (близько 8 тисяч справ, що зберігаються у фонді Дирекції культури губернаторства Трансністрії в ДАОО). Не турбуємося ми і про те, щоб привести в порядок справи за 70-90-ті роки, які зберігаються в нашому відомчому архіві. Деякі з них вже втрачені.

Особливу цінність становлять особисті фонди професури університету. Але й тут не все гаразд. Якщо за дореволюційний період у ДАОО збереглося 10 особистих фондів, то за весь радянський період - тільки п’ять.

Цінним історичним джерелом є університетська багатотиражна газета, комплектування і збереження якої потребують особливої уваги.

Такі історіографічні результати вивчення історії нашого університету і подальші перспективи цієї діяльності.

ПРИМІТКИ:

1. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. - Одесса, 1890.
2. Попруженко М.Г. Императорский Новороссийский университет (по поводу 50-летнего существования) // Исторический вестник. - 1915. - май. - С. 590-605.
3. Иванов П.И. Императорский Новороссийский университет и война 1914-1915 гг. - Одесса, 1915.
4. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). - Одесса, 1940.
5. Там само. - С. 157.

6. *Історія Одеського університету за 100 років*, - Київ: Вид-во Київськ. унів., 1968.
7. Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. *Одеському університету - сто років*. - Одеса: Маяк, 1965.
8. *Одесский университет. 1865-1990*. - Киев: Лыбидь, 1991.
9. *Очерки развития науки в Одессе*. - Одесса: НАН Украины. Южный научный центр, 1995.
10. *Ришельевский лицей и Императорский Новороссийский университет. Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками Лицея и Университета. Часть I*. - Одесса, 1898.
11. *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*. - Одесса: Астропринт, 1999.
12. *Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. Выпуски 1, 2*. - Одесса: Астропринт, 1998, 1999.

Т.Н.Попова

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОРИОСОФИЯ.

В свое время Дж.Бернал отметил: “Наука так стара, на протяжении своей истории она претерпела столько изменений, и каждое ее положение настолько связано с другими аспектами человеческой деятельности, что любая попытка дать определение науки, а таких имеется немало, может выразить более или менее точно лишь один из ее аспектов, и часто второстепенный, существовавший в какой-то период ее развития”². Эту мысль в полной мере можно отнести и к важнейшей категории науки - теории. Существуют многочисленные дефиниции теории как таковой, которые раскрывают ее понимание в “широком” и “узком” смысле слова, рассматривают теорию как одну из форм теоретического знания, результат научного познания, системообразующий компонент науки, атрибут ее рефлексивного уровня и проч. Не менее многочисленны классификационные схемы теорий, которые также зависимы от изначальной трактовки этой категории. Отсюда и тот огромный диапазон мнений, о “совместимости” теории с историографией. Остановимся на некоторых подходах к решению этой проблемы, определившихся в литературе 1970-1990-х годов.

Сторонники первого, отталкиваясь от аксиоматического тезиса о том, что историография - наука, рассматривают ее в системе основных форм теоретического отношения к истории, которые сложились в

триадную структуру в европейской культурной традиции в Новое время как сферы реализации теоретического исторического сознания. Теология истории, философия истории³ и научная историография определяли и определяют горизонт теоретического понимания истории, не замещая в полной мере друг друга и не выстраиваясь в “череду преемственности”, но находясь в сложной взаимосвязи при возможном преобладании одной из них в конкретные эпохи. Эволюция этих форм привела к тому, что теолого-историческая рефлексия при всех новациях представляет собой на сегодняшний день продолжение, модификацию уже сложившейся традиции; философия истории, трансформируясь, утрачивает передовые позиции в теоретическом постижении истории, которые она имела в XVIII - начале XIX вв.; научно-историческое знание, примерно с середины XIX в. - “эпохи научной историографии” становится постепенно основной формой теоретического отношения к истории. При этом связь между философско-исторической проблематикой и научной историографией квалифицируется как “онтологический” вариант отношений между ними⁴.

Многие историки и философы и сейчас считают, что современной историографии “...еще очень далеко до умения вычленять “существенные” элементы и связи исторического процесса...”⁵. Историческую науку относят к т.н. “слабой версии науки”, так как она до сих пор, как и некоторые иные дисциплины (география, геология, медицина, юриспруденция и др.) не обладает теориями в строгом смысле слова, как о них принято говорить в математике, физике, химии, механике и т.п. В этом случае вводится понятие “теоретические знания”, которое не отождествляется с понятием “теория” - как наиболее развитой и совершенной, но отнюдь не единственной формой теоретического знания. Дисциплины, попадающие под “слабую” версию концепции науки, могут “двигаться” в сторону эпистемологического идеала (хотя и не всегда достигая его) и наличие этих двух основных типов дисциплин (“сильной” и “слабой” версии) по сути фиксирует “в логически очищенном виде различные синхронные срезы на общем стволе развития научного познания”⁶.

С рубежа XIX-XX вв. историческое познание было признано самостоятельной разновидностью научного познания вообще, а так как с позиций эпистемологического идеала любое научное познание должно обладать двумя уровнями - эмпирическим и теоретическим, то “научность” дисциплин исторического профиля⁷ также оценивалась наличием подобной структуры. В литературе имеются различные

решения этого вопроса, исходя из интерпретации понятий “эмпирическое” и “теоретическое” (как “виды” знания, “этапы” познания, “уровни” познания и проч.), содержательного “наполнения” каждого из компонентов, системы их взаимосвязи и др.⁸ Традиционный подход - каждый из уровней познания соотносить с определенной дисциплиной. В связи с этим многие исследователи видят своеобразие превращения профессионального исторического познания в историческую науку в том, что “...внутри исторического познания, рассматриваемого как особый класс в системе наук, роль теоретического знания выполняла (и отчасти еще выполняет) философия истории, считавшаяся многими философами и историками вполне самостоятельной дисциплиной, причем скорее философской, чем исторической”⁹. Но при этом рассмотрении историографии и философии истории в качестве самостоятельных дисциплин сразу же ставилась под сомнение “научность” каждой из них, поскольку одна оказывалась лишенной эмпирического базиса, а другая - теоретических знаний¹⁰.

Это противоречие обусловило, с одной стороны, ориентацию ученых последней трети XX в. на поиск системы таксономических единиц науки, т.е. дифференциацию таких понятий как “наука”, “научная область (отрасль) знания”, “научная дисциплина”, “автономная сфера знания” и проч.; с другой - на анализ эволюции эпистемологической парадигмы¹¹.

В качестве репрезентантов эмпирического уровня исторического познания называют эмпирическую историографию, нарративную или фактуальную, прагматическую историографию и др.; теоретический уровень исторического познания связывают с философией истории, исторической теорией, историологией, теоретической историей, методологией, историософией и др.¹²

Термин “историософия”, появившийся в контексте теоретического уровня исторического познания трактуют по-разному. А.И.Ракитов в историческом познании, начиная с эпохи Нового времени, выделяет три отрасли: эмпирическую историографию, которая образует содержание и основу исторической науки; историософию и историческую эпистемологию. Последние, нередко переплетаясь и сливаясь, долгое время развивались в недрах единого интеллектуального процесса, называемого философией истории. Историософия (при этом, А.И.Ракитов подчеркивает, что он пользуется этим термином, не связывая себя с имевшими прежде значениями и смыслами, но понимая его как “осмысление истории”;

познание законов исторического процесса) - это подсистема исторической науки, которая представляет собой теоретическое знание об истории, эмпирическое знание о которой дает историография. Хотя объект знания историографии и историософии один и тот же - историческая реальность, но предметы знания отличаются: историография описывает индивидуальные события, конкретные ситуации и процессы, отдельные структуры, а историософия стремится понять их необходимые связи, т.е. закономерности, тенденции, общие схемы и структуры. Различны и объекты исследования: историография имеет дело с историческими и археологическими источниками; историософия опирается на "вторичные" тексты. Историческая эпистемология - это теория исторического познания, охватывающего историософию и историографию, - философская дисциплина. Все эти отрасли исторического познания возникли и развивались не одновременно и отнюдь не параллельно друг другу, а то отставая, то опережая друг друга¹³. Главным итогом развития историософии, считает А.И.Ракитов, позволяющим отличать и противопоставлять ее эмпирической историографии, является поиск законов исторического развития, т.к. "заимствованная из философии естествознания и философии права и преобразованная в соответствующем направлении, идея исторического закона становится центральной проблемой и в известном смысле системообразующим принципом историософии как особой подструктуры в философии истории"¹⁴. По схеме А.И.Ракитова историософия, занимая промежуточное положение между историографией и исторической эпистемологией, является одновременно составной частью исторической науки (наряду с историографией) и философии истории (наряду с исторической эпистемологией). Иначе говоря, сама историческая наука включает две подсистемы: эмпирическую историографию и историософию. А философия истории, соответственно, - историософию и историческую эпистемологию. Последняя, по мнению А.И.Ракитова, с самого начала своего обособления в общей структуре познания развивалась в двух противоположных направлениях: по линии материалистического понимания истории и по линии неокантианского и позитивистского ее понимания. Опираясь на марксистскую методологию научного знания, автор делает вывод о том, что дальнейшее "совершенствование материалистической версии исторической эпистемологии постепенно подготавливает исчезновение историософии как философской дисциплины, ставящей себя вне эмпирической историографии, над ней

и диктующей ей свои условия": вместо идеалистической историософии возникает "научно обоснованное теоретическое знание об исторической реальности", которое вместе с историографией образует систему исторической науки¹⁵.

В российских изданиях 1990-х гг. определилась двойственная реакция на "возрождение" историософии. А.Я.Гуревич видит "обновление" исторической науки в освобождении ее от историософии - философии истории. Глобальные системы - Гегеля, Маркса, Шпенглера - как прокрустово ложе, считает он, в которое историки укладывали свой материал. "Ныне же, как можно надеяться, - заключает А.Я.Гуревич, - историософия любого толка глубоко дискредитирована и историческая наука перестает быть пленницей цельнотянутых априорных метафизических конструкций. Историки провозглашают Декларацию независимости своего ремесла"¹⁶. Историческое знание, по мнению А.Я.Гуревича, должно приобрести "новый интеллектуальный статус и разработать собственную гносеологию". "Освобождение" исторического знания "из-под груза политико-экономических и социологических абстракций" приведет к тому, что оно превратится в науку "об общественном человеке, который изменяется во времени", но в науку "не об общих законах, а о конкретном и индивидуальном, уникальном и неповторимом", хотя историки "по необходимости" и будут применять "общие понятия и категории"¹⁷.

К.М.Кантор с большим "уважением" относится к историософии, но, в конечном итоге, и он категорически отделяет ее от исторической науки. Последняя для него - "фактография", ибо "историк, как правило, пишет, не задумываясь над тем, что такое история, над историчностью самой истории, над тем, как она возможна (не как наука, а как реальность), над ее началом и концом, над тем, каковы ее смысл и цель..."¹⁸. Это - задачи и проблемы историософа, опорой которого выступает "Идея Истории, предопределяющая выбор фактов, их трактовку и композицию". Причем, по мнению К.М.Кантора, "историософские соображения" обращены более "к чувству истории, к способности философского умозрения, чем к рассудку"¹⁹.

Несмотря на внешнее различие, данные позиции близки: историософия в трактовке обоих авторов выступает в своем раннем облике. Это - "онтологический вариант"; "философская история", глобальные схемы всемирно-исторического процесса, проблемы теории исторического процесса, "спекулятивная", "материальная", "сущностная" и проч. философия истории.

В специальных философских изданиях историософию трактуют как концепцию философии истории, включающую "целостное постижение вариативности и преемственности конкретных исторических форм с точки зрения раскрытия в них универсального закона или метафизического смысла"²⁰. Тип историософского мышления формируется в античности, развивается в европейской и исламской средневековой культуре и достигает своей вершины в универсальных метафизических системах классической европейской философии. В XXв. историософия характерна для тех философских течений, которые связаны с традиционными христианскими парадигмами. Специфика классических историософских концепций заключается в том, что "постижение сущности истории" реализуется в рамках единой схемы, включающей наличие трех "метафизически полагаемых основных моментов": "начало истории" (обоснование конкретного смыслообразующего источника исторического движения), "конец истории" (идея завершения и раскрытия постулированных ранее закономерностей и смыслообразующих параметров исторического процесса) и "поле исторической преемственности социальных, культурных, религиозных форм, олицетворяющих определенный тип включенности человека в универсальный процесс", которое располагается между "началом" и "концом" истории. По мнению авторов данного "образа" историософии, именно одномерный и однонаправленный процесс логической и исторической преемственности "составляет существо традиционной историософии", что обуславливает ее девальвацию в условиях современной эпистемологической ориентации на многообразие подходов "к осмыслению истории и теоретической систематизации культурно-исторического опыта"²¹. Таким образом, в данной трактовке понятие "историософии" сужается и сводится к одному из многочисленных вариантов моделирования исторического процесса.

В современной украинской историографии термин "историософия" получил довольно широкое распространение. Профессор О.Прицак определяет историософию как теорию истории, "філософське розуміння історичного процесу" историком, "яке він вибрав із історичного доробку у філософської науки". При этом и О.Прицак, и, например, И.Витанович разделяют понятия "историософия" и "методология", а в историософской проблематике делается акцент на понимание тем или иным историком основных

категорий исторического процесса: факторы исторического развития, народ-государство-личность (герой) и проч. Обращается внимание на гносеологические проблемы, взаимосвязь историософии и историографии как истории исторической науки, которые “не тільки себе доповнюють, але перебувають в діалектичному діалозі між собою”²². Эту позицию в принципе разделяют авторы фундаментальной работы “Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)” /Київ, 1996/. Для них историософия также - “філософське розуміння історичного процесу, теорія історії...комплекс знань, що відбиває самоусвідомлення народом свого минулого, сучасного і майбутнього на основі самоаналізу власного історичного досвіду”²³. Предмет историософского анализа - “історична самосвідомість - двоїста, суб'єктивно-об'єктивна, за своєю природою, що й забезпечує можливість історичного пізнання”. При этом, философско-гносеологические и логико-методологические аспекты познания истории имеют, по мнению авторов, свою направленность: первый связан с проблемой познания прошлого в целом, с осмыслением предпосылок самого исторического познания, с историческим синтезом; второй касается процесса получения знаний, вопросов операционных навыков в практике исторического исследования, это - “факт процедури”. Историософия и изучение фактов - это два взаимосвязанных элемента единого творческого процесса. “Чистый опыт” без историософской интерпретации - результат “методологического инфантилизма” позитивистов, заключают авторы, ибо никогда не было историографии, свободной от философско-мировоззренческих систем, господствовавших в обществе в ту или иную эпоху. Перефразируя положение об “истории как политике, опрокинутой в прошлое”, авторы считают возможным констатировать, что историософия - это история, опрокинутая в плоскость социально-политической доктрины²⁴.

Историософию и методологию как взаимосвязанные, но различные по своему содержанию блоки научного творчества историков определяет Л.Г.Мельник. Историософская проблематика проецируется у него на вопросы теории исторического процесса и предмета исторической науки, а методологическая - связана с проблемой “метода истории” и методики исследовательской работы²⁵. В отдельных дидактических изданиях последнего времени историософию рассматривают как науку, которая возникла на границе истории и философии и разрабатывает основные принципы теории

и практики исторического познания. При этом, подчеркивается: “Історіософія часто ототожнюється з філософією історії”²⁶.

Действительно, традиция отождествления “философии истории” и “историософии” в украинской литературе достаточна давняя. М.С.Грушевский применял понятие “историософская терминология”, используя категории гегелевской триады и отмечая, что это - “старая историософская терминология”²⁷. Термин “историософия” как синоним “философии истории” закрепился в историографии украинской диаспоры. Характерно то, что в издании “Гарвардські Українознавчі студії. Показчик до томів І-ХУ (1977-1991)” /Київ, 1992) перевод статей, включающих эту терминологию, с английского языка на украинский осуществляется именно в данном контексте²⁸.

В современных отечественных изданиях термин “историософия” приобретает подчас очень широкое значение: понятие, например, “історіософські дослідження” применяется как синоним вообще исторических произведений - трудов античных историков, древнерусского летописания, казацких летописей и проч. При этом, отмечается, что историософия, которая наиболее ярко выражена в летописях, формируется как ведущая отрасль украинознатства в период Киевской Руси²⁹.

Оригинальная концепция историософии предложена К.Н.Колесниковым. Опираясь на идеи ряда украинских и российских ученых, он рассматривает историософию как “інтелектуальний процес, що відбувається на межі філософії, історії та ідеології”, “комплексное явление”, структура которого включает три аспекта: философский, сциентистский и аксиологический. От исторической науки историософию отличает то, что она “розглядає минуле в зв'язку з сучасною дійсністю. Її інтерес до минулого - це філософський, а не лише науковий, інтерес до історії”. От философии истории историософию отличает то, что в ней “переважає не систематичний виклад ідей, здобутих за допомогою логіки, а вільне історичне мислення, пошуки в історії сенсу, в чому допомагає інтуїція, естетичне сприйняття, емоційно-етичне вживання в минулу дійсність”. В духовно-интеллектуальной культуре социума историософия рождается из двух источников: как результат развития исторической науки - историографии (при этом, ее появление - показатель не только высокого уровня исторической науки, но и внутринаучного кризиса, сигнал неудовлетворенности традицией), с одной стороны, и как результат “социального запроса” своего времени, с другой (при этом, ее появление в данном контексте - уже показать

кризиса социума, а ее предназначение, связанное с отренитацией на разрешение социально-политических и культурных задач нации, сближает ее с идеологией). В зависимости от характера проблем, целей и способов их решения К.Н. Колесников выделяет три типа историософии: религиозно-мистическая, идеолого-праксеологическая, сциентистско-гносеологическая. Украинская историософия в отличие от ее "иноземних "аналогів"", по мнению автора данной концепции, "занадто онтологічна і навіть "утилітарна", оскільки засереджена на осмисленні шляху своєї Вітчизни та позбавлена теорії історичного пізнання", в ней преобладает аксиологический аспект, а ее формирование происходит в контексте процесса национального возрождения³⁰...

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Продолжение. См.: Попова Т.Н. Историософия как теория истории (часть первая) // Записки історичного факультету /Одеський держаний університет імені І.І Мечникова. - Випуск 4.-Одеса, 1997.- С.115-125.
2. Бернал Дж. Наука в истории общества. -М., 1956. -С.17.
3. Термин "теология истории" был создан по аналогии с термином "философия истории" и вошел в употребление лишь в XX в. Философия истории в данной триаде охватывает философские концептуализации истории, основанные на светских или на религиозных, но внеконфессиональных принципах понимания истории.
4. См.: Кимелев Ю.А. Философия истории. Системно-исторический очерк // Философия истории: Антология. -М., 1995. -С.4, 13-16.
5. Черняк Е.Б. Цивилизография. Наука о цивилизации. -М., 1996. -С.46.
6. См.: Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. -М., 1982.-С.128-135.
7. Имеются в виду дисциплины, которые изучают исторический процесс и его познание.
8. См.: Смирнов В.А. Уровни знания и этапы процесса познания // Проблемы логики научного познания. -М., 1964; Философия. Методология. Наука. -М., 1972; Крымский С.Б. Научное познание и принципы его трансформации. - Киев., 1974; Швырев В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. -М., 1978; Мозильницкий Б.Г. О природе исторического познания. -Томск, 1978; Санцевич А.В. Эмпирический и теоретический уровни познания в историческом исследовании // Методологические проблемы общественных наук. -Киев, 1885. -С.186-203; Рижско В.А. Концепція як форма наукового знання. -Київ, 1995; Зашильняк Л.О. Вступ до методології історії. -Львів, 1996; Хвостова К.В., Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. -М., 1997; Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. -Київ, 1997 и др.
9. Ракитов А.И. Указ.соч. -С.135.
10. См.: W.H. Walsh. An Introduction to Philosophy of History. L. 1967. Pp. 26-29, 128, 145-150.

11. См.: Научная деятельность: структура и институты. М. 1980; Дисциплинарность и взаимодействие наук.- М., 1986; Пиаже Ж. Генетическая эпистемология// Вопросы философии.- 1993.- № 5 и др.

12. См.: Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995.- С.5; Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) // Там же.- С.29; Зашикліяк Л.О. Вступ до методології історії. - Львів, 1996.- С.64 і др.

13. См.: Ракитов А.И. Указ.соч.- С.145-146, 152-153.

14. Там же.-С.150. В марксистской литературе аксиоматичным считался тезис о том, что к эмпирическому уровню относится знание реальное, в его реальном существовании, а к теоретическому - знание о мире в его законообразии.

15. Там же.- С.152-153.

16. Гуревич А.Я. Двойная ответственность историка // Новая и новейшая история. -1997.- № 5. -С.74.

17. Там же.- С.74-75.

18. Кантор К.М. История против прогресса. Опыт культурно-исторической генетики.- М.,1992.-С.3.

19. Там же.- С.6.

20. Современный философский словарь.-Москва-Бешкек-Екатеринбург, 1996.- С.240.

21. Там же.- С.240-246.

22. См.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - Київ, Кембридж, 1991; Витанович И. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. -1966.- № 1-2 (9-10).- С.32-51.

23. См.: Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду).- Київ, 1996.- С.20.

24. См.: Там же.- С.20-21.

25. См.: Мельник Л.Г. Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. -Харків, 1995.- С.325-329.

26. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики. -Луцьк, 1998.- С.205.

27. См.: Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - Киев, 1990.- С.17.

28. См.: Гарвардські Українознавчі студії. Показчик до томів І-ХУ (1977-1991). -Київ, 1992.- С.37, 73.

29. См.: Кононенко П.П. Українознавство. - Київ, 1994.- С.13, 16.

30.См.: Колесников К.М. Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу// Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Випуск І. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. - Дніпропетровськ, 1997.- С.324-331; он же. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ-ХХ століть. Автореф. дис....канд.іст.наук. - Дніпропетровськ, 1999. - С.8-10, 15.

КАМЕРАЛЬНА АРХЕОГРАФІЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ (40-ві поч. - 50-х рр. XIX ст.)

Перші п'ятнадцять років у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1854) можна віділити як перший, початковий період. 1853 року після смерті віце-президента О.Ф. Негрі і початком Кримської війни Товариство призупинило свою роботу, а після січневого 1854 року засідання настало майже тридцятимісячна пауза. Лише з появою в Одесі у 1856 р. видатного вченого М.І.Пирогова воно поживавило свою діяльність і розпочався новий період у його житті¹.

Вже у перші роки Товариство започаткувало такий напрямок наукової діяльності як археографія. Внаслідок цього на сторінках перших трьох томів його "Записок" і окремими виданнями з'явилась ціла низка цінних історичних матеріалів. Крім пошукової і едиційної було започатковано і камеральну археографію – здійснення описів історичних джерел (з подальшою їх публікацією)².

Перший доробок в галузі камеральної археографії було відображено у першому томі "Записок" (1844). Там було опубліковано чотири описи джерел. Перший з них репрезентував п'ять документів турецькою мовою (переважно султанські фірмани) з історії Молдови кінця XVII-XVIII ст., що зберігались в Одеському міському музеї. Свого часу на них звернув увагу перший президент Товариства О.С.Стурдза, а укладачем опису був О.Ф.Негрі. У другому – п'ятнадцять документів (шість фірманів турецьких султанів і дев'ять ярликів кримських ханів), які охоплюють час з 1543 по 1778 рр. Ці джерела з історії Османської імперії і Кримського ханства, в яких згадуються місцевості сучасної Південної України і Молдови, були представлені Товариству різними особами і зведені в опис найбільшими в Одесі знавцями східних мов В.В.Григор'євим та О.Ф.Негрі. Ці початкові спроби були ще далекі від справжнього наукового опису історичних джерел. Проте перший крок було зроблено.

До камеральної археографії можна зарахувати і докладний джерелознавчий огляд директора Одеського єврейського училища Б.Штерна про знахідки єврейських писемних старожитностей, які робив він і євпаторійський вчитель А.С.Фіркович. І хоча там не було

докладного переліку відшуканих матеріалів, але містилась інформація про 133 пам'ятки, які хронологічно охоплювали період з 598 по 1817 рр. Також віднесемо сюди список малюнків святих місць на Близькому Сході, монастирів і церков Греції відомого українського мандрівника першої половини XVIII ст. В.Григоровича-Барського, який склав секретар Товариства М.Н.Мурзакевич³.

Поява описів, на нашу думку, пояснюється тим, що згадані джерела тоді не могли бути опубліковані у повному обсязі. Причини можна шукати і в недостатніх технічних можливостях Товариства, і великій кількості перелічених джерел, і неможливості їх ґрунтовної археографічної обробки, що затримало б і без того затягнену підготовку першого тому. Проте у будь-якому разі наукова громадськість могла знайти у першому томі "Записок" не лише 18 опублікованих, але й опис 71 та згадку 133 різноманітних джерел.

У наступних двох томах зустрічаємо лише один випадок камеральної археографії – "Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края" (Т. II. 1850. С. 740-787). Поява її має свою історію, містить для науковців повчальний урок і тому потребує окремої уваги.

Історія "Записки..." бере свій початок аж у 1837р., тобто ще до заснування Товариства і розділяється на дві фази. Перша фаза тривала до 1843р. і характеризувалась боротьбою за створення в Одесі історичного архіву.

Ідею створення в Одесі історичного архіву висунув відомий дослідник Південної України А.О.Скальковський. Понад року його пропозиції торували собі шлях у Петербурзі і, нарешті, у січні 1839р. до нього дістався дозвіл імператора. Для здійснення наміченого А.О.Скальковський мав намір об'їхати новоросійські губернії і зібрати у відомчих архівах необхідний йому матеріал. Проте несподівано його дії наразились на перешкоди. Керівники заснованого навесні 1839р. Одеського товариства історії та старожитностей ревно поставились до бажання "Геродота Новоросійського краю" одноосібно займатись заснуванням архіву, вважаючи його справу прерогативою цієї установи. А.О.Скальковський, незважаючи на прийняття його на першому ж засіданні у члени Товариства, не хотів поступатись пріоритетом і наприкінці травня 1839р. відправився у майже 40-денну експедицію по архівах краю під час якої відібрав необхідні для архіву документи і навіть знайшов рештки архіву Коша Нової Запорозької Січі. Після

його повернення невидиме протистояння, в якому на боці дослідника (хоча і не категорично) стояв новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов, а на боці Товариства два міністри – народної освіти (С.С.Уваров) та внутрішніх справ (О.Г.Строганов, а потім Л.О.Перовський), набуло затяжної форми. Спочатку шальки терезів схилялися у бік Товариства, але врешті восени 1842 р. настала розв'язка – у Петербурзі взагалі заперечили ідею створення історичного архіву в Одесі.⁴

Друга фаза розпочалась у січні 1843р., коли М.С.Воронцов за “підказкою” комітету міністрів повідомив Товариство про необхідність складення з її членів комісії для огляду архівних справ що надходили після подорожі А.О.Скальковського з різних місць краю. На засіданні 25 лютого було вирішено, що: 1) комісія складатиметься з чотирьох осіб – президента (Д.М.Кяжевич), віцепрезидента (С.В.Сафонов), а також В.В.Григор'єва та А.О.Скальковського; 2) термін роботи комісії – не менше року; 3) необхідні видатки - 350 крб. сріблом. Кошти були чималі і виплачувати їх мала державна скарбниця (нагадаємо, що держава виділяла Товариству на рік не більше 1429 крб. сріблом). Влітку з Петербургу надійшло “уточнення”, згідно якого після завершення роботи комісія мала передати зроблені витяги зі справ Товариству, а звіт – міністри народної освіти та М.С.Воронцову, а самі справи треба було відправити до місць їх попереднього зберігання⁵.

Архівні матеріали, які треба було оглянути, були надіслані з катеринославського, таврійського і херсонського губернських правлінь та штабу Чорноморського флоту. Вони частково зберігались у А.О.Скальковського – ймовірно ті, що були привезені з експедиції, а частково у президента Д.М.Княжевича - ті, що уже адресувались Товариству (такі надходження відбувались ще у серпні і вересні 1843р.)⁶.

Одеський історик і архівіст О.О.Рябінін-Скляревський слушно відзначив, що у розпорядженні Товариства на той час виявилось матеріалів менше ніж А.О.Скальковський передбачав для історичного архіву⁷. І це зрозуміло. Справа накопичення джерел в Одесі виявилась неактуальною як для колишніх учасників “архівного двобою”, так і для відомчих архівних установ. Після міністерських рішень 1842-1843 рр. Товариству доводилось здійснювати додаткову роботу, яка була не зовсім зрозуміла і цікава для всіх членів комісії, крім, звичайно, А.О.Скальковського. Саме він на початку вересня 1843 р. звернувся

до Д.М.Княжевича з пропозицією розпочати діяльність комісії. Перше її засідання відбулось 23 вересня вдома у президента⁸. Можливо це було і єдине засідання першого складу комісії, оскільки він виявився нежиттєздатним. Віце-президент С.В.Сафонов внаслідок службових справ все більше віддалявся від Товариства – засідання 25 лютого 1843 р. було останнім, на якому він був присутнім протягом 1843-1844 рр., а згодом від'їхав на Кавказ разом з М.С.Воронцовим. Д.М.Княжевич з початку 1844 р. відчував себе все гірше і 1 жовтня того року помер. В.В.Григор'єв від'їхав до Петербургу і 20 червня 1844 р. востаннє був в засіданні. Оскільки А.О.Скальковський залишився в комісії один, Товариство, на засіданні 15 листопада 1844 р., вирішило: 1) поповнити її склад новообраним того дня віце-президентом О.Ф.Негрі, К.П.Зеленецьким та Й.Г.Михневичем; 2) термін роботи комісії продовжити до 15 листопада 1845р.; 3) знайти писарів та виділенні раніше гроші для завершення роботи⁹.

Новій, по суті, комісії не судилося ні впоратись вчасно, ані зберегти первинний склад. Ключовою особою в ній був А.О.Скальковський. Але саме в цей час він почав все менше співробітничати з Товариством, віддаючись більше роботі у Головному статистичному комітеті Новоросійського краю. Якщо у перші роки існування Товариства, як свідчать протоколи, А.О.Скальковський майже регулярно відвідував засідання, то з кінця 1842 р., коли він склав з себе повноваження скарбничого, регулярність почала порушуватись. А протягом 1845-1847 рр. з 19 засідань історик відвідав лише п'ять, причому не будучи там жодного разу у період від 7 лютого 1846 р. до 16 жовтня 1847 р. О.І.Маркевич пояснював це погіршенням його особистих стосунків з М.Н.Мурзакевичем¹⁰. З цим можна погодитись, вбачаючи на минуле "архівне змагання", в якому основним супротивником А.О.Скальковського був енергійний секретар Товариства. Як щоденники А.О.Скальковського, так і автобіографія М.Н.Мурзакевича свідчать про напружений характер їх стосунків. Не відволікаючись на цей особистий конфлікт, лише зазначимо, що секретар дійсно мав "крутий нрав" і що відхід від діяльності у Товаристві протягом 40-х років таких осіб як його член – основатель О.С.Стурдза, дійсні члени (від першого засідання) М.І.Надеждин та В.В.Григор'єв, а також деякі інші зіткнення, відбулись не без його участі¹¹.

Отже, без А.О.Скальковського робота була приречена на невдачу. Так і сталося, оскільки протягом 1845 р. він лише раз, 23 січня, зустрівся з віце-президентом, про що зазначив у щоденнику:

“Заходив до Негрі по справі мого покійного архіву”¹². Це змусило О.Ф.Негрі визнати у грудні 1845 р., що комісія не виконала доручення і вказати на основні причини - значний обсяг роботи і прямі службові обов'язки членів комісії (К.П.Зеленецький та Й.Г.Михневич були професорами-філологами Рішельєвського ліцею). 11 грудня 1845 р. до участі у роботі комісії було залучено дійсного члена Г.І.Соколова (інспектор Рішельєвського ліцею) та кореспондента П.І.Ляликова (інспектор казенних училищ Одеської учбової округи).

Перший з них мав би відіграти вирішальну роль у роботі комісії, оскільки протягом попередніх років мав певний досвід у галузі камеральної археографії (про це - пізніше), проте більший внесок в цю справу судилось відіграти другому. Протягом 1846 р. у складі комісії з'явились один дійсний член професор-юрист Рішельєвського ліцея В.А.Линовський та кореспондент Є.П.Шевельов - штатний оглядач Перекопського повітового училища. Того ж року з комісією припинив співпрацю К.П.Зеленецький, а наступного - В.А.Линовський. Отже, на кінець 1846 р. комісія складалась з семи осіб. А.О.Скальковського, який, як було зазначено вище, взагалі того року не з'являвся на засіданнях, у щорічних “Звітах” Товариства неодмінно рахували як члена комісії¹³.

Результат роботи комісії у 1846 р., незважаючи на зміни, виявився невтішним: віце-президентові знову довелось виправдовуватись минулорічними аргументами і обіцяти швидко завершення роботи. А її як раз залишилось багато. Опосередковано на це вказують такі факти. По-перше, лише у липні 1846 р. члени комісії одержали в Одеському повітовому казначействі перші 100 крб. необхідні для писарів та інших канцелярських потреб. А коли у листопаді вони спробували отримати решту - 250 крб., то їм відмовили, мотивуючи тим, що протягом двох років гроші не були використані і тому не підлягали видачі. По-друге. Принаймні двічі до Товариства звертались архівісти штабу Чорноморського флоту (грудень 1845 р.) і Таврійського губернського правління (березень 1846 р.) з проханням повернути всі або хоча б деякі справи, в яких виникала практична потреба. Кожного разу одеситам доводилось визнавати незавершеність роботи і прохати надіслати архівні матеріали до Одеси ще раз. Невдачі призвели до того по завершенні роботи треба було звітувати ще і до міністерства внутрішніх справ.

Невдала робота комісії мала здатись парадоксальною з огляду на те, що О.Ф.Негрі, Й.Г.Михневич, Г.І.Соколов, П.І.Ляликов (у

березні 1846 р. обрано дійсним членом) були тоді одними з найактивніших у житті Товариства. Про це свідчать протоколи засідань, які вони практично не пропускали (Є.П.Шевельов, навпаки зовсім не з'являвся). Пояснення ж криється саме в характері їхньої діяльності. Хоча комісія мала особливий характер, праця в ній кожного з членів не була визначальною у їх творчості навіть в контексті діяльності Товариства. Зокрема, у березні 1846 р. було створено видавничий комітет, який займався підготовкою такого визначного проекту як другий том "Записок". До комітету, який діяв під головуванням віце-президента, увійшли п'ять чоловік і в тому числі Михневич, Ляликов і Соколов. Крім того останній з лютого того року виконував обов'язки консерватора, на якому "висіла" і бібліотека Товариства¹⁴.

1847 рік став переломним, оскільки у травні виконуючий обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П.І.Федоров особисто зацікавився ходом роботи і зокрема - датою її завершення. У червні через Херсонську казенну палату вдалось добитись належних 250 крб. у Одеського повітового казначейства, а 11 вересня Й.Г.Михневичу та П.І.Ляликову було доручено першочергово зайнятись розглядом архівних справ і завершити цю роботу не пізніше 14 листопада (на трьохлітній "ювілей" нового складу комісії). Не було виконано і складено огляд розглянутих справ. О.Ф.Негрі був готовий звітувати як П.І.Федорову, так і до Міністерства внутрішніх справ та народної освіти. Відразу після цього розпочалось списування копій деяких документів, а А.О.Скальковський передав всі необхідні матеріали, які відклалися у нього під час утворення комісії - адже він був єдиним репрезентантом першого її складу, стосовно розіслання архівних справ до місць їхнього попереднього зберігання.

Після цього справа "замерзла" ще на рік. 1848 рік, що пройшов для Товариства під знаком підготовки до друку і виходу у світ першого відділення другого тому "Записок" (його видання розтягнулось майже до 1851 р.), завершився черговим листом П.І.Федорова, в якому він цікавився остаточним закінченням роботи комісії. У відповіді йшлося про закінчення огляду і підготовку справ до відправки, а також обіцялось представити результати занять комісії у необхідні інстанції. У відповідному "Звіті" Товариства за той рік вперше йшлося про записку, складену у серпні 1849 р. Й.Г.Михневичем і П.І.Ляликовим, яка "містила в собі стислий огляд

і вказання розглянутих комісією справ і списані з деяких з них копії” і намір опублікувати її у третьому відділенні другого тому “Записок”.

Остаточним завершенням роботи комісії мало бути відправлення архівних матеріалів до устанів, з яких вони надійшли - архіви катеринославського, херсонського, таврійського губернських правлінь і штабу Чорноморського флоту. Проте знайомство з цінними історичними джерелами привернуло увагу деяких членів Товариства, які і займались “списуванням” копій. Ця обставина і затримувала їх відправку. З мертвої точки справу вкотре зрушив черговий лист П.І.Федорова у липні 1849 р. Наступного місяця Товариство знову доручило П.І.Ляликову довести справу до кінця. Транспортування розтягнулось аж на півтора роки. Причому ще у березні 1851 р. архівісти штабу Чорноморського флоту не могли отримати три справи з ордерами Г.О.Потьомкіна, оскільки у Товаристві ще доти з них “списували вірні копії”¹⁵.

Третє відділення другого тому “Записок” вийшло друком у листопаді 1850 р. Як і обіцялось, там була опублікована “Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края”, під якою стояли підписи О.Ф.Негрі, Г.І.Соколова, Й.Г.Михневича, П.І.Ляликова та Є.П.Шевельова. Підпис А.О.Скальковського, який давно відійшов від справ, але якого ще у “Звіті” 1849 р. рахували членом комісії, був відсутній.

Отже, через сім років від початку свого існування комісія представила звіт, в якому було описано 85 справ, що надійшли з Катеринославу, Херсона, Сімферополя, Миколаєва. На сторінках “Записок” можна знайти таку версію подій: Товариство на початку свого існування з метою вивчення краю звернулось до писемних джерел, але документи, передані з відомчих архівів трьох губерній і призначені для утворення в Одесі спеціального історичного архіву в Одесі, за “найвищим повелінням” було передано лише на його розгляд; внаслідок цього члени Товариства зробили з них витяги, а з найважливіших - повні копії¹⁶.

У вступній частині “Записки...” (С.739-742) міститься загальна джерелознавча характеристика оглянутих матеріалів. У дусі тогочасної історіографії найціннішими визнано ті матеріали, що торкалися діянь імператорів (Катерина II, Павло I, Олександр I) і високих імперських сановників (Г.О.Потьомкін та інші) протягом півсталитнього періоду в історії Південної України. Далі (С.742-787) міститься огляд кожної з 85 справ у вигляді окремих джерелознавчих

оцінок кожної з них. Посеред тексту упорядники часто наводили уривки з документів, а інколи, навіть у підрядкових примітках, цілі документи. Принагідно зауважимо, що на сторінках другого тому "Записок" було опубліковано (упорядників з'ясувати поки що не вдалось) десятки документів з матеріалів "покійного" архіву¹⁷ (згадаймо зволікання Товариства щодо повернення архівних справ на місце).

Основними вадами цієї публікації, як наукового опису джерел, була безсистемність і несистематичність. Практично ніде не вказано в якому саме архіві зберігалась справа. Назви справ довільні, а часто-густо і взагалі відсутні. У розташуванні матеріалів не дотримано ні хронологічного, ні географічного, ні тематичного принципів, ані поділу за місцем зберігання матеріалів. Деякі справи представлені стисло - кількома реченнями. В той же час інші розписані детально - по кожному документу. У такій спосіб "Записка..." уявляла собою своєрідний симбіоз недосконалої спроби наукового опису, сирого джерелознавчого огляду і неповноцінної археографічної публікації. Все це безумовно утруднювало користування подібним описом. По великому рахунку, з огляду на плани і зусилля А.О.Скальковського, гора народила мишу. Проте, на наш погляд, їх результати, навіть у такому вигляді, принесли велику користь науці. "Записка..." стала важливим довідковим знаряддям для краєзнавців, будучи найбільшим опублікованим описом джерел у початковий період діяльності Товариства.

Але "Записка..." виявилась не самим великим доробком в галузі камеральної археографії в цей період.

Григорій Іванович Соколов, випускник Московського університету, у 30-ті рр. був чиновником з особливих доручень у М.С.Воронцова. У 1839 р. він уже будучи членом Товариства, виїхав з особистих причин з Одеси у сільську місцевість неподалік Єлизаветграду (нині Кіровоград). У березні 1840 р., ще перебуваючи в Одесі, він звернувся до Товариства з пропозицією оглянути архів, що знаходився у скасованій на той час фортеці св.Єлисавети.

Через деякий час, після того як М.С.Воронцов добився дозволу військового міністра, Г.І.Соколов приступив до роботи. У грудні 1841 р. він представив Товариству 37 копій з документів, що дало хибну підставу для упорядників "Звіту" за той рік писати про наближення роботи до завершення. Через два роки помилку було виправлено й у відповідному "Звіті" йшлося лише про продовження розгляду архіву¹⁸. Проте повільність роботи Г.І.Соколова була цілком зрозумілою. Ще у 1835р. А.О.Скальковський, який по суті і був першовідкривачем

цього архіву, відзначив надзвичайно несприятливі умови роботи з документами у ньому. Обсяг же цього архіву був незрівняно більшим ніж, зокрема, та кількість матеріалів, що була призначена для історичного архіву в Одесі¹⁹.

У листопаді 1844р. Г.І.Соколов повідомив Товариство, що завершив роботу і на підтвердження цього додав докладний список справ на 159 сторінках, який включав 2169 одиниць. Архівні матеріали охоплювали період з 1753 по 1800 рр. і торкалися, в основному, історії Нової Сербії. Представлений опис свідчив, що Г.І.Соколов самотужки за три роки здійснив величезний обсяг роботи і за що йому на засіданні було оголошено подяку. На превеликий жаль складений документ було призначено для відомчого використання і відправлено до департаменту Генерального штабу, а самі архівні справи залишилися у розпорядженні Другого резервного кавалерійського корпусу²⁰. Копія списку під назвою "Опис паперам і справам, що зберігаються в архіві скасованої фортеці Св.Єлисавети" зберігалась і в архіві Товариства²¹. На основі матеріалів, з якими довелось попрацювати, Г.І.Соколов опублікував у другому томі "Записок" розвідку під назвою "Історична і статистична записка про військове місто Єлисаветград" (С.384- 404). Отже, в двох наведених випадках різна мотивація у діяльності членів Товариства різко позначилась і на ефективності їх роботи. Промовистим є і такий факт. На камеральну роботу Г.І.Соколова Товариство витратило всього 10 крб., тоді як комісії було виділено коштів в 35 разів більше. І цілком зрозуміло, чому саме його Товариство відразу після переїзду у 1845р. до Одеси залучило до участі у роботі комісії. Існує навіть думка, з якого наврядчи можна погодитись, що саме йому належить авторство згадуваної "Записки"²².

На закінчення варто відзначити і такий вияв камеральної археографії як складання каталогів, книжок і рукописів, які накопичувались у бібліотеці Товариства. Спочатку таку роботу проводив Г.І.Соколов (1848), а потім П.К.Брун та П.І.Ляликов²³.

Таким чином, протягом початкового існування Одеське товариство історії та старожитностей активно займалось пошуком історичних джерел з метою їх оприлюднення. Відбувалось це не лише в галузі едиційної археографії – публікації історичних джерел, але і в галузі камеральної археографії. Було здійснено і опубліковано кілька описів історичних джерел, що дозволило значно розширити джерельну базу вивчення історії рідного краю.

ПРИМІТКИ

1. Бачинский А.Д. Н.И.Пирогов и Одесское общество истории и древностей // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1829-1989 г.-Одесса, 1989.-С.16-17.

2. Про початковий період археографічної діяльності Товариства див. у таких публікаціях автора статті: Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету ОДУ (далі- ЗІФ).-Вип.4.-Одеса, 1997.-С.183-192; До історії публікації "Історії о козаках" С.Мишецького та "Описания Запорожской Сечи" В.Чернявського // ЗІФ.-Вип.7.-Одеса, 1998.-С.190-200; Становлення археографії на Півдні України // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Південь України. Одеса.-Одеса, 1999.-С.96-102; Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей: перший крок // ЗІФ.-Вип.9.-Одеса, 1999.-С.207-217.

3. Турецкие акты, хранящиеся в Одесском городском музее // ЗООИД.-Т.1.-С.637-638; Татарские и турецкие акты, доставленные в Общество // Там само.-С.638-640; Древние еврейские кодексы и другие памятники // Там само.-С.640-649; Рисунки Василия Барского // Там само.-С.649-651.

4. Детальніше про цей фрагмент див. у дослідженнях автора статті: 3 історії архівної справи в Одесі (про намагання А.О.Скальковського заснувати у 30-40-ві рр. ХІХ ст. Історичний архів) // ЗІФ.-Вип.5.-Одеса, 1997.-С.192-198; 3 історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ.-Вип.6.-Одеса, 1998.-С.70-81, 92-105, 178-179.

5. Отчет Одесского общества истории и древностей (далі-Отчет ООИД) с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года.-Одеса, 1843.-С.11-12; ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.126-126 зв., 130 зв.

6. ЗООИД.-Т.ІІ.-С.740; ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.130 зв.-131.

7. Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів // Архівна справа.-1925.-№5-6.-С.73.

8. Архів СПб ФІРІ РАН.-Ф.200.-Оп.1.-Спр.29.-Т.ХІІІ.-Ч.І.-Арк.90 зв., 115 зв.

9. ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.125, 138, 150, 164-165; Отчет ООИД с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года.-Одесса, 1845.-С.9.

10. Маркевич А. Аполлон Александрович Скальковский // ЗООИД.-Т.ХХІІ.-ІУ.Некрологи.-С.32.

11. Николай Никифорович Муразкевич. Автобиография.-СПб., 1889.-С.156-157; 164-165; 203, 226.

12. Архів СПб ФІРІ РАН.-Ф.200.-Оп.1.-Спр.29.-Т.ХІV.-Арк.9 зв.

13. ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.25; Отчет ООИД с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1846 года.-Одесса, 1846.-С.8-9.

14. Отчет ООИД с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 года.-Одесса, 1847.-С.15; ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.25 зв.-27, 29-31, 42 зв.

15. ДАОО.-Ф.93.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.62 зв.-64, 68 зв., 70-71 зв., 90 зв., 107; Спр.3.-Арк.7 зв., 28 зв., 31 зв.; Отчет ООИД с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года.-Одесса, 1848.-С.14-15; Отчет ООИД с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года.-Одесса, 1849.-С.10.

16. ЗООИД.-Т.ІІ.-С.667; 740.

17. Высочайшие рескрипты, данные императрицею Екатериною II, на имя Екатеринославских гражданских губернаторов //ЗООИД.-Т. II.-с. 659-666; Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II //Там само.-С. 667-674; Ляликов Ф. И. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае //Там само.-С. 332.

18. ДАОО.-Ф. 93.-Оп. 1.-Спр. 1.-Арк. 52, 119; Отчет с 1-го января по 14 ноября 1841 года.-Одесса, 1842.-С. 8; Отчет с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842.-Одесса, 1843.-С. 11; Отчет с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года.-Одесса, 1845.-С. 16.

19. ЗИФ.-Вип. 6.-Одеса, 1998.-С. 60-61.

20. Отчет с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года.-Одесса. 1846.-С. 5-6; ДАОО.-Ф. 93.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 3 зв.-4; 12 зв., 17 зв.

21. Мурзакевич Н. Григорий Иванович Соколов //ЗООИД.-Т. III.-С. 526.

22. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.-Т. XXX². -С. 729.

23. Обзор действий Общества с 14-го ноября 1843 по 14-е ноября 1849 года /ЗООИД.-Т. II.-С. 793; Отчет с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года.-Одесса, 1848.-С. 16; ДАОО.-Ф. 93.-Оп. 1.-Спр. 3.-Арк. 68 зв.

Д. А. Шумейко

ПУБЛИКАЦИИ П. М. БИЦИЛЛИ НА СТРАНИЦАХ “ИЗВЕСТИЙ ОДЕССКОГО БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА”

Выдающийся учёный нашего столетия, внесший серьёзный вклад в развитие ряда гуманитарных дисциплин, профессор Пётр Михайлович Бицилли (1879-1953) не принадлежал к баловням судьбы. Его бескорыстная преданность науке не была оценена современниками по достоинству, а неблагоприятные внешние обстоятельства помешали учёному самореализоваться в полной мере. Но, несмотря на это, П. М. Бицилли (далее - П. М.) оставил нам значительное научное наследие, поражающее глубиной и разносторонностью его научных интересов.

“Одесский период” биографии и творчества П. М. в последние годы вызывает значительный интерес у исследователей¹. Это закономерно, т. к. именно этот период сыграл основную роль в становлении П. М. как учёного, оказал влияние на его интересы и мировоззрение. В Одессе вышли первые работы П. М., некоторые из них были опубликованы в “Известиях Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете” (ИУБО).

Одесское библиографическое общество (ОБО) вниманием историков не избаловано, история его только начинает изучаться². Нам следует кратко остановиться на основных моментах этой истории.

Идея организации ОБО возникла у преподавателей историко-филологического факультета Новороссийского университета, среди которых были В.М. Истрин, В.Ф. Лазурский, Б. М. Ляпунов, В. Н. Мочульский и другие.³ Значительный вклад в разработку и практическое осуществление данной идеи внёс сотрудник библиотеки Новороссийского университета Пётр Степанович Шестериков, составивший проект "Устава библиографического кружка при Императорском Новороссийском университете".⁴ 13 января 1907 г. состоялось предварительное заседание библиографического кружка под председательством профессора В. М. Истрина. Проект П.С. Шестерикова был заслушан и одобрен. Для руководства делами кружка был избран Комитет.

Впервые название "Одесское библиографическое общество при Императорском Новороссийском университете" мы встречаем 16 ноября 1907 г., когда на заседании Библиографического кружка, проходившего под председательством профессора И.А. Линниченко, была избрана комиссия для окончательной разработки проекта устава будущего общества.⁵ В комиссию вошли И.А. Линниченко, В.Ф. Лазурский, М.Г. Попруженко, П. С. Шестериков. 25 января 1908 проект был представлен в совет университета с ходатайством об "утверждении его надлежащим порядком". В мае 1909 г. Министерство Народного просвещения дало предварительный ответ, сопровождавшийся рядом замечаний. Окончательно Устав общества был утверждён лишь 5 марта 1911 г. Основными задачами общества в уставе назывались устройство собраний для чтения и обсуждения докладов, проведение публичных лекций по вопросам библиографии, издание трудов по специальностям общества и собственного периодического органа.⁶

1 апреля 1911 г. состоялось первое заседание учредителей общества, на котором был разрешён ряд организационных вопросов. На втором заседании (14 мая 1911 г.) был определён основной костяк членов общества. Тогда же состоялось и первое заседание членов общества, на котором был сделан ряд докладов и сообщений.

Среди тех, кто был принят в действительные члены ОБО на заседании 14 мая 1911 г. мы находим и П. М.⁷, что косвенно свидетельствует о его известности в научных кругах Одессы. П.М. в то время вёл активную научно-исследовательскую деятельность: сдав

в 1910 г. магистерский экзамен, он в должности приват-доцента читает на историко-филологическом факультете Новороссийского университета, на Одесский Высших женских курсах, в Одесском политехническом институте и др. На протяжении 1911-1912 гг. П.М. разработал и читал ряд лекционных курсов (по истории Востока, по истории Средних веков), спецкурсы, вёл семинарские занятия, работал над статьями и будущими монографиями.⁸

Несмотря на то, что П.М. не входил в круг лиц, осуществлявших непосредственное руководство обществом и разработавших стратегию деятельности ОБО (таких как И.А. Линниченко, В.Ф. Лазурский, С.А. Авалиани и др.), он внес свой вклад в реализацию целей и задач общества.

За годы своего членства в обществе П.М. опубликовал в ИОБО 4 рецензии, являющиеся по сути небольшими статьями, где материал рецензируемой книги является отправной точкой для анализа П.М. той или иной проблемы истории, культуры, филологии. Эти рецензии говорят нам многое о разносторонности научных интересов П.М., уже оформившейся к тому времени: из 4 рецензий две посвящены историко-культурологическим работам, по одной: работам по философии истории и истории средневековья. Поражает эрудиция автора, новаторский стиль его научного мышления, тяготевшего к интердисциплинарности. П.М. не удовлетворяла ситуация, сложившаяся в гуманитарном знании в современную ему эпоху и он активно искал новые пути осмысления исторических и культурных феноменов, не отставая от своих зарубежных коллег и кое в чём даже опережая их изыскания. Обращает на себя внимание чёткость изложения и стройность аргументации в работах относительно молодого ещё учёного, его критический подход к рецензируемым работам при неизменно корректном тоне.

Первой работой, опубликованной П.М. в ИОБО была рецензия на книгу датского историка Р. Трельс-Лунда "Небо и мировоззрение в круговороте времен", напечатанная в 1 выпуске II тома "Известий" в 1913 г.⁹ Основная идея книги, как отмечает П.М., полная зависимость мировосприятия и мировоззрения человека от восприятия им света и тьмы и их смены. Отсюда Трельс-Лунд выводит генезис религий, наук, морали и т.п. Давая в целом высокую оценку книге, затронувшей весьма интересную проблему П.М. критикует общую концепцию автора, сосредоточившегося только лишь на роли космогонических представлений в развитии мировоззрения людей. П.М. говорит, что

Трельс-Лунд упускает из вида другую сторону - внутреннюю природу человека. "Борьба космических начал, - пишет П.М., - потому так овладела человеческим умом, что в самом себе человек скрывает те же начала: мировая трагедия - воспроизведение трагедий личностной".¹⁰ Здесь мы видим один из "краеугольных камней" научного мировоззрения П.М., для которого характерен подчеркнутый интерес к человеческой личности, человеку как мере всех вещей. Кроме критического рассмотрения основной концепции датского историка, П.М. делает ряд менее существенных замечаний. Он отмечает, что при характеристике религиозного синкретизма, приведшего к выработке христианской доктрины Трельс-Лунд не упоминает о неоплатонизме. Ошибочно мнение Трельс-Лунда о том, что толчком к Возрождению послужило взятие турками Константинополя. Вообще, замечает П.М., Возрождение наступает у автора "как-то катастрофически"¹¹, что связано, по мнению П.М., с неверным представлением о Средневековье как о сплошном времени застоя и "духовного прозябания".¹² Глубокий знаток истории средневековой Европы и Ренессанса, П.М. уже тогда пришёл к выводу о необходимости глобальной переоценки роли средних веков в истории человечества и отказа от тенденциозных позитивистских трактовок, укоренившихся в науке.

Следующая рецензия была опубликована в 4-м выпуске II тома ИОБО, в 1913 г.¹³ Она была посвящена анализу двух работ Л.П. Карсавина "Монашество в средние века" и "Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков". За творчеством Л.П. Карсавина П.М. следил пристально, был с ним лично знаком (впоследствии, Л.П. Карсавин был неофициальным оппонентом П.М. на защите магистерской диссертации последнего в мае 1917г.). В рецензии основное внимание П.М. уделяет "Очеркам". Работу "Монашество в средние века" П.М. рассматривает как своеобразное введение к "Очеркам" и отводит ей сравнительно немного внимания. Он отмечает, впрочем, что данная работа восполняет существенный пробел с генезисом и сущностью явления, рассказывает о различных течениях в монашестве того времени. Высоко оценивает П.М. глубину и вместе с тем доступность изложения материала, говорит о научной обоснованности высказанных Л.П. Карсавиным идей.

Анализируя "Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков", П.М. сразу даёт нам понять, почему его заинтересовала эта работа. Он пишет, что труд Карсавина посвящен разработке темы религиозного сознания народных масс средневековья, а

следовательно это “опыт коллективной психологии в приложении к истории”¹⁴ (подобный “опыт” был предпринят самим П.М. в монографии “Элементы средневековой культуры”). П.М. пишет, что Карсавин даёт последовательную характеристику отдельным религиозным течениям, начиная от катаров, заканчивая флагелантами, причём автор следит не столько за догматической стороной этих направлений, сколько за тем, как в них раскрывается психологическое состояние народных масс. Говоря об этом, П.М. подробно останавливается на вопросах методики исследований коллективной психологии, явления которой “редко открыты нам в источниках иначе, как в виде сопутствующих симптомов”¹⁵.

Весьма важен для П.М. вопрос о взаимосвязи религиозной жизни с социальной и политической. Он отмечает, что Карсавин совершенно прав, когда говорит, что социально-политические условия не породили подъём религиозного сознания XII-XIII вв., а лишь способствовали его проявлению, в крайнем случае давали форму, в которую некоторые проявления выливались. П.М. склонен согласиться с этой точкой зрения. Большое внимание уделяет П.М. характеристике данной Карсавиным сущности и содержанию религиозных движений того времени. Он соглашается, что шаблонное их объяснение протестом против обмирщения церкви не удовлетворительно, однако чёткого объяснения (как и Карсавин) не даёт, удовлетворяясь формулировкой, что “причина религиозных движений заключена в самом религиозном сознании масс”¹⁶. П.М. критикует утверждение Карсавина, что содержание религиозных движений определяется их евангеличностью, считая её лишь внешним признаком. П.М. говорит, что все рассмотренные Карсавиным религиозные движения - результат самостоятельных поисков “некнижными” людьми доступных для них путей к небу и спасению. Руководством для них на этом пути совершенно закономерно становилось Евангелие, вне которого христианско-нравственные поиски были тогда невозможны.

Отмечая далее ряд незначительных обмолвок и опечаток в книге, П.М. оценивает её значение крайне высоко.

Следующая рецензия была напечатана П.М. во 2-ом выпуске III-го тома ИОБО¹⁷. В ней рассматривались книги французских историков Берара и Бедье. П.М. объединил двух различных авторов в рамках одной рецензии, поскольку считал их представителями нового историко-литературного направления - антропогеографии. Берар

рассматривал в своей работе "Одиссею" Гомера, отыскивая реальные географические объекты, "зашифрованные" в поэме. Бедье, занимавшийся средневековым французским эпосом, считал, что основой для ряда эпических поэм Ронсевальского цикла, послужили странствования паломников к святому Якову Компостельскому, дорога к которому, по мнению Бедье и является главным действующим лицом большинства поэм. П.М. подробно анализирует аргументацию авторов, от не критического восприятия положений которых он весьма далёк, конструктивно критикует многие положения обеих работ (в частности, он оспаривает мнение Берара, что основной материал для "Одиссеи" был взят греками у финикийцев, которые, желая безраздельно властвовать на морях, сознательно стремились распространять небылицы об опасностях морских путешествий). Но при этом П.М. говорит, что ценность работ в нетривиальности взгляда, в осмыслении событий истории и культуры с точки зрения антропогеографических условий, которые становятся в работах представителей данного направления определяющими природу и характер общественных связей и дающими то или иное направление коллективной деятельности людей. Не являясь сам приверженцем такого антропогеографического направления, П.М. не оспаривает идеи о влиянии географического фактора на социум (но и не абсолютизирует его).

Последняя напечатанная в ИОБО работа П.М. - рецензия на книгу профессора В.И. Герье, видного представителя российской исторической науки того времени, "Философия истории от Августина до Гегеля", помещённая в 3-м выпуске IV-го тома "Известий" в 1915г.¹⁸

П.М. отмечает подробное и весьма популярное изложение материала в монографии Герье, который даёт обзор различных историко-философских теорий, останавливаясь преимущественно на Гегеле и Гердере. Однако П.М. не совсем согласен с принципами авторского подбора учёных и философов, взгляды которых анализирует Герье. Так идеи Макиавелли и Монтескье, не имевших собственной, чётко продуманной концепции философии истории, изложены Герье весьма подробно, взгляды Руссо и Вольтера же остались вне сферы внимания автора, что по мнению рецензента не совсем оправдано. Неудовлетворительно, по мнению П.М., изложен у Герье вопрос о влиянии философии истории Августина на идеи нового времени. Не согласен он с обоснованием у Герье проблемы невосприятия и невосребования идей Августина в средние века (Герье считал, что основными виновниками здесь были "варваризация

культуры" и отсутствие исторической критики), говоря, что она не раскрывает причины "неисторичности мышления человека средневековья"¹⁹. Но несмотря на отдельные критические замечания, П.М. даёт книге высокую оценку.

Упоминание о П.М. на страницах ИОБО мы находим еще во 2-ом выпуске IV-го тома, где опубликована рецензия активного деятеля общества С.А. Авалиани на, вышедшую в 1914 г., брошюру П.М. "Западное влияние на Руси и начальная летопись", в которой П.М. пытался осветить вопросы об источниках летописного предания о крещении князя Владимира²⁰. Рецензент отмечает, что автор, вслед за А.А. Шахматовым, считает, что источником предания должен был послужить помимо древнейшего летописного свода ещё и отдельный литературный памятник. П.М. выдвигает гипотезу о западном происхождении этого памятника и видит его в сказании о крещении Хлодвиг. Так как факт сношений Киевской Руси с западным миром доказан, вполне допустимо, по мнению П.М., что в поле зрения редактора начальной летописи попала легенда о Хлодвиге, а т.к. на Руси были люди знающие латинский язык, то в такой передаче, по мысли автора, сомнений быть не может. С. Авалиани высоко оценивает работу П.М., отмечая, что исследование построено строго научным путём, ведётся крайне осторожно, с серьёзным знанием источников. По мнению рецензента, будущим исследователям древнего русского летописания "придётся считаться с выводами этой работы"²¹.

1915 г. стал последним годом относительно активного сотрудничества П.М. в ОБО. Во многом это связано с той кризисной ситуацией, которая сложилась как внутри общества, так и в целом в стране. Уже в 1916 г. общество с трудом оплатило очередной выпуск ИОБО. С началом следующего года резко сократилась численность ОБО, а в 1919 г. оно и вовсе прекратило своё существование. В 1920-21 гг. общество возобновило свою деятельность, однако П.М. в то время уже находился в эмиграции и, разумеется, никакого участия в деятельности ОБО принимать более не мог.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. См.: Попова Т.Н. О преподавании историографии всеобщей истории в Новороссийском университете в начале XX века // Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки. - Одесса, 1992; Попова Т.Н. Из истории историографии: П.М. Бицилли // Історія науки і техніки: проблеми дослідження викладання гуманізації освіти: тези

доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Дніпропетровськ, 1994; Попова Т.Н. Из истории Новороссийского университета: П.М.Бицилли // Одеси-200: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. - Одеса, 1994; Попова Т.Н., Максименко И.В. Биоисториографические этюды: Е.Н. Щепкин, В.Э.Крушман, П.М. Бицилли // Одесский университет. -1995. - №14-17; Попова Т.Н., Максименко И.В. Профессор Новороссийского университета П.М. Бицилли в украинской и болгарской историографии // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа. - Одеса, 1999; Попова Т.Н. К биографии П.М. Бицилли: из истории греческой диаспоры в Одессе // Україна - Греція : історична спадщина і перспективи співробітництва. Збірник наук. праць міжнародної науково-практичної конференції. - Т.1. - Ч.1. - Маріуполь, 1999; Попова Т.Н. Возвращение Бицилли // Вестник региона. - 1999. - 10,17 дек.; Попова Т.Н. К биографии П.М.Бицилли: Из истории одесского периода в жизни ученого. // Исторические записки: Научные труды исторического факультета /Воронежский государственный университет. -Выпуск 5. -Воронеж, 2000 и др.

2. См.: Зленко Г.Д. Одесское библиографическое общество: к 75-летию со дня основания // Вечерняя Одесса. -1981. -19 августа (№193); Он же. Одно из первых в России // Советская библиография. -1981. - № 4. -С.53-54; Смичок Л.М. Одеське бібліографічне товариство // Одеси-200: Тези доп. міжнар. -теорет. конференції 6-8 вересня 1994. -Одеса, 1994. -Ч 2. - С.113-114; Мирошниченко В.А. Деятельность И.А.Линниченко в Одесском библиографическом обществе: Материали к биографии // Записки історичного факультету. -1999. -Вип 9. -С.179-184.

3. Зленко Г.Д. Одесское библиографическое общество: к 75-летию со дня основания. -С.3.

4. История возникновения Одесского Библиографического общества при Императорском Новороссийском университете // ИОБО. -1911. -Т.1. - Вып. 1. -С.1.

5. Там же. -С.2.

6. Там же. -С.3-4.

7. Второе заседание учредителей общества // ИОБО. -1911. -Т.1. - Вып. 1. -С. 4.

8. Попова Т.Н., Максименко И.В. Судьбы учёных: Из истории Новороссийского университета (биоисториографические этюды) // Российские университеты XVIII-XX вв.: Сб. научн. ст. Вып.4. -Воронеж. -1999. -С.168-169.

9. Бицилли П.М. Рец.: Трельс-Лунд Небо и мировоззрение в круговороте времен. -1912 //ИОБО. -1913. -Т.П. - Вып. 1. -С.11-14.

10. Там же. -С.13.

11. Там же. -С.14.

12. Там же.

13. Бицилли П.М. Рец.: Касавин Л.П. Монашество в средние века (История Европы по эпохам и странам). -Спб. 1912; Он же. Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков. -Спб, 1912 //ИОБО. -1913. -Т.П. - Вып. 4. -С.162-170.

14. Там же. -С.163.

15. Там же.

16. Там же. -С.166.

17. Бицилли П.М. Новое историко-литературное направление // ИОБО. -1914. -Т.П. - Вып 2. -С.93-102.

18. Бицилли П. М. Рец.: Герье В. *Философия истории от Августина до Гегеля*. - М., 1915 // ИОБО. - 1915. - Т. IV. - Вып. 3. - С. 206-208.

19. Там же. - С. 207.

20. Авалиани С. Рец.: Бицилли П. *Западное влияние на Руси и начальная летопись*. - Одесса, 1914 // ИОБО. - 1915. - Т. IV. - Вып. 2. - С. 104-105.

21. Там же.

С.Е.Березин

ИЗУЧЕНИЕ АНТИЧНОЙ ИСТОРИИ В НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: Л.Ф. ВОЕВОДСКИЙ *.

Одной из характерных особенностей преподавательской и научно-исследовательской деятельности в российских университетах второй пол. XIX – нач. XX вв. было то особое внимание, которое уделялось изучению античной истории. Новороссийский университет не являлся исключением, - кафедры греческой и римской словесности (по уставу 1884 года – классической филологии) являлись ведущими на историко-филологическом факультете. В стенах университета в разное время работали такие известные ученые – “античники”, как В.Н.Юргевич (1818-1898), В.И.Модеетов (1839-1907), А.В.Никитский (1859-1921), Э.Р.фон Штерн (1859-1924), М.И.Мандес (1866-1934) и другие. Среди этих имен, внесших значительный вклад в развитие отечественной науки, особо следует выделить фигуру крупнейшего специалиста в области античной истории и филологии, ученого, большую часть своей жизни посвятившего исследованию древней мифологии – профессора Л.Ф.Воеводского.

Леопольд Францевич (далее – Л.Ф.) родился 15 ноября 1846 года¹ в г.Вильно, в польской дворянской семье². Окончив либавскую прогимназию, в январе 1864 года он отправляется для продолжения обучения в Санкт-Петербургский университет. Проучившись три года на физико-математическом факультете, переводится на историко-филологический, который и заканчивает в 1870 году со степенью кандидата за сочинение “К исследованию развития религиозно-нравственных понятий у греков до Платона”. Оставшись в университете, Л.Ф. под руководством своего друга и учителя, профессора К.Я.Люгебиля, начинает заниматься изысканиями в области древнегреческой мифологии³. Результатом исследовательской

работы становится его первый большой научный труд - магистерская диссертация "Каннибализм в греческих мифах"⁴. Получив степень магистра (1875 г.)⁵, Л.Ф. с осеннего семестра 1875/76 учебного года приступает к преподавательской деятельности в Новороссийском университете в должности доцента по кафедре греческой словесности⁶. В 1878-1879 годах Л.Ф. находится в заграничной командировке (Вена, Лейпциг, Берлин), по итогам которой была издана научная работа⁷; собранные им материалы легли в основу докторской диссертации "Введение в мифологию "Одиссеи", защищенной в Санкт-Петербургском университете (1882 г.)⁸ и книги под таким же названием⁹. Приняв во внимание рекомендацию К.Я.Люгебиля и учитывая его научные заслуги, Совет Императорского Новороссийского университета (далее - ИНУ) утвердил Л.Ф. прямо в должности ординарного профессора (подобный факт имел место в истории ИНУ всего два раза)¹⁰. В 1898 году, после окончания двадцатипятилетнего срока службы, по решению Совета действительный статский советник Л.Ф.Воеводский, был оставлен для продолжения преподавательской деятельности. Однако, тяжелая болезнь - туберкулез легких с одной стороны, и постоянные нервные перегрузки - с другой, не позволили ему продолжить работу в университете, в 1899 г. по собственному прошению Л.Ф. уходит в отставку¹¹.

Предвидя близкую кончину, Л.Ф. хотел успеть поделиться своими знаниями с будущими поколениями студентов, для чего диктовал приват-доценту С.А.Селиванову свои соображения и воспоминания¹². Однако его последняя мечта не сбылась - ученый скончался 21 апреля 1901 года¹³, так и не успев завершить дело всей своей жизни...

Во время работы в ИНУ Л.Ф. читал лекционные курсы по греческой грамматике, истории и теории греческой литературы; общие специальные курсы по произведениям греческих и латинских авторов - Гомера, Гесиода, Аристофана, Павсания, Вергилия и др. Также он проводил практические занятия по палеографии, греческой мифологии и грамматике классических языков, по интерпретации произведений античной литературы¹⁴. Прекрасное образование и высочайший уровень эрудиции позволили ученому преподавать "по поручению" и ряд предметов, не имеющих прямого отношения к классической филологии - от истории философии до сравнительной грамматики индоевропейских языков¹⁵. Как и любая увлеченная натура, он хотел заинтересовать окружающих любимыми им темами, что нашло отражение в курсе лекций по лирике Генриха Гейне,-

единственного поэта, в произведениях которого он находил “поэтическое творчество”¹⁵.

Большая часть научных трудов Л.Ф. была посвящена древнегреческой мифологии. В “Каннибализме в греческих мифах” он доказывает, что мифы являются полноценным историческим источником и задача исследователя - найти первоначальное ядро мифа, определить эпоху, которой оно соответствует, и выделить позднейшие напластования. Воеводский делает акцент на этическое содержание мифа. Ему, одному из первых, удалось показать, что древнейшие мифы являются своего рода сборником этических норм и правил, религиозных и научных представлений. Этические правила, постепенно складывавшиеся в любом человеческом сообществе, получили у греков божественное освящение или божественную природу: “божеству приписываются качества если не самые лучшие, то, по крайней мере, индифферентные в нравственном отношении”¹⁶. За поэтической формой Л.Ф. видел реальность изображаемого. Творцом мифа является народ, а не отдельный “изобретатель”; отдельный человек мог лишь являться “орудием передачи мысли”, изобретателем формы для выражения того, что “одинаково воодушевляло и всех прочих”¹⁷. Подтверждая идею о научности мифа для современников, исследователь указывает на то, что многие научные концепции, которые в свое время считались несомненными истинами, в настоящее время рассматриваются на уровне фантазий. Автор приходит к пониманию мифа, - как “простой попытки младенческого логического мышления” объяснить “научно” реально происходившие события¹⁸. Своей основной задачей Л.Ф. считал попытку доказать, что миф - это не столько поэтическое творение, сколько источник по истории древней этики и нравственности. Пытаясь развеять сложившуюся “идеализацию” быта и нравственных понятий древнегреческого общества, он полагал, что доказательство существования каннибализма у древних греков заставит поверить, что и прочие “дикие, безнравственные черты” также были присущи грекам, как и остальным народам. Несмотря на то, что некоторые выводы работы (особенно по поводу самого существования каннибализма) являются весьма спорными, тем не менее, заслуга ученого в том, что он показал стадиальность греческого общества, прошедшего в своем развитии те же пути, что и другие народы.

Нетрадиционные взгляды, высказанные исследователем, вызвали целый ряд критических замечаний. “Некоторые авторы” видели в Л.Ф.

ученого, “почему-то особенно не благоволящего к грекам, несмотря на свою официальную роль магистра греческой филологии”, такого грекофоба, который хочет “сделать из древних греков орду диких каннибалов, разбойников, воров, обманщиков, детоедов и отцеубийц”¹⁹. Научная критика, отмечая ученые заслуги самого автора “Каннибализма”, указывала на ряд недостатков его работы, таких, как определенная субъективность в выборе источников; обращение при написании работы за помощью “к натяжкам и произволу в толковании греческого текста”²⁰; неэффективность приемов исследования для достижения поставленной цели; построение работы на теориях, требующих углубленного изучения и доказательства²⁰. С другой стороны, в критических отзывах указывалось то “важное методологическое значение” работы Л.Ф., которая “не только освещает так называемый доисторический период развития, как греков, так и других народов”, но и “открывает науке новый путь для ознакомления со стариной”²¹. В заслугу ученому ставился “отказ от традиционного способа исследования древностей греческого народа”²², привлечение методов смежных наук (антропологии, этнографии, сравнительного языкознания), что позволило “разорвать тот заколдованный круг, в котором филология вращается уже около четырехсот лет в выборе предметов для своих исследований”²³. Однако, общая критическая оценка “Каннибализма” была негативной, что произвело тогда на молодого ученого тяжелое впечатление. “Оно давило на него, как тяжелый кошмар ... причиняло много затаенных страданий”; впоследствии Леопольд Францевич неохотно говорил об этой работе, “как-то мрачно отмалчивался”; и в дальнейшем он не возвращался более к теме интерпретации нравственной и этической стороны мифов, обращая свое внимание на “суть мифов, их содержание”²⁴, исключение составляет работа, посвященная тематике утилизации трупов у различных народов²⁵.

Л.Ф. задался целью выделить древнейшие пласты в поэмах Гомера. Он отмечал, что они являются описанием: войск, народов, военных действий и характеризуются достаточной сухостью изложения, посредственной поэтической формой. Автор указывает на другие античные произведения, содержащие не менее поэтические мифы и витиеватые речи, говоря, что “если это поэзия, то тогда Геродот и позднейшие историки - тоже поэты”²⁶. Метрический размер гомеровского эпоса, по его мнению, является одной из общепринятых форм передачи устной информации для запоминания. “Мы

наслаждаемся поэтическими красотами Гомера” лишь потому, что его произведения - это плод той эпохи, когда “мысленная способность должна считаться достаточно развитой, чтобы не напоминать собой идиотства, но... все еще настолько недоразвитой, чтобы представляться нам в значительной степени оригинальной”²⁷.

Во “Введении в мифологию Одиссеи” Л.Ф. пытался найти смысл, заложенный при создании этого произведения. Он считал, что в основу данного памятника легли “разные версии одного, в сущности, мифа - об отношении солнца к звездам”²⁸. Корни этого исследователь видел в “солнечном культе”, вызванном осознанием древним человеком зависимости всего происходящего в природе от небесного светила. Мужские персонажи “Одиссеи” являлись отражениями солнца, их имена произошли от разных названий и эпитетов солнечного божества, женские были представительницами луны; друзья и враги солнца - это звезды, приходящиеся главному герою либо домохозяевами и слугами, либо стражей и войском. Таким образом, “Одиссея” - это образное представление древними греками солнечно-лунно-звездного цикла²⁹. Эта работа вызвала еще больший шквал критики, нежели предыдущая³⁰.

Л.Ф. одним из первых ознакомил научную общественность с новым источником - “Мимиамбами” Герода, определив их место и значение в системе древнегреческой литературы³¹. Любовь к филологии распространялась не только на область древнегреческой, но и современной русской, что нашло отражение в небольшой брошюре³². Две работы были подготовлены им для VI-го Археологического Съезда, проводившегося в 1884 г. в Одессе. Л.Ф. заинтересовала этимология названия Черного моря в древние времена; кроме того, ему было поручено составить карту археологических памятников северо-причерноморского побережья³³.

Творчество профессора Леопольда Францевича Воеводского должно стать предметом специальных исследований, а его научная и преподавательская деятельность заслуживает своего места на страницах истории Императорского Новороссийского университета.

ПРИМЕЧАНИЯ:

** Автор выражает искреннюю благодарность Избаш Татьяне Александровне за помощь, оказанную в работе над статьей и предоставление ряда материалов из личного архива.*

1. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.1174.-Л.1 об.

2. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.2601.-Лл.4-4 об.
3. Деревицкий А.Н. Л.Ф. Воеводский (некролог) // ЖМНП. - 1901. - № 7. - С.32-33.
4. Воеводский Л.Ф. Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории развития нравственности. - СПб., 1874. - 396 с.
5. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.2601.-Л.7.
6. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета (Историческая записка и академические тиски). - Одесса, 1890. - С.285.
7. Воеводский Л.Ф. О занятиях по критике и мифологии гомеровского эпоса (отчет за время заграничной командировки с 1.VI.1878 г. по 1.VI.1879 г.) // Записки Имп. Новороссийского университета. - Т.ХХХ. - 1880. - Часть ученая. - С.409-498.
8. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.1174.-Лл.8 об.-9 об.
9. Воеводский Л.Ф. Введение в мифологию "Одиссеи". - Ч.1. - Одесса, 1881. - 235 с.
10. Маркевич А.И. Указ. соч. - С.286, 224 прим.
11. ГАОО.-Ф.45.-Оп.4.-Д.1174.-Л.10 об.
12. Деревицкий А.Н. Указ. соч. - С.35-38.
13. Кочубинский А.А. У гроба Л.Ф. Воеводского // Памяти сослуживцев (1876-1901). Речи у гроба и посмертные поминки. - Одесса, 1901. - С.21.
14. Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете за первое полугодие 1885/86 уч.г. - 1898/99 уч.г. - Одесса, 1885-1898.
15. Деревицкий А.Н. Указ. соч. - С.36,38.
16. Воеводский Л.Ф. Каннибализм в греческих мифах. - С.27.
17. Воеводский Л.Ф. Указ. соч. - С.40.
18. Воеводский Л.Ф. Указ. соч. - С.47.
19. См.: Люгебиль К.Я. Новые взгляды на мифологию // ЖМНП. - 1882. - №3. - Т.ССХХ. - С.131.
20. Мищенко Ф.Ф. Людоедство у греков // Университетские известия. - 1875. - №7. - Киев, 1875. - С.166, 170, 178.
21. Люгебиль К.Я. Новые взгляды на мифологию. - С.130.
22. Авт. Библиофил. Каннибализм в греческих мифах. Опыт по истории нравственности Л.Воеводского // Филологические записки. - 1875. - Вып. III. - Воронеж, 1875. - С.9.
23. Н.К-в. Новая наука (по поводу диссертации г. Воеводского "Каннибализм в греческих мифах") // Знание. - 1875. - №4. - Отд. Критика и библиография. - С.1.
24. Деревицкий А.Н. Указ. соч. - С.36.
25. Воеводский Л.Ф. Этологические и мифологические заметки. - Ч.1. Чаши из человеческих черепов и тому подобные примеры утилизации трупа. - Одесса, 1877. - 84 с.
26. Воеводский Л.Ф. О так называемых "гомеровских поэмах". Вступительная лекция по греческой словесности доцента Л.Ф. Воеводского, прочитанная 20 сентября 1875 г. // Записки Имп. Новороссийского университета. - 1876. - Т.ХІХ. - Часть научная. - С.141.
27. Воеводский Л.Ф. Указ. соч. - С.149.
28. Воеводский Л.Ф. Введение в мифологию Одиссеи. - Ч.1. - Одесса, 1881. - С.98.
29. Воеводский Л.Ф. Указ. соч. - 235 с.
30. Аландский П. Народные предания и ученые мифы // Университетские известия, 1882. - №6. - Киев, 1882. - С.271-288; Веселовский А.Н. Новая книга о

мифологии // Вестник Европы. - 1882. - №4. - С. 757-775; Люгебиль К.Я. Новые взгляды на мифологию. - С. 132-143; Я. (Ягич И.В.). В стенах университета. Диспут г. Воеводского // Вестник Европы. - 1882. - №1. - С. 398-401.

31. Воеводский Л.Ф. "Мимамбы" Герода и реализм в греческой литературе. Речь, произнесенная в годичном торжественном Собрании Имп. Новороссийского университета 30.VIII. 1894 года. - Одесса, 1894. - 17 с.

32. Воеводский Л.Ф. Опыт упрощения русского правописания. - Одесса, 1898. - 22 с.

33. Воеводский Л.Ф. Карта древних поселений на юге России. - Одесса, 1884; Он же. О происхождении названия Черного моря // Труды VI-го Археологического съезда. - Т.II. - Одесса, 1888.

О.Є.Музичко

ПЕРЕДІСТОРІЯ ОДЕСИ В ПРАЦЯХ ОДЕСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ СТ.

На початку 1990-х рр. за старою традицією Одеса готувалася урочисто відмітити 200-ту річницю від дня свого заснування (22 вересня 1794 р.) Однак, можливо завдяки подиху нових часів, одеські краєзнавці відмітили цю подію не тільки ностальгічними споминами про побут "Старої" Одеси, її архітектурні прикраси чи епізоди з місцевої історії кін. XVIII-XIX ст. Саме в цей час була запропонована полеміка навколо дещо несподіваного питання: "Скільки років Одесі?"¹. Але ця полеміка не зводилася тільки до визначення святкової дати. З наукової точки зору питання більш доглиблювалося: "Чи можна довести безпосередній зв'язок поселень, які існували на місці Одеси до кін. XVIII ст. з її історією, практично поєднати їх між собою?"

У ході полеміки 1990-х поступово визначилися три підходи до цієї проблеми (і цілого комплексу проблем, з нею пов'язаних).

Представники консервативного підходу відстоюють свою позицію так: Російська імперія відвоювала в кін. XVIII ст. у турків практично пустелю – Південь України. Тільки після цього тут, стараннями влади, було створено життя, яке концентрувалося в побудованих у цей же час містах, перлиною серед яких була Одеса. Датою її заснування безумовно треба вважати 1794 р. Все, що було до цієї дати – сива і непевна праісторія краю².

Репрезентанти другого підходу критично дивляться на таку концепцію історії Одеси. Для них історичне життя Півдня України починається значно раніше, ніж у кін. XVIII ст. Воно пов'язане в першу

чергу з безперервним перебуванням тут населення, яке ж до того й започаткувало традиції місцевого містобудування. Так у 1415 р., за цими дослідниками, вперше з'явилася письмова згадка про місто Хаджибей, яке вони локалізують на місці сучасної Одеси. І хоч існування Хаджибея не було безперервним, саме його треба вважати безпосереднім попередником Одеси. Хаджибей власно було тільки перейменовано на більш екстравагантну назву. За такими підрахунками цих авторів Одесі в 1994 р. повинно було виповнитися 600 років³.

Наведені позиції здаються занадто крайніми. Можна запропонувати поєднуючу (помірковану) точку зору. Не треба відкидати історію краю та Одеси до XVIII ст. Вона безперечно дуже важлива і без неї можливо не було б міста Одеси XVIII-XIX ст., але історія того ж Хаджибея – це передісторія і саме в такій якості заслуговує на увагу. Питання ж про річницю заснування є дуже складним і умовним. Все ж перевага віддається 60-м – 90-м рр. XVIII ст., коли виникає власне місто Одеса зі своєю особливою історією.

Всі три підходи народжувалися в боротьбі і, звичайно, для обґрунтування своїх поглядів їх автори все більше заглиблювалися у суто історичний матеріал. Цей матеріал брався майже виключно з праць поважних дослідників історії Одеси, що працювали ще в XIX ст. На їх авторитет посилалися, намагаючись підтвердити або спростувати ту або іншу точку зору, знов і знов в науковому оберті з'являлися документи, що були опубліковані в тих же “старих” працях.

Зараз, коли суперечки щодо “святкової дати” дещо ушухли, є нагода ще раз звернутися до одеських істориків XIX ст. з метою знайти першеджерело, історичну традицію питання про передісторію Одеси. Це дозволить підійти до проблеми з дійсно наукових позицій, тим більше, що спроби цього вже можна побачити у сучасній історіографії⁴.

В кінці XVIII. - на поч. XIX ст., коли на карті Російської імперії з'явилася Одеса, тогочасна історична наука переживала період становлення, якому відповідала і певна методологія. Історичний процес (і розвиток Російської імперії зокрема) базувався в уяві людей першої половини XIX ст. на засадах “монаршої волі”. Саме діяння монархів народили Новоросію і її головне місто – Одесу. Інші фактори розвитку практично не бралися до уваги. Вчень про внутрішні закономірності історичного розвитку власне не було.

Тому не дивно, що у першого історика Одеси – “Геродота Новоросійського краю” – А.Скальковського (1808-1898) ми бачимо

типову, як для того часу історичну картину. Саме цей дослідник у 1830-ті рр. у своїх творах “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (I-II чч., 1836-1838 гг.)⁵ та “Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823” (1837)⁶ розробив першу концепцію історії міста Одеси.

В цій концепції передісторія Одеси – це проміжок часу з початку XVIII ст. і до 1770-х – 90-х рр. До того часу нічого суттєвого у цих краях не відбувалось. Про це А. Скальковський говорить чітко: “Наше дело проникать далеко в древность и доискиваться, какие народы имели здесь некогда свои кочевья или села и какие тут были города, ибо, исключая Ольвию, нет никаких важных остатков могущих свидетельствовать о прошедшем”⁷. Життя міста, на його думку, почалося тільки з приходом на Південь України Російської імперії. Відвоюванню землі, на якій потім розташувалася Одеса, і побудові міста приділяється значна увага. Це власне ще один, другий етап передісторії Одеси – 1789-1793 (або 1794 рр.). Тільки з цього часу починається справжня історія міста, що відобразилося у назві першого розділу останнього з названих творів: “От основания Одессы до кончины императрицы Екатерины II 1793 (1794) по 1796 г.”. Перед цим А. Скальковський, посилаючись на М. Мурзакевича, повідомляє деякі “археологические сведения”⁸. Серед них є згадка про те, що в XV-XVI ст. на місці Одеси було розташовано порт Качибей, що належав Литві, з якого у 1415 р. навіть відправлявся хліб до Константинополя. У даному випадку історик залучив до наукового обігу повідомлення польських авторів. Потім це поселення перейшло до турків і змінило назву на Хаджибей.

Але для А. Скальковського це тільки історія Хаджибея, яка зовсім не є важливою для історії Одеси. Причому для нього це була не передісторія, а лише цікава довідка, що мала опосередкований стосунок до предмету його досліджу.

Ситуація докорінно не змінюється і в праці К. Смолянинова “История Одессы”, що з’явилась у першій половині 1850-х рр.⁹ Для цього дослідника є також безсумнівним фактом, що місто було засноване в 1790-х рр. У своєму творі, структура якого не передбачає ні вступу, ані розподілу на розділи, автор дотримується хронологічного принципу. Його книга починається з другого століття нашої ери і доводить до середини XIX ст. Він згадує античні поселення на території сучасної йому Одеси, середньовічний Качибей, історії якого приділяється вже більш значна увага.¹⁰

Принциповим є те, що К. Смолянинов не сприймає Хаджибей як фортецю, але як місто, яке в 1795 році було тільки перейменовано на Одесу¹¹.

Проблемою передісторії окремо зацікавився у ті роки і П. Брун (1804-1880). У праці "Судьбы местности занимаемые Одессой" (1856)¹² він спробував простежити безперервність людських поселень на місці Одеси з античних часів і до кінця XVIII ст. (фактично розуміючи цей етап як передісторію міста). Найважливіше місце серед цих поселень автор відводить Хаджибею. За версією П. Бруна, Хаджибей було побудовано за "литовських" часів великим литовським князем Вітовтом (1392-1430), який деякий час володів Північним Причорномор'ям. В XVI ст. це поселення відійшло до Кримського ханства і поступово занепало. Але в кінці XVIII ст. саме відновлений турками Хаджибей штурмувала Російська імперія. Потім на звільненому від турків місті Катерина II і побудувала Одесу¹³.

Для П. Бруна історія Хаджибея не є частиною історії Одеси. Водночас це було якісне зрушення у вивченні історії Одеси, оскільки відтоді жоден дослідник історії міста не міг не торкатись його передісторії.

Вказана тенденція простежується як у творі С. Бернштейна "Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем" (1881)¹⁴ (у якого, що правда, історія Хаджибея – і передісторія – починаються заснуванням його татарами у XIII ст.), так і у праці О. Орлова "Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг." (1885)¹⁵. Для Орлова історія Одеси розпочалася, як це і зазначено у назві у 1794 р. Але у вступі він зупиняється на історії Хаджибея, окремо розглядаючи його минуле (не розходячись тут в цілому з Бернштейном).

У другій половині XIX ст. історики все більше переходять до глибоких узагальнень, пошуків закономірностей в історичному процесі - об'єктивних факторів розвитку (економічних, соціальних та ін.). Таке явище, як місто, вже не сприймалось лише як витвір влади. На перший план вийшло вивчення колонізаційних рухів, географічних, економічних, соціальних, етнічних умов, без яких поява та розвиток міста були б неможливі. Саме ця тенденція стала переважною серед одеських краєзнавців кінця XIX ст.

Метою праці В. Яковлева "К истории заселения Хаджибея" (1889) було доведення органічного зв'язку Хаджибея та Одеси. Як пише історик: "С сим последним (тобто з Хаджибеем – О.М.) неразрывною нитью связана история Одессы и, что еще важнее,

связана генеалогиею жителей”¹⁶. Слідуючи цій тезі, вчений присвятив усю працю вивченню історії Хаджибея. В цьому творі вперше з’являється версія про литовське заснування Хаджибея в другій половині XIV ст., коли Велике князівство Литовське витіснило татар з Північного Причорномор’я. Внаслідок цього один з подільських шляхтичів, згідно версії Яковлева, Кацюба-Якушинський скористався ситуацією і преселив у цей край власних селян. Відбулося заснування на місці сучасної Одеси поселення, названого його ім’ям – Коцюбієв, яке стало одним з головних портів Польщі та Литви у XV ст. (принаймні в 1415 р. з нього відправляли хліб до Константинополя). В XVI ст. татари знов заволоділи краєм і місто Коцюбієв змінює назву на татарську – Хаджибей. В кінці XVIII ст. історія Хаджибея закінчується і розпочинається історія Одеси. Головний висновок з праці: найважливішою умовою виникнення міста Одеси була наявність населеного пункту на місці її майбутньої розбудови.

Напередодні святкування століття міста з’явилась праця В. Надлера (1841-1894) “Одесса в первые эпохи ее существования” (1893)¹⁷. За Надлером Одеса як місто існує не раніше як з кінця XVIII ст. Він, як і деякі попередники, головну увагу приділяє Хаджибею. Для нього історія цього населеного пункту, який “находится в непосредственной и преемственной связи с историей Одессы. Происхождение и судьба этого поселка ни коим образом не может быть обойдена молчанием историком Одессы. Хаджибей – это возрожденная Одесса, это колыбель теперешнего города”¹⁸. Це вже схоже на остоточне визнання за Хаджибеєм права вважатися передісторією, а то й першою епохою в існуванні Одеси.

Таким чином, на завершення XIX ст., зусиллями кількох поколінь одеських істориків питання про передісторію Одеси стає частиною тогочасного краєзнавства.

Узагальнюючий характер з проблеми передісторії Одеси мало дослідження О.Маркевича (1847-1903) “Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы” (1894)¹⁹. Свою мету автор визначив так: “Конечно, история г. Качибей и сама по себе могла бы стать предметом исследования; но мы занялись ею лишь с целью выяснения истории г. Одессы, т.е. имели ввиду главным образом найти в истории г. Качибей такие черты, которые делают его действительно предшественником Одессы”²⁰.

О.Маркевич починає свою працю критикою попередньої історіографії питання. Для Маркевича важливо зв’язати життя

Хаджибея з географічними умовами края. Виходячи з цього він подає інше, ніж це раніше вважалося місце знаходження Хаджибея – не безпосередньо на терені Одеси, а на Жеваховій горі. Маркевич аналізує всі версії походження Хаджибея – назви та міста. Автор використав широку джерельну базу – від свідчень середньовічних істориків (переважно польських) до картографічного матеріалу – і віддав перевагу версії Яковлева.

Історія Хаджибея і Одеси в праці Маркевича нарешті з'єдналися, адже, як вважає цей автор, Хаджибей знаходився на місті Одеси, інфраструктура Хаджибея стала основою для одеської, етнічний склад Хаджибея був джерелом для формування одеського населення. Практично Хаджибей було тільки перейменовано на Одесу. Значенні заключні слова Маркевича: "Ясский трактат 20 декабря 1791 г. передал *новый период* его истории, приведший его к несравненно большему, чем прежде, процветанию, хотя уже в трансформированном виде и под именем г. Одессы"²¹.

Таким чином, ці думки стали логічним завершенням всього попереднього розвитку краєзнавства Одеси у ХІХ ст., яке пройшло шлях від повного заперечення природнього розвитку Південно-Західного Причорномор'я і виникнення Одеси до його визнання. Отже, сучасні дослідники тільки відродили ці тенденції, створивши прецедент для подальшого поступу одеського краєзнавства на порозі ХХІ ст.

ПРИМІТКИ

1. Болдирев О. *Одеси- 600- Одеса, 1994*
2. Губарь О. *История одного города//Одесский университет. -1992. -16 апр.*
3. Болдирев О. *Вказ.праця. -С.66.*
4. Новікова Л.В. *До питання про роль А.О.Скальковського у встановленні дати святкування заснування м. Одеси//Записки історичного факультету. –Вип. 9.- Одеса, 1999. -С.115-124.*
5. Скальковский А. А. *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. I. -Одесса, 1836; Ч. II. -Одесса, 1838*
6. *Його ж Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823- Одесса, 1837*
7. *Там само-С.2-3.*
8. *Там само-С.12.*
9. Смолянинов К. *История Одессы –Одесса, 1853.*
10. *Там само - С.3-4.*
11. *Там само – С.42-43.*
12. Брун Ф.К. *Черноморье – Ч. I. – Одесса, 1878 – С.160 – 188.*
13. *Там само- С.171-184.*

14. Бернштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем-Одесса, 1881.
15. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг. - Одесса, 1885 - С. XIII-XIV.
16. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея-Одесса, 1889 - С. 11.
17. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования-Одесса, 1893.
18. Там само. - С. 11.
19. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей-предшественник города Одессы-Одесса, 1894..
20. Там само-С. 1.
21. Там само -С. 68.

Т.Л.Подкупко

“ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА” У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 1917- 1920-х РОКІВ.

“Чорноморська проблема” обіймає як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспект одного з найсуттєвіших інтересів Української держави. Чорне море на протязі всієї історії українського народу відігравало важливу економіко-комунікативну роль. Добробут не лише населення Надчорноморщини, а всієї держави залежав від можливості вільного господарювання на узбережжі і всебічного користування Чорним морем. Воно сполучало нашу Батьківщину з державами та цивілізаціями Заходу, Малої, Передньої й Дальньої Азії, з Кавказом, з близьким та далеким Сходом, і навіть з Північчю. Вагомим аргументом на користь українських лідерів та керманичів у різні часи, а надто в державницькі періоди існування України, був ступінь опанування Надчорноморщиною, володіння вільним доступом до Чорного моря, а з нього і виходом у Середземне.

“Чорноморська проблема”, як одне з гострих питань українського державотворення, знаходило відображення ще в літописах, а в подальшому в роботах істориків кінця XVIII - початку XX століття - М. Костомарова, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, В. Антоновича, А. Скальковського, О. Кочубинського, Д. Яворницького та інших.

Національна революція 1917-1920-х років спонукала пошук інтересу до національної історії взагалі, в тому числі і до вирішення “чорноморської проблеми”. Саме в цей час вчені приділяли особливу увагу вирішенню цієї проблеми в історичному контексті, її

спадковості між такими державницькими періодами України, як Княжа доба, Українська держава середини XVII століття і держава початку XX-го століття. Постановку проблеми у цей період в історіографії значною мірою визначила концепція М.С. Грушевського, і зокрема стаття "Орієнтація чорноморська", яка увійшла до його політичного заповіту - праці "На порозі нової України". М. Грушевський доводив, що історичні та геополітичні умови життя орієнтували Україну не тільки на Захід, а й на Схід і Південь, на Чорне море. З того часу, як південні східнослов'янські племена, предки українського народу, півтори тисячі років тому пробились до Чорного моря, йдучи за інстинктивним потягом до кращих умов життя, вони мусили увійти в сферу широких геополітичних чорноморських зв'язків і впливів, що ємко ввібрало в себе визначення М.Грушевського "чорноморська орієнтація".

Вивченням проблеми в 1917-1920-ті роки займалися такі відомі українські історики, як М.Грушевський, Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко, В. Липинський, І. Крип'якевич, М. Слабченко, Д.Дорошенко, О. Оглоблин, М. Петровський та інші.

Важливим осередком вивчення "чорноморської проблеми" у цей час в Україні була Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (ВУНАС), яка діяла в 1925 - 1931 роках. Вона об'єднувала та координувала дослідження істориків, економістів, географів, філологів, етнографів. Друкованим органом асоціації був журнал "Східний світ" (з кінця 1930 року - "Червоний Схід")². Центрами діяльності ВУНАСу були - Харків, Київ, Одеса. В його складі в різний час працювали в Харкові такі вчені, як академік В. Левицький, професори Л.Величко, О. Гладстен, П. Ріттер, О. Федоровський, М. Павлович (Вельтман), В. Дубровський; в Києві - академік А. Кримський, професори А. Синявський, О. Грушевський; в Одесі - професори С. Дложевський, А. Сухов, С. Боркусевич, Є.Загоровський та інші.

Увагу дослідників продовжувала привертати проблема заселення і колонізації Південної України, і зокрема, Північного Надчорномор'я. Саме в 1917-1920-ті роки українська історіографія звільнилась від пресінгу Великодержавницької ідеології Російської імперії і стало можливим всебічно обґрунтувати і довести автохтонність українського населення на зазначених теренах, їх постійне загосподарювання в різні часи. Одним з провідних дослідників цієї проблематики залишався вчений старшого покоління Д. Багалій. Він вважав, що взаємодія різних етнічних елементів на

базі абсолютного домінування українського етносу було природною передумовою та головним чинником соціального поступу регіону³. Проблема колонізації цих земель займала домінуюче місце у працівників Комісії Полудневої України, що була створена за ініціативи М. Грушевського у 1924 році. Н.Полонська-Василенко, яка входила до її складу, довела, що провідну роль у заселенні і господарському освоєнні південних степів відіграло українське селянство⁴. На думку Є.Загоровського та І.Крип'якевича найактивніші представники українського народу з давніх давен були в авангарді залюднення Північної Надчорноморщини, як морських воріт України, що відкривали шлях до зв'язків зі світом і створили тут свій історичний форпост⁵. Таким чином проблема автохтонності українського населення пройшла червоною ниткою крізь роботи дослідників цього періоду.

Характерна для тих часів підвищена увага дослідників до соціально-економічної історії привела до активної розробки такого аспекту "чорноморської проблеми", як значення Північного Надчорномор'я для розвитку торгівлі України. В роботах О. Грушевського відбито торгово-колонізаційний потяг різних національних груп на ці терени, які були важливим зв'язуючим ланцюгом як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринку. О. Грушевський особливо ретельно дослідив східний експорт України та її економічні взаємини з державами Близького Сходу, роль Північного Надчорномор'я у цих взаєминах у сучасні йому часи⁶. В своїх працях І. Крип'якевич підкреслив, що з безпечним доступом до Чорного моря, з можливістю його всебічного використання, припиненням кримсько-татарських нападів з кінця XVIII століття, перед хліборобством України відкрився шлях до небувалого розквіту. Західні країни потребували щораз більше збіжжя і Україна стала для Європи справжньою житницею на протязі багатьох років⁷.

А.Кримський, В.Пархоменко, В.Дубровський, О.Оглоблін, М.Петровський, Н.Полонська-Василенко аналізуючи політичну спадщину, таких діячів української історії - князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, а за часи козацької держави - Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, П.Іваненка (Петрика), П.Орлика робили ґрунтовні висновки про розуміння державотворцями великого геополітичного значення Північного Надчорномор'я для розвитку України і приділяли цій чорноморській орієнтації значну увагу у своїй політичній діяльності⁸.

Оригінальним було дослідження географа за фахом Ф.Петруня, який приділив увагу старовинним торгівельним дорбгам Чорноморщини, розитку цих шляхів з XV століття, зміни їх напрямків, детально описав населенні пункти, які крім функції по обслуговуванню торгівельних шляхів були ще й захисними опорними пунктами степового місцевого населення від ворогів⁹.

Економічні проблеми були тісно переплетені з політичними, і тому в полі зору дослідників був і економіко-політичний аспект взаємин України, як зовнішніх, так і внутрішніх, та значення у цьому процесі Північного Надчорномор'я. Такі вчені, як А. Кримський, А. Синявський, В.Дубровський, вважали, що Україна, як Чорноморська держава, була постійною зв'язуючою ланкою між Сходом і Заходом. Таке геополітичне розташування спричинило як позитивні, так і негативні наслідки в історичному розвитку України. Прагнучи до контролю над торгівельними шляхами, на зазначених теренах у кривавих герцях схилились Польща, Литва, Московщина, Крим, Туреччина. Західна Європа через Польщу і Литву шукала шляхів на Схід. Московщина прагнула захопити вирішальну частину торгівельного шляху від Балтійського до Чорного моря і таким чином зробитися посередницею між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю. Але для досягнення цієї мети, необхідним було захоплення і приборкання Чорноморщини та її споконвічних господарів - українців. Саме для цього, на думку В. Дубровського, Московщина спровокувала кримсько-татарські наскоки на Україну XV століття¹⁰.

Значну увагу дослідників привертало питання взаємин України з Кримом, Туреччиною. Серед вчених розгорнулась дискуссія про характер стосунків цих сусідніх народів у різні історичні часи. Частина дослідників наполягала на наявності постійної війни хреста з півмісяцем, до них відносились А.Кримський, І. Крип'якевич, А. Синявський¹¹.

На противагу думці про військову конфронтацію, В. Пархоменко, В. Дубровський, М. Горбань спрямовували напрям досліджень на традиційні, глибокоісторичні різноманітні торгово-економічні, добросусідські зв'язки українців з турками і татарами. У відстоюванні цієї думки вагомою є низка праць В. Дубровського. Зв'язки між поселеннями Північного Надчорномор'я і Близького Сходу він виводить ще від передісторичних часів, наголошуючи на домінуванні економічно, двосторонньо вигідних зв'язків. Дослідник акцентував особливу увагу на тому, що в XVI-XVII століттях

об'єктивні обставини сприяли тому, щоб українці частіше ніж будь-коли в історії звертали свою увагу на Близький Схід : на Крим, Туреччину, Персію, Кавказ, Балкани¹². В. Пархоменко підкреслив не лише військове протистояння українців в обличчі Запорізької Січі й татар, а й економічне співробітництво цих двох сусідів. Зокрема історик наголошував на прецеденти взаємодії у військовій галузі¹³. Студії М.Горбаня дозволили висвітлити такий аспект взаємин України з турками і татарами, а саме їх економічний ракурс, зокрема працю українських заробітчан в Криму¹⁴. Дослідники дійшли висновків, що подальше глибоке вивчення архівів Туреччини, Румунії, Угорщини дозволить всебічно висвітлити багатомірність закордонних зв'язків України в минулому.

До сьогодні малодослідженим лишається такий феномен вітчизняної історії, як так звана "Ханська Україна", який є складовою "чорноморської проблеми". Найбільше в історіографії для висвітлення проблем зовнішньої та внутрішньої політики цієї територіально-адміністративної одиниці було зроблено саме в 20-ті роки ХХ століття. Зокрема, саме в цей час з'явилась низка праць О.Оглоблина та М.Петровського про Петра Іваненка (Петрика), як гетьмана цієї інституції¹⁵. Є.Загоровський дослідив останні роки існування "Ханської України": час управління цими землями В. Каховським, правителем Таврійської області, підлеглим Г. Потьомкіна, аж до включення цих земель до складу Катеринославської губернії за адміністративним поділом 1795 року¹⁶.

Національно-визвольні змагання українського народу 1917-1920-х років загострили таке злободенне питання, як приналежність Україні Криму. Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, А.Кримський, Н.Полонська-Василенко та інші доводили, що економічно, геополітично, культурно півострів був безпосередньо пов'язаний з Україною на протязі багатьох століть. У 1918 році з'явилась стаття, яка так і називалась "Чий має бути Крим?". Автор, якої приховав своє ім'я під псевдонімом С.С. Він доводив, що Крим не може належати Росії, бо немає з нею спільних кордонів і географічно тяжіє до України: з трьох сторін півострів оточує море, а з четвертої єдина суходольна невеличка смужка кордону проходить з Україною. На думку дослідника, Крим не може бути самостійним - строкате в національному відношенні населення не становить певний, окремішний нарід; та й тереновий простір занадто малий для утворення окремої держави. Об'єктивні історичні умови схиляють до відповіді, на думку автора, що Крим і

Україна безпосередньо пов'язані, становлять неподільне ціле і повинні бути в лоні однієї держави¹⁷.

Таким чином, в 20-ті роки ХХ століття дослідники підняли і активно розробляли низку важливих і принципових питань з історії "чорноморської проблеми": автохтонність населення Надчорноморщини, безперервність засвоєння регіону українцями, його значення для економічних, політичних, закордонних інтересів не лише України, а й країн Сходу і Заходу. Саме в той час в історіографії було підкреслено такі важливі функції Чорного моря як комунікативну і стратегічну.

ПРИМІТКИ :

1. Грушевський М. Орієнтація чорноморська // Грушевський М. На порозі нової України. - К., 1991. - С. 16 - 19.

2. Систематичний покажчик до журналу "Східний світ" - "Червоний Схід" (1927-1931). - Харків, 1964. - 59 с.

3. Багалій Д. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. - Харків, 1920. - С. 70-83.

4. Полонська-Василенко Н. Перші кроки європейської колонізації в Південній Україні (До студій над історією колонізації) // Праці Євр. археогр. комісії ВУАН. - К., 1930. - Т. 2. - С. 62-65.

5. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. - Одеса, 1922. - С. 78-84; Цій праці передувала його ж: Очерки по истории славянской колонизации в Новоросии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. - Одеса, 1912. - С. 87- 99; Крип'якевич І. Історія України. - Львів, 1990. - С. 235-237.

6. Грушевський О. Близько-східна торгівля України у 1926-27 рр. // Східний світ. - 1929. - №1-2. - С. 171-187; його ж Торгівельні взаємини України з Близьким Сходом // Там само. - 1928. - №6. - С. 61-87; його ж Східний експорт України в 1927-1928 рр. // Там само. - 1930. - №10-11. - С. 77-133.

7. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 354-357.

8. Кримський А. Історія Туреччини // Кримський А. Сочинения в 5-ти томах. - К., 1974. - С. 335 - 442; Пархоменко В. Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. - 1929. - № 1-2. - С. 287-294; Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. - 1928. - № 2. - С. 147-156; Петровський М., Оглоблин О. Праці про Петра Іваненка // Україна. - 1929. - № 36. - С. 153-155; Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // ЗІФВ. - К., 1926. - Т. 9. - С. 278-299.

9. Петрунь Ф. Старовинні шляхи Океїдини. Історично-топографічна довідка // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. - Одеса, 1929. - № 4-5. - С. 32 - 43.

10. Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. - 1928. - № 2. - С. 147-156.

11. Кримський А. Історія Туреччини // Кримський А. Сочинения в 5-ти томах. - К., 1974. - С. 335- 442; Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 354-357; Сиявський А. УРСР

та Близький Схід в світлі геополітики (Проблеми торгівельних зв'язків) // Синявський А. Вибрані праці. - К., 1993. - С. 191 - 206.

12. Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. - 1928. - № 2. - С. 147-156; його ж. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. - 1928. - № 5. - С. 177-182.

13. Пархоменко В. До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI-XVII вв // Східний світ. - 1929. - № 1-2. - С. 359 - 360.

14. Горбань М. Аргатий ренджипери 1753 року // Східний світ. - 1928. - № 3-4. - С. 310-314.

15. Петровський М., Оглоблин О. Праці про Петра Іваненка // Україна. - 1929. - № 36. - С. 153-155; Оглоблин О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1928. - С. 30-44.

16. Загоровский Е. Деятельность П. А. Зубова по управлению степной Украиной // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. - 1929. - № 4-5. - С. 44-58; його ж. Экономическая политика Потемкина в Новороссии. - Одеса, 1926. - 13 с.

17. С. С. Чий має бути Крим? // Известия Херсонского уездного земства. - 1918. - № 10. - С. 423-424.

Н.В.Турушкіна

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ СХОДОЗНАВСТВА В ОДЕСІ.

У статті здійснюється спроба на основі опублікованих джерел та літератури по історії сходознавства, визначити умови виникнення, джерельну базу та етапи розвитку Сходознавства в Одесі.

Географічне розміщення Одеси та її історична доля призначила необхідність практичного Сходознавства в Одесі. Вже у 1828р., саме з ініціативи графа М.С.Воронцова був утворений Східний інститут (училище східних мов) – який готував перекладачів-сходознавців¹. В 1837р. Східний інститут об'єднали з Рішельєвським ліцеєм. Вихованці Інституту східних мов зобов'язані були слухати усі загальні та юридичні дисципліни, які читалися у Рішельєвському ліцеї, крім римської словесності і стародавньої історії. Далі кількість часів на вивчення східних мов було збільшено за рахунок Римського права, історії філософії та деяких інших дисциплін. В Інституті викладали арабську, турецьку та персидську мови².

Першим викладачем турецької мови в Інституті був Георгій Разіс, який підготував деяку кількість перекладачів. Його вихованцем був А.А.Борозденко, який працював викладачем при канцелярії

генерал-губернатора і займався “вивченням східних пам’ятників на території Новоросії”, і складанням родословної роду Гіреїв³.

З 1838 по 1844рр. в Інституті східних мов Рішельєвського ліцею кафедрою східних мов керував орієталіст В.В.Григор’єв. Він став членом утвореного у 1839р. Одеського товариства історії та старожитностей. З цього часу В.В.Григор’єв надрукував низку робіт та рецензій, поряд зі статтями у енциклопедичному лексиконі Плюшара. В цьому ж році він приїхав до Костянтинополю, де мешкав п’ять тижнів і був присутній на урочистостях з нагоди підняття на престол султана Абдул Меджида. Яскравий опис своєї поїздки він надрукував в “Одеському альманаху”, за підписом Изафеті Маклуб⁴.

В “Новоросійському календарі” на 1841р. В.В.Григор’єв за підписом В.Г. надрукував деякі зауваження для бажаючих з’їздити до Костянтинополю. До праць одеського періоду діяльності цього сходознавця відноситься стаття, присвячена Фірдоусі. Вона була надрукована в “Одеському альманаху” за 1839р., і стаття “Відношення Росії до Сходу”, що була надрукована в “Збірнику мов промовлених на святкових зборах Рішельєвського ліцею”. Стаття В.В.Григор’єва про куфічні монети була надрукована в “Записках Одеського товариства історії та старожитностей” і одержала похвальну оцінку з боку видатного сходознавця Х.Д. Френа⁵. В 1843р. В.В.Григор’єв був включений до складу Одеської комісії з упорядкування архівних матеріалів⁶. В майбутньому його праці з історії Азії дали змогу присвоїти йому ступінь доктора наук, а у 1863р. його було обрано ординарним професором по кафедрі Східного факультету з історії Сходу Петербурзького університету.

Після від’їзду В.В.Григоровича, з 1845 по 1852рр. на посаді професора східних мов Рішельєвського ліцею був вихованець Петербурзького університету В.М.Кузьмін, а з 1852 по 1854рр. в Одесу було переведено І.М.Холмогорова. Він приїхав в Одесу з Казані, де працював в Першій Казанській гімназії. Далі І.М.Холмогоров, як сходознавець, який викладав персидську та арабську мови, був відомий як перекладач арабської літератури. Наукова діяльність І.М.Холмогорова була відмінно оцінена російськими сходознавцями⁷.

Діяльність Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї проходила на фоні зацікавленості Одеської громадськості до Сходу. З початку 1830-х рр. “Одеський вісник” регулярно друкував матеріали з Туреччини. М.Розенберг, будучи редактором цієї газети, видавав

статті присвячені арабської поезії та проблемам єгиптознавства. З 1840-х рр. сходознавча проблематика знайшла широке відображення у працях Одеського товариства історії та старожитностей. Як відзначав А.Скальковський, ця громада активно займалась “збором східних рукописів та медалей”.

Крім спом’янутого А.А.Борозенко, над тюркськими джерелами працював дійсний статський радник Негри. Історії євреїв була об’єктом дослідження Б.Штерна⁸. В цей період почалась і діяльність першого одеського африканіста А.А.Рафаловича, робота якого “Мандрування по Нижньому Єгипту” була надрукована на сторінках журналу “Бібліотека для читання”⁹.

У 1830-ті рр. в Одесі активно ступав процес розширення музейних фондів за рахунок сходознавчого матеріалу, що сприяло науковим розробкам. Значна частина джерельної бази для розвитку в Одесі класичного сходознавства була представлена Воронцовською бібліотекою, фонди якої мали широкий спектр літератури на європейських мовах з історії Японії, Кореї, Китаю, Туреччини та інших східних країн, в першу чергу в період XVIII ст., та документи, які відображали діяльність англійської Ост-Індійської компанії в Індії¹⁰.

Таким чином, к 1854р. в Одесі існували необхідні передумови для подальшого розвитку як практичного, так і класичного сходознавства, які співвідносились з органічною, притаманною одеситам цікавістю до Сходу.

Однак у цей період царський уряд впровадив політику ліквідації регіональних сходознавчих центрів. В 1854р. міністр народної освіти А.С.Норов прийняв рішення перетворити існуюче при історико-філологічному факультеті Петербурзького університету відділення східних мов на окремий факультет. В лютому 1854р. він подав імператору ґрунтовну докладну записку, в який розповів про фінансові труднощі в галузі організації викладання східних мов. А в квітні цього ж року під його керуванням почав роботу Комітет для заснування факультету східних мов при Петербурзькому університеті. 22 жовтня 1854р. внаслідок наказу Сенату, підписаного Миколою І, факультет було відкрито.

Водночас в Рішельєвському ліцеї, в Харківському університеті, Таганрозькій гімназії викладання східних мов припинилося. Усі грошові кошти, асигновані на витрати по викладанню східних мов в цих учбових закладах були передані Петербурзькому університету. В 1855р. східний факультет Казанського університету також було

переведено до Санкт-Петербургу¹¹. Таким чином, утворення східного факультету в столиці здійснювалось за рахунок східних центрів України та інших регіонів царської Росії.

Після закриття східного інституту при Рішельєвському ліцеї, сходознавство в Одесі розвивалось в науково-просвітницькому плані. Сходознавча тематика в достатньому обсязі була представлена в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, що знайшло відображення на сторінках "Записок" цього товариства. Дослідники особливу увагу приділяли проблемам Османської імперії та положенню арабських народів в цьому суспільстві¹².

Відкриття в 1865р. Новоросійського університету сприяло розвитку сходознавства в Одесі. Сучасний український сходознавець В.О.Кіктенко відмічає, що: "В другій половині XIX ст. виникає центр досліджень Китаю в Україні – Одеса. Подібні процеси відбуваються в Києві і Харкові, що, однак, на той час вирішального значення не мали. Переважну більшість досліджень окресленого періоду присвячено проблемам, визначеним завданнями практичного характеру. Потреба у класичному китаєзнавстві виникала надзвичайно рідко, однак це був перший досвід синологічного сприйняття історії, філософії та культури китайської цивілізації. Вирішальне значення мало практичне спрямування, що наступного періоду остаточно визначило статус китаєзнавства в Україні."¹³ Так, на початку XX ст. в Новоросійському університеті з'явився висококваліфікований спеціаліст-сходознавець, єгиптолог А.А.Жоцейовський, який був учнем величезного історика Давнього Сходу Б.А.Тураєва¹⁴.

В післяжовтневий період деяке оживлення сходознавства в Одесі було пов'язано з діяльністю Всеукраїнської наукової спілки сходознавства, яка була створена в 1926р.¹⁵ В цьому ж році 28 березня було проведено організаційне зібрання Одеської філії асоціації, яка з'єднала 29 членів. В травні 1926р. для участі в роботі зібрання Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців в Одесу приїхав голова Всесоюзної наукової асоціації сходознавців М.П.Павлович (Вельтман). З Одесою пов'язаний початковий етап становлення цієї людини, одного з перших радянських сходознавців. М.П.Павлович після закінчення одеської гімназії навчався в Новоросійському університеті, але його було виключено з університету за революційну діяльність. Його перу належать десятки робіт з проблем Сходу, і перша з них – про англо-бурську війну, яка вийшла у Одесі в 1901р.¹⁶.

Головне завдання діяльності Наукової асоціації сходознавців М.П.Павлович бачив в об'єднанні зусиль марксистських та немарксистських вчених в наукових пошуках та популяризації історії Сходу. Він був твердим прихильником історизму у науці і гадав, що вивчення виключно сучасних подій на Сході є ознакою ділетантизму¹⁷. Така позиція М.П.Павловича орієнтувала членів одеської філії на активну та плодovitу працю.

Організаційно філію було розділено на два відділи: політ-економічний та історико-етнологічний, які, в свою чергу, були розділеними на секції. Політ-економічним відділом керував професор О.О.Сухов, історико-етнологічний – О.І.Томсон. Науково-дослідницьку секцію сходознавства очолював професор О.О.Сухов, при цій секції було відкрито аспірантуру. Цей сходознавець з 1926р. читав курс економічної географії східних країн в Одеському інституті народного суспільства. В Інституті народної освіти професор К.П.Добролюбський вів семінар з історії Сходу у період імперіалізму, а професор О.І.Томсон курс персидської мови¹⁸.

Поверховий аналіз роботи секцій Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавців дозволяє зробити висновки, що дослідників цікавили не тільки проблеми сучасності і питання історії східних країн, але й теми проблемного кола. В першу чергу слід відзначити пристальну увагу одеських сходознавців до проблем вивчення культур Сходу і до проблем розвитку східних суспільств в колоніальну епоху. Робота секцій в цій тематиці сприяла пошуку нових методологічних підходів в соціокультурній специфіці. В 1929р. Одеська філія об'єднувала 50 членів та 51 співшукача.

Одесити брали активну участь у роботі з'їздів українських сходознавців і часто друкувались на сторінках журналу асоціації "Східний світ". Однак наприкінці 1930-х рр. ситуація в сходознавчій науці в цілому змінюється. Після смерті М.П.Павловича головою наукової асоціації сходознавців стає С.Діманштейн, який гадав, що асоціація повинна об'єднувати виключно "марксистів сходознавців"²⁰. Тому діяльність Одеської філії отримала дуже критичну оцінку: "... в розгортанні своєї праці Одеська Філія ВУАС повинна була констатувати, що певна частина наукових робітників у м. Одесі, з'єднана по темах своєї праці зі Сходом, не була озброєна марксистсько-ленінською методикою наукового дослідження". Мова велася про те, що одеські вчені, по меншій мірі значна кількість їх, прагнули продляти традиції практичного сходознавства.

На початку 1930-х рр. Всеукраїнську асоціацію сходознавців було закрито, що стало результатом сталінських командно-бюрократичних форм управління наукою. Однак, наявність сходознавчих кадрів в Одесі дозволило напередодні війни створити на історичному факультеті університету кафедру історії колоніальних та залежних країн.

ПРИМІТКИ:

1. Скальковский А.А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и славы. - Одесса, 1841. - С.13.
2. Данциг Б.М. Ближний Восток в русской науке и литературе (дооктябрьский период). М.: "Наука", 1973. - С.235.
3. Скальковский А.А. Указ. соч. - С.43.
4. Одесский альманах на 1840 г. Одесса, 1839. - С.642-701.
5. Скальковский А.А. Указ. соч. - С.43.
6. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський//Зап. Іст. фак. ОДУ. - Вип.6 - Одеса, 1998. - С.99.
7. Крачковский И.О. Очерки по истории русской арабистики. Избранные сочинения. -Т.4.- М.-Л., 1957. -С.117.
8. Скальковский А.А. Указ. соч. -С.42-43.
9. Зленко Г.Д. Первый одесский африканист (А.А. Рафалович)//Вечерняя Одесса. 1988. 4 июня; Данциг Б.М. Указ. соч. -С.128.
10. Шкляж И.М. Восток в Воронцовском фонде//Народы Азии и Африки. - 1973. - №4. - С.239-241.
11. Скачков П.Е. Очерки истории русского китаеведения. -М.: "Наука", 1977. -С. 201.
12. Див.: Каталог Библиотеки императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1893. - С.10-14.
13. Кіктенко В.О. Становлення українського китаєзнавства (XVIII ст. - 41 р. ХХ ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. -Київ, 1999. -С.11-13.
14. Там само. -С.11-15.
15. Черников І.Ф. Всеукраїнська наукова асоція сходознавства 1926-1931рр.// УІЖ. -1991.- №2. -С.31.
16. Черных И.Д. Востоковедение в Одессе (1828-1941гг.) //Воспитание историй: Тезисы I областной историко-краеведческой науч.-практ. конф. -Одесса, 1989. -С.65.
17. Никифоров В.Н. Советские историки о проблемах Китая. - М.: "Наука", 1970. - С.79.
18. Всеукраїнська наукова Асоціація Сходознавства. Одеська філія. 1926-1930рр. -Одеса, 1930. -С.8-26.
19. Там само. -С.9.
20. Никифоров В.Н. Указ. соч. -С.131.

ПИТАННЯ ПРО КОЛАБОРАЦІОНІЗМ УКРАЇНЦІВ У ІІ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРИКІВ США ТА КАНАДИ.

Одним із багатьох питань, котрі знайшли своє відображення в роботах американських та канадських науковців є питання про колабораціонізм українців під час Другої Світової війни. Треба відзначити, що поява цієї проблеми в науковій літературі була результатом кількох чинників. По-перше, існував конкретний науковий інтерес до проблеми у загальному контексті вивчення історії Другої Світової війни. По-друге, існувала і поки що існує політична проблема, котра полягає в тому, що деякі єврейські громадські організації в США та Канаді постійно звинувачують у співпраці з нацистами насамперед українців. Результатом стали ряд судових переслідувань громадян США та Канади українського походження які прибули до цих країн після Другої Світової війни. Відповідний резонанс змусив деяких науковців безпосередньо зайнятися вивченням проблеми, щоб знайти науково обґрунтоване її розв'язання. Головним питанням стало питання про те, чи співпраця українців з німцями мала якийсь особливий характер з відмінними наслідками, чи була явищем, характерним для будь-якої окупованої території. У цьому відношенні варто звернути увагу на симпозиум, котрий проходив 20-23 вересня 1981 року в рамках 13-ї Національної Конвенції Американської Асоціації Славістичних Студій у м.Алісомарі (Каліфорнія). Науковці зосередили увагу на наступних питаннях:

1) Чи були українці під час Другої Світової війни зобов'язані перед Польщею та СРСР відповідно до своїх національних інтересів та попереднього досвіду польської та радянської окупації?

2) У світлі цього досвіду, чи має українська схильність бачити в Німеччині не ворога, а радше політичного союзника проти спільного ворога розглядатися як "колаборація" чи щось на зразок "нечестивого союзу" як це практикувалося іншими в минулому і практикується тепер?

3) Чи була інша альтернатива для українців у ситуації, і якщо так, то яка?

4) Чи мали українці розділити за будь-яку ціну долю євреїв, поляків чи інших етнічних груп, що проживали на Україні?

5) Чи було проголошення самостійної України 30 червня 1941 року у Львові актом колабораціонізму, чи актом незалежної дії народу, котрий прагне до національної незалежності?

6) Створення і діяльність Української Повстанської Армії проти нацистської Німеччини і Радянського Союзу залишається свідченням бажання воювати проти будь-якого гнобителя за будь-яку ціну; факт, який контрастує з типовою формою співпраці, що практикувалася громадянами таких держав, як Франція, Норвегія, Голландія, Бельгія.

7) Чи можуть певні форми української співпраці з Німеччиною бути порівняні з американсько-радянським військовим альянсом?

Дж.Армстронг застерігає від необережного поняття “українці” чи “українська поведінка” оскільки, на його думку, узагальнення щодо будь якої нації є щонайменше сумнівними з наукової точки зору, коли йдеться про поведінку людей в екстремальних ситуаціях. Тому оцінка поведінки українців в цілому під час війни не може бути прийнятною саме в такому розумінні.¹ Науковець визначає два основних типи джерел колабораціонізму: перший, що виростає із соціального та ідеологічного конфліктів (характерний для Франції, Бельгії, Норвегії), і другий, котрий є результатом невдоволення підпорядкованих етнічних груп на окупованій території (Україна – найбільш яскравий приклад).² Дж.Армстронг відзначає, що “в Україні всі політичні елементи (за винятком комуністів, якщо залишити осторонь офіційну нацистсько-радянську співпрацю) працювали з нацистами в якийсь час між 1939-м і 1945-м роками”.³ Разом з тим він підкреслює, що “хоча кожна українська організація співпрацювала (в звичайному, мінімальному розумінні слова), треба враховувати, що співпраця з іноземною окупаційною силою була дуже відмінною справою практично і морально для національних еліт, котрі не визнавали легітимність попередньої держави, ніж для типового західно-європейського колабораціоніста, котрий переслідував опортуністичні або вузько окреслені політичні цілі, шкідливі для його співгромадян. По-друге, вважає Дж.Армстронг, у кожному випадку українські організації розглядали співпрацю з німецькими окупантами “як тактику, щоб реалізувати свої власні національні інтереси. Відповідно, ця тактика вважалася чимось таким, що могло бути відкинуте або припинене, як тільки вона переставля слугувати українським інтересам”.⁴ Саме як приклад подібної тактики науковець розцінює проголошення самостійності України 30 червня 1941 року. На його думку, це було не тільки виразом розбіжності українських

та німецьких інтересів, а насправді “Львівський Акт” покликав за собою тяжкі німецькі репресії та спорадичний опір бандерівців окупаційним властям. Поряд із цим, “незважаючи, на кровопролиття, ОУН-б була готова двома роками пізніше співпрацювати у створенні дивізії “Галичина”, знову як чисто тактичний маневр з метою підготувати українців до оборони проти відновлення радянського режиму”.⁵ Дж.Армстронг відзначає, що історія співпраці ОУН-м з німцями була дуже схожою, хоча більш складною.

В.Дмитришин вважає, що передвоєнне десятиліття радянської та польської політики на українських землях змушувало українське населення до негативної відповіді на питання про підтримку СРСР чи Польщі у війні проти Німеччини, тобто там “не було жодних причин, щоб зв’язували українців будь-якими обов’язками перед Радянським Союзом та Польщею”.⁶ Разом з тим він вважає, що щой принцип, котрий лежав в основі співпраці з німцями, від самого початку був засадничо хибний, оскільки ставлення високих німецьких чинників було настільки негативним щодо українців, що “дуже важко зрозуміти, як будь-який відповідальний український лідер міг вбачати в нацистській Німеччині друга або союзника”. Відтак, щодо німців мав домінувати принцип “ворог мого ворога є моїм головним ворогом”.⁷

К.Фармер вважає, що питання полягає не в колабораціонізмі оскремих осіб із складу представників місцевої влади або заляканих людей, котрі діяли на власний розсуд. На його думку, в той час, як в усіх окупованих країнах “були приклади колабораціонізму, мотивованого опортунізмом, нацистська політика на Сході дала населенню малий шанс співпрацювати хоча б до якоїсь міри, якщо воно хотіло вижити”.⁸ На його думку, важливо оцінити співробітництво з окупантами з боку організованих політичних груп, особливо ОУН і УПА. Посилаючись на типологізацію Дж.Армстронга, К.Фармер зазначає, що люди, котрі брали участь в діяльності ОУН і УПА “не були українськими “квіслінгами”, а були націоналістами, що принципово відрізняло їх від колабораціоністів у Західній Європі. На його думку, головним ворогом ОУН були Росія, потім Польща, а вже потім – Німеччина. За тією ж самою логікою, на якій базувався союз західних держав із Сталіним, націоналісти зробили вибір на користь тимчасової співпраці з меншим злом проти більшого. Але “метою співпраці було не встановити чи зміцнити нацистське правління, напевно не врятувати власну шкуру, а здобути Українську державу, незалежну від Росії та Німеччини”.⁹ Дж.Кульчицький відзначає, що

при вивченні питання про “український колабораціонізм” мають розглядатися конкретні питання, а саме: чи були всі, хто жив у райхскомісаріаті “Україна”, українцями; чи термін “Україна” використовувався як назва територіальної одиниці, що включала інші народності; чи могли “фольксдойчі”, котрі розмовляли українською, котрі налічували напередодні війни близько 500 тис. населення і котрі співпрацювали з нацистами, вважатися українцями; чи могла примусова співпраця (призов до війська, *ostarbeiten* тощо) вважатися колабораціонізмом; чи могла “українська поліція”, котра рекрутувалася з радянських військовополонених, а також включала поляків, росіян та “фольксдойчів” вважатися українською.¹⁰ Подібний підхід до проблеми виглядає цілком обґрунтованим і логічним, бо якщо ставиться питання про причетність до колабораціонізму певної етнічної групи, як це на Заході застосовується щодо українців, то тоді треба звертати увагу на національність кожної особи, проти якої висувається звинувачення у співпраці з окупаційним режимом. Дж.Кудьчицький також відзначає, що з точки зору історичного досвіду існувала ще одна причина, чому багато українців були позитивно спочатку налаштовані щодо німців. На його думку, як і інші держави, Україна навіть хоча територіально не визнана державою, мала своїх традиційних ворогів і друзів. Тому “Німеччина могла вважатися дружньою державою не тільки тому, що мала тих самих ворогів, але й тому, що вона допомагала, хоча і в короткому часі, українській боротьбі за незалежність у 1918 році”.¹¹ Дж.Решетар відзначає, що нездатність радянського режиму захистити Україну від німецьких завоювників послужила причиною того, щоб підняти питання про те, з якою державою українці мали ототожнювати себе і які надії і сподівання вони могли мати. На його думку, радянський режим у формі сталінізму не витримував тесту на лояльність до нього з боку громадян УРСР і не викликав відчуття зради щодо нього. Питання лояльності українців щодо Польської держави, вважає Дж.Решетар, має розглядатися в умовах факту, що Західна Україна була включена до складу нової Польської держави в результаті військового завоювання, котрому західні українці чинили опір у 1919 році. На його думку, в багатьох відношеннях польське правління у Західній Україні могло характеризуватися як іноземна окупація, за якої українці зазнавали приниження та повсюдної дискримінації.¹² П.Потічний звертає увагу на традиційно спрощений підхід до питання колабораціонізму під час Другої Сітової війни, відповідно до якого “ті народи, котрі не були на

боці союзників (за винятком, звичайно, нейтральних країн), мали бути на боці держав “осі”, або ще гірше – на боці нацистів”.¹³ Все, що не пасує до подібної схеми, або випускається з поля зоу, або сприймається неправильно, що має місце в дебатах щодо колабораціонізму чи воєнних злочинів серед українців. На думку П.Потічного, під час Другої Світової війни українці співпрацювали з усіма сторонами з двох головних причин: по-перше, як одна з найбільших у світі національних груп без суверенної держави українці не контролювали власну долю у вирішальний момент світової історії; по-друге, так само як і євреї, українці були розкидані по всьому світу, а тому в 1939-1945 роках їх можна було знайти в усіх місцях та ситуаціях.¹⁴ Науковець відзначає, що українці, котрі служили в німецьких військових формаціях, були там із різних причин, лише деякі з них мотивувалися симпатіями до нацистської ідеології чи расової політики. Більшість націоналістично налаштованих українців “мали політичну мету – незалежну Україну, котра поставила їх в опозицію до двох головних ворогів краю – Німеччини та Радянського Союзу”.¹⁵ Контакти між УПА та Вермахтом, що мали місце в останні місяці німецької присутності на українській території, на думку П.Потічного, були досить спорадичними і тактичними за своєю природою. Вони “ніколи не були цілковито вільними від перешкод, котрі породжувалися нездатністю обох сторін подолати політичні проблеми”.¹⁶ З цієї точки зору, зазначає П.Потічний, звинувачення УПА в колабораціонізмі виглядає необгрунтованим і є викликом усім, хто хоче підійти до цього складного питання з неупередженою думкою.¹⁷ М.Юркевич зазначає, що ті, хто схильні розглядати українську співпрацю з німцями як зраду західних ліберально-демократичних ідеалів, мали б подивитися на досвід Заходу у цьому відношенні. Науковець має на увазі те, що західні лідери, будучи поінформованими про голод на Україні в 1932-1933 роках, вирішили не протестувати, щоб не псувати стосунки з Радянським Союзом. Після нападу Німеччини на Радянський Союз західні демократії не виявили жодного дискомфорту щодо співпраці з одним диктатором – Сталіним – щоб перемогти іншого, котрий являв собою негайну загрозу. Насправді, “багато впливових західних лібералів та соціалістів були готові прогледіти, вибачити чи навіть приховати сталінські злочини в ім’я “прогресу”.¹⁸ За таких обставин, наголошує М.Юркевич, українці, віддані справі самовизначення, не мали шансу отримати підтримку Заходу. Більшість із них “віддали перевагу тому, щоб мати справу з тим, кого вони мали за менше зло, в той час, як меншість вела поодинокую

боротьбу в загонах УПА, сподіваючись на допомогу Заходу, котра так ніколи й не надійшла".¹⁹

Дж.Армстронг вважає, що неможливо обговорювати українську поведінку воєнного часу в умовах "центральної тенденції", подібної до тої, котра може бути прикладена до данців або французів. Узагальнення щодо останніх базуються на наступних обставинах: 1) французи й данці зберегли або мали зберегти навіть під німецькою окупацією видимі інституції, що відображали тяглість солідарності всіх громадян; 2) довоєнні засоби зв'язку між громадянськи об'єднаним народом повинні були підтримувати солідарність воєнного періоду; 3) для французів чи данців неєврейського походження ціна їхньої неспівпраці була не так страшиливо висока, щоб загрожувати їхньому фізичному виживанню.²⁰ Іншими словами, окупаційний режим у Західній Європі не міг іти в порівняння з тим, що було запроваджено на території України відповідно до нацистської расової ідеології. Відтак, наголошує Дж.Армстронг, для багатьох українців ціною їхнього фізичного виживання була щонайменше пасивна співпраця з німцями.²¹ Позиція авторитетного американського вченого виглядає науково найбільш обґрунтованою і переконливою насамперед тому, що він свідомо уникає стереотипів і дотримується об'єктивності при розгляді цієї складної проблеми. Наявність стереотипних підходів з боку американських та канадських науковців щодо питання колабораціонізму до певної міри криється в тому, що Північна Америка не зазнавала у модерній історії чогось на зразок воєнної окупації, і тому в суспільній свідомості проблема завжди існувала у спрощеному вигляді.

ПРИМІТКИ:

1. SYMPOSIUM: *Ukrainians in World War II: Views and Points.* // *Nationalities Papers*, Vol. X, # 1, 1982. – С. 4.

2. John A. Armstrong. *Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe.* // *Journal of Modern History*. – Vol. 40, #3, 1968. – С. 399.

3. Там само.

4. SYMPOSIUM: *Ukrainians in World War II: Views and Points.* – С. 6.

5. Там само.

6. Там само. – С. 9-10.

7. Там само. – С. 10.

8. Там само. – С. 14.

9. Там само. – С. 15.

10. Там само. – С. 19.

11. Там само. – С. 18.

12. Там само. –С.24-25.
13. Peter J.Potichnyj. *Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview.* – В кн. *Ukraine During World War II: History and Its Aftermath. A Symposium.* – Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, 1986. –С.61.
14. Там само.
15. Там само. –С.65.
16. Peter J.Potichnyj. *The Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the German Authorities.* – В кн. *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective.* – Ed. By Hans-Joachim Torke and Paul-John Himka. Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton-Toronto, 1994. –С.171.
17. Там само.
18. Myroslav Yuirkevich. *Galician Ukrainians in German Military Formations and the German Administration.* – В кн. *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective.* –С.81-82.
19. Там само.
20. SYMPOSIUM: *Ukrainians in World War II: Views and Points.* –С.5.
21. Там само.

А.С.Поспелов

ЛОКАЛЬНІ КОНФЛІКТИ СЕРЕДИНИ 70-х – ПОЧАТКУ- 90-х РОКІВ ХХ ст. В КРАЇНАХ ТРЕТЬОГО СВІТУ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНИЙ ЛІТЕРАТУРІ

Локальні війни та збройні конфлікти є невід'ємною частиною міжнародних відносин другої половини ХХ століття. Від моменту закінчення другої світової війни і до 1995 р. в світі відбулось 25 великих та більш ніж 200 малих локальних війн та конфліктів, у яких загинуло близько 40 мільйонів людей¹. Саме через них проявлялося протистояння між СРСР та його союзниками з державами Заходу у роки “холодної війни”, а кілька колишніх колоніальних країн відстояли свою незалежність у ході локальних конфліктів. У 1990-х рр., не зважаючи на ліквідацію збройної напруги між Сходом та Заходом, й виникненням однополярного світу, локальних конфліктів не поменшало, вони продовжують залишатися складовою частиною міжнародних відносин.

Локальні війни 1970-1980-х однобічно вивчалися у радянській період. Аналізувалися їх хід та наслідки, але переважно у політичній сфері та у контексті критики агресивної зовнішньої політики імперіалістичних держав². Військові дії фактично не розглядалися. Майже єдине виключення в цьому аспекті є англо-аргентинський конфлікт із-

за Фолклендських (Мальвінських) островів 1982 р., який с самого початку³ розглядався як с політичного так із військового погляду, що пояснюється непричетністю Радянського Союзу до цієї війни. Тільки наприкінці 1980-х рр. в радянській історичній науці з'явилися праці присвячені локальним конфліктам 1970-1980-х рр., автори яких намагалися неупереджено розглядати ці події в усіх аспектах⁴.

Після розпаду СРСР інтерес до вивчення локальних конфліктів значно зріс, як у Росії, так і на Україні. Частина авторів пострадянського часу приділяють багато уваги збройним конфліктам 1990-х рр., особливо на Сході⁵. Однак головним стимулом вивчення локальних конфліктів, в тому числі середни 1970- початку 1990-х рр., стала поява на теренах колишнього СРСР різноманітних міжнаціональних та соціальних конфліктів, увага до яких з боку вчених, політиків та журналістів відразу була дуже високою. Пояснюється це тим, що фахівці-конфліктологи спираючись на досвід припинення локальних війн та регіональних конфліктів, намагалися знайти необхідні засоби керування власних "зон напруги". Звідки поява праць, присвячених аналізу подій та набутку врегулювання деяких військово-політичних конфліктів, наприклад у Латинській Америці⁶, тому що в цьому регіоні даний процес був доволі успішним. Тенденція, щодо розгляду практичного значення минулих конфліктів, особливо проявляється у Росії, так як ця країна так чи інакше була причетна до більшості локальних конфліктів на терені колишнього Радянського Союзу. У зв'язку з цим в російській науці з'являються роботи присвячені соціальним, міжнаціональним, релігійним конфліктам, робляться спроби їх класифікації, та чіткого визначення деяких наукових термінів конфліктів 1990-х рр. і тому вони залишаються поза розглядом.

В радянській історіографії конфлікти 1970-1980-х рр. розглядалися переважно у контексті "холодної війни". Сучасні історики наголошують що значна кількість з них, особливо у країнах Азії та Африки виникла в силу внутрішніх передумов та опосередковано зв'язана з процесом "холодної війни". Це наглядно показав в своїй монографії В.А. Шнірельман⁷.

Релігійний фактор в деяких конфліктах відіграє провідну роль, а інколи є чинником їх появи. Саме дослідженню впливу релігії на локальні конфлікти, присвятила свою роботу Д.Б.Малишева. Цей автор також класифікувала збройні конфлікти, які були створені завдяки впливу релігійного фактора на 5 загальних видів: 1. Конфлікти, в основі яких полягають вимоги політичної автономії, або повного

відділення інорелігійних великих етносів або спільнот; 2. Конфлікти, породжені релігійно-забарвленими рухами малих етнічних груп; 3. Конфлікти, породжені ірредентиськими прагненнями народу, який залишився розділеним у результаті міграційних процесів, зміною або перебудовою державних кордонів; 4. Конфлікти, в основі яких полягає протиріччя на релігійно-суспільному ґрунті; 5. Конфлікти, які виникли на основі абсолютизації або універсалізації будь якої релігії⁸.

Слід відмітити, що схеми класифікації локальних конфліктів, які з'явилися в російській науці не вважаються універсальними. Саме тому, як і в радянські часи, російські (та й українські теж) вчені в своїх працях аналізують роботи західних авторів, порівнюючи їх з тим, що зроблено у власній науці. Найбільш ретельно це було відображено в праці М.М.Лебедевої⁹. Автор проаналізувала майже усі проблеми локальних конфліктів та класифікувала їх за єдиною схемою. Однак і вона не може бути універсальною. Тому і далі в Росії з'являються роботи спеціально присвячені цій проблемі. Їх автори намагаються створити єдині критерії класифікації локальних конфліктів, підкреслюючи особливо, що запропонована ними схема не є остаточною. Так в публікації А.Усікова і В. Яременка подаються визначення термінів "локальна війна" та "збройний конфлікт", але по відношенню до Росії. Авторами також дається графічна схема класифікації різноманітних конфліктів, яка побудована як на російському так і на західному методологічному доробку¹⁰.

Можливо, завдяки відсутності на території України очагів збройних конфліктів, українські вчені більше уваги приділяють саме аналізу локальних конфліктів в історичному та історіографічному плані, причому сучасні конфлікти (1990-х рр.) тут не переважають. Так в роботі Б.М.Гончара розглядаються оцінки американських політиків щодо локальних конфліктів другої половини 1970-х рр. та визначаються у зв'язку з ними причини відмови американського керівництва від процесу розрядки з СРСР¹¹. В статті С.Шергіна та І.Горобця "Конфлікти в Азії: регіональна чи глобальна загроза?" ряд конфліктів, насамперед між Індією та Пакістаном аналізуються шляхом вивчення історичних умов їх виникнення, та вплив на них з боку інших держав, переважно КНР та США¹².

В пострадянський період, як в Росії, так і на Україні значно збільшало робіт безпосередньо присвячених окремим локальним конфліктам 1970-1980-х рр. Розглядатися стали переважно ті конфлікти, де якимось чином був задіяний Радянський Союз, його

збройні сили, військові радники та бойова техніка. Так, з'явилися роботи присвячені війні в Анголі, Судані¹³ тощо. По іншому автори підійшли до добре вивченого в радянські часи Фолклендського конфлікту. Його розглядають переважно або з суто військової та військово-технічної точки зору¹⁴ або в аспекті можливого його врегулювання¹⁵. Виникли роботи які характеризують участь у локальних війнах окремих зразків військової техніки та цілих її видів¹⁶. Останній аспект у радянській історичній науці майже не вивчався.

Найбільша кількість робіт як російських так і українських авторів присвячена війні в Афганістані 1979-1989 рр.¹⁷ та ірако-кувейтській кризі й війні у Перській затоці 1991 р.¹⁸ Пояснюється це тим, що війна в Афганістані ще у 1980-х рр. викликала великий резонанс у радянському суспільстві, через неї пройшло багато людей у яких в пострадянські часи з'явилась можливість розповісти про свою участь у цих подіях. Війна у Перській затоці стала однією з перших, яка ще у радянські часи була добре висвітлена. Також у пострадянський період з'явилося багато робіт мемуарного характеру, присвячених локальним війнам 1970-1980-х рр., причому особливо ця тенденція проявляється в Україні¹⁹, але й в Росії теж вийшло багато робіт науково-публіцистичного жанру, автори яких-колишні військові радники СРСР розглядають ці конфлікти з власного погляду, як наприклад Г.П. Яшкін.²⁰

В цілому, висвітлення проблем локальних конфліктів середини 1970-початку 1990-х рр. у пострадянській історичній літературі постійно зростає. Сучасні українські та російські автори торкаються різноманітних аспектів цих подій, які раніше не вивчалися, наприклад релігійний. Більш ретельно почав аналізуватися військовий аспект, причому дії авіації вивчаються переважно в Україні (А.Котлобовський, А.Хаусов та інші), а сухопутних військ в Росії (С.Барятинський, Б.Сафонов та інші). Вчені намагаються звертатися до тем, які популярні в читачьких колах, насамперед присвячених війні в Афганістані і Перській затоці. Відкрилась можливість учасникам локальних конфліктів публікувати свої спогади. Але, всеж таки з більш ніж 20-ти збройних зіткнень цього періоду біля половини фактично не висвітлювалися у пострадянській літературі.

ПРИМІТКИ:

1. Медведко Л. *История, геополитика, войны // Азия и Африка сегодня, 1996.- № 2.-С.41.*

2. Наприклад: Агарышев А.А. *От Кемп-Девид до трагедии Ливана*. -М.: Политиздат, 1983; Вышинский М.П. *Юг Африки: документы обвиняют*. -М.: Наука, 1983 та інші.

3. Александров А., Гречин С. *Фолкленды: рецидив британского колониализма (Некоторые уроки Англо-Аргентинского конфликта)*. // *Зарубежное военное обозрение*, 1982.-№10.-С. 7-14.

4. Найбільш показові: Ниязатов Ш.А. *Ирано-Иракский конфликт. Исторический очерк*. -М.: Наука, 1989; Сафонов В.Г. *Как это было. Афганистан: уроки и выводы*.// *Военно-исторический журнал*, 1990.-№5.-С. 66-71.

5. *Региональные конфликты в Азии и современной Африке*. -М.: ИНИОН, 1997.

6. *Региональные и локальные конфликты в Латинской Америке. Опыт урегулирования*. -М.: ИНИОН, 1996.

7. Шнирельман В.А. *Война и мир в традиционных обществах (по материалам западных исследований)*. -М.: ИНИОН, 1992.

8. Малышева Д.Б. *Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности*. -М.: Наука, 1991.-С.45-47.

9. Лебедева М.М. *Международные конфликты и их особенности на рубеже XXI века // Международные отношения. Социологические подходы. / под ред. В.И.Гантмана*. -М.: Гардарика, 1997.-С.243-251.

10. Усиков А.В.; Яременко В.А. *Анатомия "малых войн"// Независимое военное обозрение*, 1998.-№42.

11. Гончар Б.М. *Регіональні конфлікти і доля розрядки в другій половині 70-х років (Аналіз американських оцінок)* // *Вісник Київського університету. Історія*, 1994.-Випуск 22.-С.116-124.

12. Шергін С.; Горобець І. *Конфлікти в Азії: регіональна чи глобальна загроза?* // *Політика і час*, 1996.-№2.-С.29-38.

13. Хазанов Л. *Война в Анголе. Постскриптум* // *Международная жизнь*, 1991.-№10.-С.17-22.; Голобков В. "Грачи" на Берегу Скелетов // *Авиация и время*, 1997.-№2.-С.25-27.; Бабкин С. "Черная лисица" на тропе войны // *Эхо планеты*, 1997.-С.18-19.

14. Лобов В.Н. *Военная хитрость*. -М.: Воениздат, 1992.-С.199-201; Заболотный А. *Британские вертолеты в Фолклендской войне* // *Авиация и время*, 1999.-№4.-С.36-41.

15. Лазарев М.И. *Как урегулировать спор об островах*, М.: ИЛА.-1992.

16. Котлябовский А. *МиГ-21 в локальных конфликтах*. -К.: Архив+, 1997; *Основные боевые танки* / Под ред. Б.С.Сафонова и В.И.Мураховского. -М.: Арсенал-Пресс, 1993.-С.15-19.

17. Гайд, Снегирев В. *Вторжение*. -М.: ИКПА, 1991; Лиховский А. *Трагедия и доблесть Афгана*. -М.: Искона, 1995; Марковский В. *Жаркое небо Афганистана*. // *Аэрохобби*, 1994; *Авиация и время*, 1995-1998.

18. Бабич В. *Действительные результаты войны в Персидском заливе*.// *Зарубежное военное обозрение*, 1996.-№9.-С.30-34; Манягинский О., Чумак В. *Операція "Буря в пустелі". Підсумки та наслідки*. -К., 1992;

19. *Неизвестные войны (воспоминания артемовцев-участников локальных войн 50-80-х гг.)* / Под ред. А.В.Шаталина. -Артемовск: АГКМУЗ, 1996.

20. Яшкин Г.П. *Под жарким солнцем Сирии*.// *Военно-исторический журнал*, 1998.-№ 5.-С.58-66.

Е.В. Смытына

СИСТЕМЫ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПНОЙ УКРАИНЫ В ЭПОХУ АЛЛЕРЕДА (К проблеме формирования мезолитических культур)

Аллеред по праву считается одним из сложнейших и интереснейших экологических и, отчасти, исторических периодов, на протяжении которого формируются основные тенденции культурного развития населения отдельных регионов на протяжении всего раннего голоцена. Весьма ярко эти черты проявляются на территории современной степной зоны Украины. Именно в это время здесь отмечается одна из наиболее ранних глобальных перестроек природно-ландшафтного окружения, что вызвало существенные изменения экологической ситуации и поставило перед местным населением проблему выживания в новых условиях путем преобразования либо целостных культурных систем, либо их отдельных элементов.

С аллередом (11 800 - 11 000 л.н.) связано окончательное освобождение степей от постгляциальных явлений, сопровождавшееся изменением характера и видового состава растительности¹. В спорово-пыльцевых комплексах северо-западной части Причерноморско-Приазовского региона в это время пыльца трав составляет 53-94 %. Среди них доминируют галофитные маревые, а также злаковые и полыни (до 37 %) ². Удельный вес разнотравья (главным образом, розоцветных, мезофитных сложноцветных, а также лютиковых) относительно высок, что зафиксировано в спорово-пыльцевом спектре комплекса, предшествующего образованию культурного слоя поселения Белолесье³. В пойме р. Южный Буг выявлена также пыльца рогозовых, частуховых, кувшинковых, ежеголовниковых и других водных растений⁴. Древесная растительность в западной части степей в это время была представлена сосной, березой и ольхой (спорово-пыльцевые комплексы Белолесья и Куяльницкого лимана); в Побужье кроме того присутствует пыльца широколиственных пород, в том числе дуба, ильма (по 1-2 %) и липы (1-6 %); единичны также зерна ели.

Иная флористическая ситуация складывается в аллереде в северо-восточной части Причерноморско-Приазовского региона. Почти все

известные на сегодня спорово-пыльцевые спектры данной территории связаны с течением рек Северский Донец и Айдар; большинство из них - лесостепного типа (28-37 % пыльцы древесных пород и 8-12 % спор), но с преобладанием пыльцы травянистых растений (55-72 %). Спорово-пыльцевые спектры разрезов, связанных с плакорами, преимущественно степные. В группе трав господствует разнотравье (розовые, бобовые, яснотковые); ксерофиты (маревые, полыни, эфедры) играют подчиненную роль. Древесная растительность представлена главным образом сосной и березой, присутствует также пыльца яблоневых, крушиновых, жимолостных; из широколиственных пород выявлен только орешник⁵. По данным Г.А. Пашкевич, близкая флористическая ситуация реконструируется также по данным разреза у с. Говоруха Луганской области⁶.

Таким образом, на основании результатов спорово-пыльцевого анализа можно предположить, что в аллереде современная степная Украина самых общих чертах предстает как единый по принципу формирования и, до некоторой степени, по видовому составу растительности регион. На всей изучаемой территории основными компонентами флористического комплекса являлись травы, а среди древесных пород наиболее распространенными были сосна и береза при небольшом участии широколиственных пород.

Более детальный анализ состава растительности дает возможность выделить в рамках этого в целом единого региона две области: западную и восточную. Ландшафт западной части можно определить как приближающийся к луговой степи: по течением рек и в балках была распространена лесная растительность с небольшим участием широколиственных пород, а на водоразделах произрастали главным образом типичные степные виды. В восточной части этот принцип формирования ландшафта в целом сохраняется, но благодаря наличию мощной речной сети Северского Донца и его притоков лесные участки, а также мезофитная кустарничковая и травянистая растительность тут распространены более широко. Палеогеографическую специфику выделенных областей в итоге, как представляется, определяет скорее не видовой состав флоры, а профиль продуктивности наземной части растений, который, вероятно, был относительно выше в восточной части современной степной Украины.

Дискретный характер ландшафтной ситуации проявляется и в видовом составе фауны степей (Табл. 1).

Табл. 1. Фаунистические остатки на памятниках археологических культур
степной зоны аллередского времени ⁷

	Осокоровская культура					Анетовская культура	
	Осокор- ровка сл. 3в	Осоко- ровка сл. 2-3	Ям- бург	Рога- лик II	Рога- лик VII	Влади- мировка сл. 3	Журав- ка
Бык (Bos sp.)				?/3*			?/1
Бизон (Bison priscus Boj.)	+	+	+		27/2		
Лошадь (Equus caballus L.)		+	+	?/1		?/3	
Лошадь (Equus latipes Gr.)					94/4		
Северный олень (Rangifer tarandus L.)		+	+			?/19	
Благородный олень (Cervus elaphus L.)							?/1
Кабан дикий (Sus scrofa L.)							?/1
Лисица (Vulpes vulpes L.)			+				?/1
Волк (Canis lupus L.)		+					
Бурый медведь (Ursus arctos L.)			+				
Пещерный лев (Felis spealea Gold.)						1/1	
Песец (Vulpes lagopus L.)						?/3	
Песец-бобер (?)		+					
Заяц (Lepus sp.)			+				
Заяц-русак (Lepus europaeus L.)	+						
Сурок (Marmota bobac L.)						?/11	18/?
Хомяк (Citellus citellus L.)		+					
Грызуны (Rodentia)							+
Фрагменты костей млекопитающих				>200			
Моллюски (Mollusca)	+						
Моллюск Neritina				2			
Моллюск Buccinum				1			

+ - наличие костей вида на памятнике; * - числитель - количество костей, знаменатель - количество особей

Наряду с типичными степными обитателями (бык, бизон, лошадь, сурок) на поселениях днепровского и донецкого региона присутствуют кости оленей, лисицы, волка, бурого медведя и других животных, предпочитающих полузакрытые или закрытые биотопы. Типичная позднеледниковая гляциальная фауна представлена единственной костью пещерного льва на поселении Владимировка (сл. 3) ⁸.

Результаты анализа состава животного и растительного мира современной степной зоны Украины в эпоху аллереда позволяют предположить, что климатические условия в изучаемом регионе в этот период были достаточно нестабильными и сложными. С одной стороны, тут обитали виды, приспособленные к низким температурам (северный олень, бурый медведь, лисица, песец, сурок) и произрастали неприхотливая сосна, береза, маревые, полыневые и т.п. С другой, распространение широколиственных пород свидетельствует об общем потеплении и увлажнении климата по сравнению с предшествующим периодом. В целом, по мнению палеогеографов, в аллереде среднегодовые температуры колебались в пределах 11-12° С, то есть климат был немного прохладнее, но, вероятно, чуть более влажным, чем в настоящее время; именно такой режим температур и увлажнения дает возможность рассматривать данный период как своего рода климатический оптимум позднеледниковья ⁹.

В новых природно-ландшафтных условиях изменяется общий облик культуры населения современной степной зоны Украины. Существенно сокращается количество археологических памятников, связанных с относительно стабильными культурными традициями, развивавшимися на протяжении большей части позднего палеолита (например, анетовской, аккаржанской, нижнеднепровской). С другой стороны, на сегодня выявлено достаточно большое количество поселений, которые не имеют четко выраженного культурного слоя и с трудом поддаются культурно-исторической и хронологической интерпретации. В междуречье Дунай - Южный Буг памятники, достоверно датирующиеся аллередским временем, пока не известны. Условно можно выделить три экологические ниши, относительно активно освоенные в этот период - днепровская, северско-донецкая и южнобугская.

Плотность населения в южнобугской экологической нише самая низкая в степной зоне: аллередом с большей или меньшей степенью достоверности датируется тут пока только 3 слой Владимировки. Тем не менее, наличие уже в начале дриаса III в бассейнах притоков

Южного Буга целого ряда памятников позволяет предположить, что эта область была заселена более плотно и в предшествующее время. Поселение третьего слоя Владимировки относится, скорее всего, к типу сезонных стоянок охотников и собирателей, где жизнь протекала в теплое время года. Так, единственными выявленными структурными элементами культурного слоя являются 4 слабо мощных кострища, с которыми связано большинство находок кремневых артефактов; следы долговременных утепленных жилищ или других стационарных конструкций не обнаружены¹⁰. Исходя из норм палеоэкономического моделирования, можно предположить, что на поселении обитало 20-25 человек в течение примерно 6 месяцев. Судя по остеологическим остаткам, основным видом жизнедеятельности этой группы населения была охота на лошадь и северного оленя. Бизон, являвшийся основным промысловым видом носителей анетовской культурной традиции на протяжении позднего палеолита, в это время исчезает из состава охотничьей добычи местного населения. Общий же облик его материальной культуры (и в первую очередь, кремневого инвентаря) полностью сохраняется и может быть оценен как типично анетовский позднепалеолитический.

Памятники данной культурной традиции обнаружены в районах, расположенных к северу от традиционной области расселения анетовцев (Журавка, Загай I и др.). Несмотря на лесной ландшафт, в составе охотничьей добычи населения Журавки присутствуют также кости быка¹¹. Похожим остается и способ устройства поселения, археологически фиксирующегося в виде нескольких скоплений кремневых артефактов диаметром около 3-4 м.¹² Данная группа населения в общих чертах сохранила свой привычный способ хозяйственно-культурной адаптации благодаря миграции в новую экологическую нишу, к условиям существования которой она была уже преадаптирована.

Днепровская экологическая ниша аллередского времени предстает как район с относительно высокой плотностью населения, концентрирующегося главным образом в районе Надпорожья. Вероятно, опорным памятником этого времени тут является Осокоровка (горизонт 3-в), которую можно отнести к типу сезонных стоянок. На памятнике обнаружен ряд наземных жилищ округлой формы, каркас которых был сплетен из лозы и обмазан глиной; кремневые артефакты были сосредоточены вокруг внешних кострищ.¹³ Количество труда, затраченного на сооружение таких

конструкций, позволяет предположить относительно продолжительный период обитания на поселении, в том числе и в прохладное время года. Судя по фауне горизонтов 2 и 3, структура промысловых видов и приемы их добычи местным населением по сравнению с заключительными фазами ледникового периода, практически не изменяются: охота велась на бизона, северного оленя, коня, а также на пушных животных. Потенциальная возможность для сохранения основных источников жизнеобеспечения была получена, скорее всего, в результате трансформации охотничьего вооружения на основе перехода к геометрической вкладышевой технике. Именно с горизонтом 3-в Осокоровки связано появление трапеций и их неоднозначная оценка как культурно-хронологического показателя¹⁴. На сравнительно небольшом расстоянии от Осокоровки выявлено несколько однокультурных поселений со следами кратковременного пребывания там небольших групп населения: Ямбург, Капустяная балка и др. Не исключено, что Осокоровку и эти памятники можно рассматривать как археологическое проявление своего рода специфической системы территориального и хозяйственного освоения определенной экологической ниши, предполагавшую проживание на относительно крупном фундаментальном поселении с периодическим перемещением части населения в пределах кормовой территории. Это предполагает, в миропонимании этого населения присутствовало понятие "среда обитания". Данный тезис в целом согласуется с тем, что генетическую основу памятники осоковорского типа все больше исследователей ищет среди местных культур предшествующего времени (Ворона I, Прогон и др.)¹⁵. Кроме того, современное состояние изученности Волошского могильника принципиально не исключает возможность его датирования аллередским временем. Этот аспект также свидетельствует о существовании достаточно тесной связи осоковорского населения с днепровской экологической нишей.

Похожая ситуация складывается и в северско-донецкой экологической нише. Как и в Днепровском Надпорожье, здесь выделяется одно относительно крупное поселение (Рогалик II и Рогалик XII, рассматриваемые как единый комплекс) и ряд расположенных на некотором удалении от него более мелких памятников¹⁶. Близким оказывается и способ сохранения прежней промысловой базы - интенсификация орудийной деятельности за счет освоения геометрических вкладышей. Подобие материальной культуры осоковорских и рогаликских памятников послужило основой для

отнесения их к единой культурной области или археологической культуре¹⁷. С другой стороны, с учетом уточненной датировки времени существования большинства финально-палеолитических поселений рогаликско-передельской группы (вторая половина дриаса II - самое начало аллереда), скорее всего, следует воздержаться от установления окончательных выводов по поводу основы для аналогий между способами хозяйственно-культурной адаптации населения днепровской и северско-донецкой экологических ниш.

В итоге в самых общих чертах можно предположить существование как минимум двух способов культурного освоения степной зоны в эпоху аллереда. Один из них связан с типично степной, водораздельной экологической нишей с относительно низким профилем продуктивности надземной части растений и, соответственно, небольшой плотностью животной биомассы на единицу площади. Часть избыточного населения уже в предыдущий период начинает миграцию на север, в результате чего давление на кормовую территорию существенно снижается. В основе системы культурно-исторической адаптации оставшихся групп, скорее всего, лежали типично позднепалеолитические традиции освоения традиционной южнобугской экологической ниши.

Второй способ культурно-исторической адаптации населения степей связан с поселениями бассейнов относительно крупных рек, где в условиях влажного климата аллереда плотность растительной и животной биомассы на единицу площади была достаточно высокой. Благоприятные условия существования в сочетании с интенсификацией процесса изготовления орудий труда, и охотничьего вооружения в первую очередь, позволили населению днепровской и северско-донецкой экологической ниш уже в начале аллереда создавать системы поселений, приближающиеся к кустовым. Это, в свою очередь, способствовало установлению относительно тесных связей с избранной средой обитания.

На этом достаточно сложном фоне особый интерес в плане изучения процесса мезолитизации населения степей представляет анализ систем культурно-исторической адаптации носителей двух культурных традиций - осоковской (с ее двумя вариантами - собственно осоковским и рогаликским) и анетовской. К сожалению, сложности хронологической и культурной интерпретации большинства поселений на современном уровне знаний не позволяют однозначно решить эту, безусловно, весьма интересную и

многоплановую историко-археологическую и палеоэтнологическую проблему.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Хотинский Н.А. Радиоуглеродная хронология и корреляция природных и антропогенных рубежей голоцена // Новые данные по геохронологии четвертичного периода. - М.: Наука. - 1987. - Рис. 1, С. 42.

2. Артюшенко А.Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде. - К.: Наукова думка, 1970. - С. 49.

3. Пашкевич Г.А. Динамика растительного покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене и его изменения под влиянием человека // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. - М.: Наука. - 1981. - С. 75.

4. Артюшенко А.Т. Указ. соч. - С. 69.

5. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах № 6. - Донецк, 1997. - С. 16, Рис. 4, 5.

6. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 62.

7. Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. - 1960. - № 81. - 136 с.; Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита // Археологический альманах № 5. - Донецк. - 1996. - Ч. 2. - С. 209-219; Зализняк Л.Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры // Древности Поднепровья. - К.: Наукова думка. - 1981. - С. 5-13; Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. - Вып. 3. - К.: Изд-во АН УССР, 1954. - 221 с.; Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпір'я. - К.: Наукова думка, 1973. - 172 с.; Телегин Д.Я., Тарасенко М.И. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. - Л.: Наука. - 1983. - С. 35-39; Черныш А.П. Владимирская палеолитическая стоянка // БКИЧП. - 1953. - № 17. - С. 43-51.

8. Черныш А.П. Указ. соч. - С. 43-51.

9. Герасименко Н.П. Указ. соч. - С. 18; Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. - К.: Наукова думка, 1987. - 189 с.

10. Черныш А.П. Указ. соч. - С. 43-51.

11. Зализняк Л.Л. Указ. соч. - С. 5-13.

12. Рудинський М.Я. Досліди в Журавці // Антропологія. - 1929. - Т. 2. - С. 140-151.

13. Телегин Д.Я. Изучение домостроительства и планирования поселений мезолитического времени в Поднепровье // АИУ в 1978 - 1979 г.г. - Днепропетровск. - 1980. - С. 34.

14. См., например, Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. А - 1-5. - М.: Наука, 1964. - 56 с.; Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология. Поиски и находки. - К.: Наукова думка. - 1980. - С. 90-109; Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К.: Наукова думка, 1982. - 255 с. и др.

15. Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. - Херсон, 1991. - С. 184; Горелик А.Ф. Указ. соч. - С. 210.

16. Горелик А.Ф. Указ. соч. - С. 209-219.

17. Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. - Автореф. дис. ... кандидата исторических наук. - Л., 1986. - 16 с.; Оленковский Н.П. Указ. соч.; Станко В.Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА. - 1972. - № 185. - С. 252-281.

С.Н.Гизер

ЖИЛЫЕ ДОМА ПРИЧЕРНОМОРСКИХ НОГАЙЦЕВ - В ЗАПИСКАХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ

Изучение жилища кочевников причерноморских степей периода средневековья представляет интерес для восстановления конкретных исторических деталей их жизни и быта. К сожалению, этот вопрос до настоящего времени еще слабо освещен в литературе. Большие сложности возникают в ходе обнаружения памятников кочевников в археологии номадизма, поскольку это население не оставляло после себя долговременных стоянок. Генерал А.Ф.Ланжерон, командовавший русскими войсками в придунайских степях в 1806 г. писал, что вместе с ногайцами "исчезли и их деревни, которые они по большей части разрушили, а оставленные ими дома, построенные из глины, не продержались и месяца, как обвалились", и "через шесть месяцев с трудом можно было найти даже расположение этих деревень".¹

Правда, имеются сведения о том, что на Северном Кавказе ногайская знать уже в середине XVII столетия владела каменными домами.²

Таким, образом, представление о ногайском жилище можно получить лишь из письменных источников соседних народов и государств.

Как утверждают европейские наблюдатели, наиболее распространенным типом жилища у причерноморских ногайцев был переносной шатер, крытый полотнищами из шерсти (тканными или валянными), иногда кожей. Посол польского короля в Крым в 1550г. М.Литвин отмечал: - "Они (татары) не имеют ни изгороди, ни домов, только передвижные палатки из прутьев и камыша, покрытые толстым войлоком и снабженные рогожами и циновками из

водорослей; усадив в них жен и детей, они возят их с собою на возах”.³ Другой европейский автор, католический миссионер Жан де Люк указывал, что: - “У этих татар нет городов, а есть много дымов или кибиток, которые они ставят на повозки”.⁴

Данный тип жилища был широко распространен на просторах Евразийской степи в течении многих веков, и в частности он известен у ранних тюрков и монголов.⁵ Это обусловлено, прежде всего, подвижным образом жизни и необходимостью подчиняться условиям и задачам кочевого скотоводства. Такие юрты легко и быстро разбирались, грузились на повозки и перевозились на новое место. При постоянных передвижениях, угрозах нападений и войнах повозка-дом была удобнее выючного животного. Очевидно, что такой тип жилища, как шатер, почти не претерпел никаких конструктивных изменений за несколько столетий. Для подтверждения этого тезиса приведем несколько описаний кочевого шатра, составленные европейскими путешественниками в разные века и основанные на личных наблюдениях.

Посланник римского папы Плано Карпини в середине XIII в. отмечал, что шатры-юрты (ставки): “...изготовленные из прутьев и тонких палок. Наверху же в середине ставки имеется круглое дно, откуда падает свет, а также для выхода дыма, потому что в середине у них всегда разведен огонь. Стены же и крыши покрыты войлоком, двери сделаны также из войлока. Некоторые ставки велики, а некоторые небольшие, сообразно достоинству и скудности людей. Некоторые быстро разбираются и чинятся, и переносятся на выючных животных, другие не могут разбираться, но перевозятся на повозках.⁶ Юрта вмещала одну семью – четыре, пять человек.”⁷ Католический миссионер де-Асколи, сравнивая в 1632 г. жилища крымских татар и ногайцев писал, что крымцы живут в поселках и домах: - “Ногайцы же не имеют постоянных жилищ в деревнях, а живут в степи на повозках, на коих устраивают как бы комнаты, прикрепляя к повозкам крыши из тонких прутьев, формой напоминающие церковные купола, покрытые войлоком. Там они варят пищу, сделав наверху отверстие для дыма, а также ездят и спят, ... и на этих повозках, запряженных волами, переезжают с места на место в поисках пастбища для скота. Иногда телеги съезжаются в таком количестве, что представляют вид очень большого города.” В данном случае перед нами жилище в виде крытой повозки. Подобный тип жилища известен у скифов, половцев и других кочевников. Правда,

тут же Асколи оговаривается, что ногайские князья и другие знатные лица владели стационарными селениями и даже дворцами.⁸

В XVIII веке наиболее полное и подробное описание ногайского жилища оставил австрийский торговец Н.Клееман, который в 60-х годах этого столетия посетил дунайские и причерноморские провинции Османской империи. По его сведениям ногайская палатка (шатер): “круглая, имеющая в диаметре 8 футов, перегородки, которые в высоту близ 4 футов, сделаны из широких столбов, которых толщина с хороший дюйм, и их иногда обмазывают кровью. Наружность такой палатки убрана тростником и все покрыто темным, весьма толстым войлоком, через который ни дождь, ни ветер пройти не может.”⁹

Вверху шатра отверстие для выхода дыма от очага, который раскладывался в центре на полу. Внутреннее убранство шатра весьма неприязнательно: пол устлан соломенной рогожей, два волосяных тюфяка, на стенах оружие – сабли, пистолеты, “а когда оных нет, то украшают луком и калчаном”. Рядом – вторая юрта для жены и детей, в которой хранятся посуда – котел, деревянные чашки и др. Такую палатку можно было, не разбирая, перевозить на повозке. Возле шатра строилась изгородь для скота – “конюшни и гумны, перегородки которых из тростника”, обмазанного соломой и навозом. Расстояние между юртами-шатрами 50-60 шагов. В центре поселка находилась большая, круглая площадь, усыпанная песком – “майдан” – “...где молодые татары делают свои обыкновенные военные упражнения”.¹⁰

Здесь надо отметить, что Н.Клееман посетил поселок буджакских ногайцев зимой, то есть в то время, когда большинство жителей и скот возвратились с летних пастбищ в Буджак в свои зимние стойбища. Аналогичную картину дают этнографические материалы, полученные у северокавказских ногайцев уже в XIX веке. По этим данным ногайцы зимой загораживали свои юрты от снега и ветра стеною из бурьяна или тростника. Такие ограждения сооружались и для скота во время буранов. Подобные ограды назывались “кишлав” – зимовка.¹¹ От этого термина происходит и название административного центра буджакских ногайцев и ставки “ялы-агасы” Ханкышла, что можно перевести как – ханская зимовка.¹²

Зимовки строились основательно и имели вид стационарных поселков. Чаще всего строительным материалом для ногайцев служил тростник, в изобилии произрастающий в устьях рек и лиманов Северо-Западного Причерноморья. Турецкий путешественник

середины XVII в. Эвлия Челеби по этому поводу отпустил в адресе буджакских ногайцев довольно злую шутку: "Пища татарина просо, одежда его – шкура, дом его – тростник, а сам он – негодник".¹³ Тростник был самым доступным строительным материалом не только у кочевников, но и у оседлого населения молдавских сел. Даже дома в посадах турецких крепостей Очакова, Аккермана и Бендер в большинстве случаев покрывались тростником, а в некоторых местах постройка на фундаменте не было и вовсе.¹⁴

Вероятно, вполне правомерно будет считать такие жилища из тростника неким переходным этапом от легкой юрты кочевника к стационарному дому оседлого земледельца, что в какой-то мере отражает и промежуточное положение полукошевого хозяйства у ногайцев между двумя хозяйственно-культурными типами – кочевым скотоводством и оседлым земледелием.

О ногайском жилище в XIX в. мы можем судить лишь по этнографическим материалам, собранным на Северном Кавказе среди ногайских родов, переселившихся сюда под давлением русского самодержавия. Хотя эти материалы и относятся к довольно позднему времени (а именно к этапу распада кочевого хозяйства и оседания ногайцев на землю). Тем не менее, они очень интересны в плане сравнительного анализа и в комплексе с более ранними источниками позволяют проследить определенные изменения на бытовом уровне в жизни кочевников, а также степень влияния на неевропейской культуры.

Согласно этим материалам, ногайская юрта в XIX в. выглядела так. Это шатер цилиндрической формы с крышей, оканчивающейся усеченным конусом. На верху усеченная часть конуса образует отверстие, в которое выходит дым, это отверстие называлось "тундук". Стены жилища составлялись из деревянных решеток красного цвета (у Клеемана они покрашены кровью – С.Н.Г.), и покрывались белым или серым войлоком. Кроме тундука в юрте нет других окон, только узкая дверь всегда обращенная на юг. Южная ориентация ногайских жилищ всегда неукоснительно соблюдалась и иногда даже это помогало заблудившимся странникам в плохую погоду найти дорогу. На крышу юрты клались деревянные палки, которые своими нижними концами прикреплялись на перекрестиях решеток стен, а верхними войлоками к верхнему кругу – тундуку. Тундук по мере надобности, мог закрываться войлоком. Двери юрты могли быть одно- и двухстворчатые, деревянные (явное заимствование у соседей – С.Н.Г.), зимой занавешивались войлоком.

Снизу юрта веревками прикреплена к колышкам, вбитым в землю. Для проветривания жилища нижние войлоки поднимались, верхние, составляющие крышу, всегда были жестко закреплены к каркасу веревками.¹⁵

Вошедший в юрту гость мог увидеть в центре жилища очаг, над которым висел казан, кровать, тюфяки, одеяла, глиняную посуду и рукомойник – “кумган” металлический узкогорлый сосуд. На полу постлана циновка из тростника. В качестве топлива для очага использовался кизяк, собираемый по степи и смешиваемый с травой и соломой. Затем из общей массы формировались кирпичи и сушились на солнце.¹⁶

Несколько слов следует сказать о таком необходимом и незаменимом предмете кочевого быта, как казан. Известно, что у кочевых народов Евразии: скифов, гуннов, половцев, монголов и др. казан или котел был символом власти и единения племени. Этот предмет часто встречается в погребальных памятниках кочевников разных эпох и, вероятно, был символом силы и могущества власти погребенного вождя, чем больше котел, тем больше кочевая группа “кормящаяся” от него.¹⁷ Выступая в поход буджакские ногайцы делились на группы, называемые “казан” под командой мурз. В свою очередь, группы делились на десятки, и у каждого десятника был свой казан.¹⁸

Обращают на себя внимание и предметы, явно не связанные с кочевым бытом – кровать и кумган. Здесь мы видим прямое влияние европейских, и не только европейских, народов на бытовую культуру ногайцев. Многовековое соседство с земледельцами Восточной Европы и Северного Кавказа не могли не отразиться на жизни кочевников.

Однако, несмотря на признаки культурного влияния европейцев, ногайские племена, переселившись на Северный Кавказ продолжали придерживаться кочевого образа жизни, хоть и в новых, более сложных условиях. Все их хозяйство было приспособлено для передвижения, решетки стен (общетюркское – “кереге”), палки крыш, войлоки и другие части юрты разбирались и грузились на арбу, чтобы затем проделать эту операцию в обратном порядке на новом месте. Этим обычно занимались женщины и подростки. Разборка юрты, перевозка ее на расстояние 10 и более верст, мойка и новая сборка занимала времени в один световой день. Подобные юрты назывались “терме”, неразборные юрты назывались “отовы”. Они целиком грузились на арбу и перевозились таким образом, причем диаметр

жилища был значительно больше ширины повозки и колеса арбы не касались стенок "отова".¹⁹ Именно такие неразборные юрты имели ввиду католические миссионеры де Асколи и де Люк, когда писали о ногайских юртах, поставленных на колеса.²⁰

По информации наблюдателей стойбище из 8-10 юрт называлось аулом, число юрт в таком поселке могло доходить до 30. В центре аула обычно стояла юрта "аульбая", то есть старейшины аула и самого богатого члена данной кочевой группы.²¹

Таким образом, учитывая вышесказанное можно сделать следующие выводы. Причерноморские ногайцы использовали четыре типа жилищ. Первый тип: крытая повозка с крышей из тонких прутьев и войлока. Второй тип: круглый разборной шатер-юрта, собранный из деревянных жердей и лозы, покрытый войлоком – "терме". Третий тип: круглая неразборная юрта, которая перевозилась на повозке в собранном виде – "отов". Четвертый тип: стационарное жилище – хижина. Кроме деревянных жердей, лозы и войлока при строительстве использовался тростник, обмазанный глиной и навозом.

Ногайская юрта своей формой и конструкцией восходит к юртам монголо-татар. Однако, следует заметить, что эти юрты отличались от четырехгранных и конических юрт-шатров половцев (кыпчаков) – прямых предков ногайцев. Здесь можно говорить об эволюции кыпчакской юрты под влиянием монголов, круглая юрта имеет меньшую парусность и отсюда более безопасна.

Юрты использовались ногайцами в теплое время года, во время перекочевов. Стационарные жилища-хижины строились на зимних стойбищах. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что при переходе к стационарным жилищам из дерева, тростника, войлока и глины ногайцы сохраняют традиционную круглую форму юрты. За многие века изменился лишь интерьер юрты, в ней появляются вещи, заимствованные у соседних земледельческих народов.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Ланжерон А.Ф. Записки: Война с Турцией. //Русская старина.-1907.-№ 6.-С.610; № 9.-С.577.
2. Анчабадзе Г.З. Эвлия Челеби о закубанских ногайцах //Тюркологический сборник 1976 г.-М.: Наука, 1978.-С.22.
3. Михайло Литвин. Отрывки о нравах татар, литовцев и москвитян. // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси.-Вып.1.-Киев, 1890.-С.14.
4. Жан де Люк. Писание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. //ЗОИИД.-Т.ХІ.-Одесса, 1879.-С.483.

5. Владимирцев Б.Я. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.* -Л.: Изд-во АН СССР, 1934.-С.41.
6. *Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Рубрук.* -М.: Географиз, 1957.-С.27-28.
7. Броневский Мартин. *Описание Крыма и Татарии* //ЗОИД.-Одесса, 1867.-Т.VI.-С.337.
8. Асколи Эм. Дортелли. *Описание Черного моря и Татарии* //ЗОИД.-Одесса, 1902.-Т.XXIV.-С.131.
9. Клеман Н. Клеманово путешествие ... в земли буджакских и ногайских татар в 1768, 1769 и 1770 годах.-СПб., 1783.-С.71.
10. Там же.-С.72-73.
11. Ананьев Г. Караногайцы, их быт и образ жизни //Сборник сведений о Северном Кавказе.-Ставрополь, 1909.-Т.2.-С.5.
12. Ханкышла – с.Удобное Белгород-Днестровского района Одесской обл.; “Ялы-агасы” – прибрежный ага, ставленник крымского хана в Буджаке.
13. Эвлия Челеби. *Книга путешествия. Земли Молдавии и Украины.* -Вып. I. -М.: Изд-во вост. лит.-ры, 1961.-С.41.
14. Там же.-С.14.
15. Ананьев Г. Указ. соч.-С.2-4.
16. Там же.
17. Плетнева С.А. *Кочевники средневековья. Поиски исторический закономерностей.* -М.: Наука, 1982.-С.23.
18. Губоглу М. *Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине / Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* -М.: Изд-во вост. лит.-ры, 1964.-Т.1.-С.143; Жан-де-Люк. Указ. соч.-С.480.
19. Фарфоровский С.Ф. *Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк.* – Тифлис, 1909.-С.14.
20. Жан-де-Люк. Указ. соч.-С.483; Асколи Эм. Дортелли. Указ. соч.-С.130.
21. Бларамберг Й. *Кавказская рукопись.* -Ставрополь: Книжное изд-во, 1992.-С.184.

А.А.Пригарин

ТРАДИЦИОННАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА БОЛГАРСКИХ СЕЛ БЕССАРАБИИ

В контексте изучения одной из актуальных проблем современной науки и общественной практики - сложнейших процессов этнической идентификации, чаще всего можно наблюдать глобализацию подхода - рассмотрение воспроизводства этноса (нации) как гомогенной единицы. Не пытаясь поставить под сомнения ценность таких работ, мы считаем, что наряду с подобными исследованиями должны исследоваться и особенности межпоколенной передачи этнической

традиции на уровне элементарных микроструктур - региональных и субэтнических групп, территориально-соседских объединений.

Их возникновение и развитие является не только отражением многообразия форм и вариантов развития любого народа, но и обязательной предпосылкой его существования в целом. Иными словами - сложно себе представить этнос с очень простой внутренней структурой (разве что на ранних этапах этногенеза). Наличие развитой горизонтальной (синхронной) системы субэтнических групп различного таксонометрического уровня обеспечивает перспективу этноса в истории (в диахронном измерении).

В этой связи нам представляется целесообразным обратиться к системе расселения болгар в Бессарабии и вопросам влияния сложившейся системы на воспроизводство и развитие их этнической структуры. Следует отметить, что, изучая расселения болгар в регионе, многие предыдущие исследователи уже отмечали, что их проживания отдельными населенными пунктами (анклавами), а также совокупность этих пунктов в рамках относительно небольшой зоны (компактное проживание на территории Буджака) создали важную предпосылку для сохранения и развития болгарской культуры в регионе¹.

Мы же хотели бы обратить внимание на более мелкие подразделения в этнотерриториальной структуре бессарабских болгар, сложившиеся на уровне отдельных сел. Исторически сформировавшиеся соседско-территориальные общности у бессарабских болгар отражают наименьшие таксонометрические уровни их этнокультурных подразделений, которые и являются объективно-существующими трансляторами этнического опыта в его конкретном варианте (локальном, региональном, субэтническом и общезтническом).

Зарождение такой системы расселения в рамках отдельных населенных пунктов, по-видимому, следует отнести к моменту переселения болгар и первоначальным этапам их обустройства в Бессарабии (первая треть XIX в.). Во многом подобные соседские группы повторяют аналогичные им у болгар метрополии. Однако в условиях как полиэтничности (совместное проживание в рамках отдельных сел представителей разных народов), так и инвариативности культур (сосуществование разных субэтнических и региональных групп болгар в одних и тех же населенных пунктах), соседские объединения получают ряд новых функций.

В ряде случаев, такая система отражает сложные процессы доселений в колонии, а также миграции внутри региона на протяжении XIX века. Последующее развитие с конца XIX века по настоящее время несомненно оказало влияние на данную структуру. Однако данные явления дошли до наших дней практически без принципиальных изменений в качестве реликтов, предоставляя возможности для ретроспективных реконструкций.

Следует указать, что привлечение аналогичного материала из сел, образованных в начале XX века (в нашем случае - Евгеновка Тарутинского района Одесской области), повышает эвристическую оправданность и обоснованность выводов. В таких случаях мы имеем дело с подобными же процессами, однако приближенными к нам на расстоянии не более трех-четырёх поколений. Безусловно, что данные материалы приводятся с корреляцией на разницу в социально-экономической и политической ситуации в Бессарабии в первой трети XIX и в начале XX вв.

Впервые на феномен соседско-родственных объединений болгар Бессарабии обратила внимание Л.В. Маркова. Обобщая эмпирический материал, она указала на случаи проживания группы родственных семей в одних кварталах².

Название этого объединения (*махала*), по её мнению, может быть переведено с тюркского как "*конец улицы*" и имеет свои аналогии у балканских болгар. Она же указала на тот факт, что в отличие от последних, их соплеменники в Бессарабии, будучи регламентированы при планировке и обустройстве своих колоний, не выразили композиционно отличия своих элементарных микросоциальных коллективов.

Данная особенность подчеркивает принципиальность таких объединений. Если эта традиция утрачивает свое формальную выразительность (топографическую и архитектурную), сохраняясь в общественной практике и сознании людей, то не будет большой смелостью предположить необходимость таких форм сожительства семей для традиционной общественной жизни болгар в целом. Иными словами, разложение большесемейной общины приводит, по мнению Л.В.Марковой³, к тому, что "общие экономические интересы соседей по земле одерживали верх над родственным началом" и функции раннее бывшие внутрисемейными передаются соседской группе.

В этом процессе важное значение имели пути образования данных соседских групп. Один путь - деление отцовского участка

между сыновьями - образование соседей из генетически близких семей (патронимии). Такое положение, по-видимому, доминировало среди болгар на Балканах до начала XX века⁴ и было характерно для начальных этапов освоения ими Бессарабии. Однако, проникновение капиталистических отношений в общинную жизнь предопределило и другой возможный путь - через отчуждение семейных участков соседями становились односельчане не состоявшие в кровном родстве. Необходимо указать, что данный путь в Бессарабии также имел место во время основания колоний.

Следует также отметить, что на подобную структуру расселения этнических групп в полиэтнических регионах Украины и, в частности ее южных районов, в свое время обратил внимание и другой исследователь - В.И.Наулко⁵. Отмечая образование соседских объединений у представителей разных народов, он показал их важность в контексте воспроизводства культуры на уровне ее отдельных субэтнических и региональных вариантов, а также их влияние на формы и механизмы межэтнического взаимодействия.

В ходе экспедиционных исследований Одесского госуниверситета в 1994-1999 гг. нами был собран полевой материал⁶, позволяющий несколько дополнить характеристику данного явления, сделать попытку уточнить его происхождение и бытование у бессарабских болгар.

Следует указать, что мы столкнулись с многообразием лексем для его обозначения, отражающее возможно как исторические, так и субэтнические моменты. В целом, можно все подобные случаи разделить на два типа:

1) соседско-родственное объединения в рамках одной улицы ("от угла до угла", по одну из сторон улицы, реже - с ее обеих сторон);

2) относительно большие части села, отражающие особенность этнической структуры жителей и/ или особенности их исторического развития.

Каждый из типов отражает различные формы общественной жизни. Однако, следует сразу отметить и общность ряда функциональных моментов, породившая, по-видимому, и в ряде случаев общность названий ("*махала*"). Следует также указать, что подобная четкость применена для удобства изучения явления - на практике же эти разные типы соседских объединений редко различаются самими носителями культуры.

1. Соседско-родственная группа. Данное объединение, одно из наименьших форм организации жизни в территориальной соседской общине поздней формации, выражает кооперацию семей в рамках одного квартала. У болгар Бессарабии зафиксировано ряд названий для подобного рода коллективов.

Первая из таких лексем, видимо, термин административного происхождения - "*десятка*". Под ней понимались жители одной улицы по обеим её сторонам от переулка до переулка. В состав такой "*десятки*" первоначально входило десять семей (откуда и пошло данное название) близких родственников. И хотя в дальнейшем, количественный и качественный состав данного соседского объединения претерпел изменения, это название продолжало бытовать и сохранилось в коллективной памяти старожилов.

Такое название было выявлено в населенных пунктах с уличным типом планировки, которая была доминирующей в колониях основанных в 1829-1831 гг. (Заря (Камчик) Саратовского района Одесской области, Главаны Арцизского, Васильевка (Вайсал) Болградского и др.). В рядовых поселениях начала XX века под "*десяткой*" понималось объединение соседей с одной из сторон улицы.

Респонденты в этих группах сел указали, что ещё в первой половине XX столетия "*десятка*" нередко представляла собой объединение близкородственных семей. Одновременно ряд моментов (круговая порука, обязательная взаимопомощь, совместное проведение отдельных обрядовых действий и т.д.) дают основания считать, что данное объединение играло важную роль в общественной жизни села.

Вместе с тем, в селах с улично-квартирной планировкой, основанных в 1809-1822 гг., мы столкнулись с идентичными явлениями, имеющими такие названия: *махала* (Каменка (Ташбунар) Измаильского района Одесской области, Владичень (Импущита) Болградского района), *ма(г)ла*, *майла* (Суворово (Шикирли Китай) Измаильского района), *ма(х)ала* (Червоноармейское (Кубей) Болградского района).

Примечательно, что в некоторых из сел (Васильевка, Заря) нам указали оба названия (*десятка* и *майла*), подчеркивая их однозначность.

Примечательным является бытование уличных прозвищ (*прякул*). Для поселений с уличной планировкой более характерной формой является полная форма перечислений предков по мужской

линии, чаще всего вплоть до первопоселенца в Бессарабии. Во втором же случае (села с квартально-уличной планировкой) - короткие яркие прозвища, родового или общесемейного содержания. Это наблюдение требует своей более детальной проверки, однако уже сейчас позволяет предположить, что родовые связи в первой группе сел играли большую роль, а во второй - соседские выходят на первый план.

И в первом, и во втором случае, как показали сведения респондентов и данные похозяйственных книг сельсоветов, данная единица характеризуется общностью происхождения о чём свидетельствуют фамилии, входящих в состав одной *десятки/махалы* семей. Это даёт нам возможность предположить, что в данном явлении прослеживаются пережитки так называемой "патронимии".

Важность такого объединения подчеркивается рядом традиций в организации хозяйственной жизни этих сел. Так, например, согласно расположению дома в махале устанавливалась очередь на дойку овец на "*тирле*", выпаса их за пределами села (на *толоке* или *бауре*) после Димитрова дня. Многие виды работ также учитывали принадлежность к тому или иному соседскому объединению: овцы владельцев из одного квартала составляли одно стадо для выпаса, для которого всей *махалой* нанимали пастуха; соседи коллективно очищали выпасные луга; совместно чистили кукурузу, каждому из соседей по очереди. Присутствие представителей всех домов в *махале* на традиционной форме взаимопомощи при постройке дома соседу (*миджии*) считалось обязательным.

Можно также предположить, что данные пережитки, проявляющиеся во внутриквартальных делах и традиционном животноводстве, ранее присутствовали и в земледелии. Косвенно это подтверждается наличием термина "десятка" для обозначения пахотной земли (зафиксировано в с.Евгеновка), наделяли таким паем жителей одного квартала. Однако, учитывая посемейное распределение семей, характерное для бессарабских болгар в XIX - начале XX вв., данный случай может отражать и локальную особенность.

В целом, можно констатировать наличие соседско-родственных групп у болгар Бессарабии в рамках одного квартала (*десятка, махала*), значительную их роль в организации жизни внутри одного села, с рядом существенных в этом плане функций: хозяйственных, досуговых, ритуальных и т.д. Данные коллективы, по-видимому, отражают процесс распада большесемейных общин и переход к территориальным

соседским объединениям. В ряде случаев, возможно проследить в них и явные пережитки патронимии - совместного проживания семей, имевших некогда единного предка. Однако, вопрос насколько именно этот момент лег в основу их образования требует еще более детального рассмотрения на широком эмпирическом материале.

2. Микроэтнические общности в рамках одного села. Следующий тип территориальной единицы болгарского села в Бессарабии отражает более широкий по своему составу коллектив - объединение в целый район. В этом случае наблюдается не только количественное отличие от групп предыдущего типа (последние более малочисленные), но и проявляется одно очень принципиальное, на наш взгляд, качественное отличие. Речь идет об относительной эндогамности коллективов второго типа.

Именно это свойство - стремление к закрытости от иных сообществ⁷ - дает нам основания расценивать данные объединения как один из наименьших таксонометрических уровней болгарской этнической группы Бессарабии. На уровне таких коллективов длительное время воспроизводилась ее культура, сохраняя выразительность конкретного варианта (субэтнического, регионального, локального).

Следует отметить, что явления такого рода не встречаются в однородных по своему составу населенных пунктах (например, Владичень (Импущита) Болградского района Одесской области). Они характерны для сел со сложной этнокультурной структурой, что и требует детализации.

Чаще всего объединения такого типа имели название тоже "*махала*" (в ряде случаев в таком же значении выступает синоним - "*край*"). К такому названию обязательно добавляли либо топографическое (*Горната, Сръдната, Долната, Кордонската* и др.), либо антропонимическое (*Труфкин, Манчо* и т.д.) уточнение.

Чаще всего деление второго типа отражало специфику происхождения и/или расселения различных групп в рамках одного села. Так, например, *Горната* и *Долната ма(й)ла* в Заре соответствуют некогда отдельному проживанию болгар, переселившихся из разных районов Балкан (фракийцев и балканцев ь-диалекта⁸). Такое же (до середины XX века - компактное) расположение внутри села фракийцев и балканцев (соответственно: *Горний* и *Долний край*) зафиксировано и в с.Васильевка (Вайсал), Болградского района Одесской области⁹.

Такое раздельное проживание внутри одного населенного пункта носителей разных субэтнических вариантов культуры отражает стремление жить с себе подобными и обособиться от "чужих". Вместе с тем, такое положение способствует сохранению актуальности этого субэтнического деления. В вышеуказанных селах респонденты 1920-1930-х гг. указывали, что до 1940-1950-х гг. не часто встречались браки между представителями названных частей села.

Более ярко эндогамность и обособленность таких субэтнических групп в рамках одного села иллюстрирует материал из с. Евгеновка (Тарутинский район, Одесская область). Оно может быть отнесено к дочерним болгарским колониям - заселялось на протяжении 1909 - 1920-х гг. старшими сыновьями с их семьями из сел Гульмены (Яровое, Тарутинский район Одесской области) и Твардицы (Чадыр-Лунгский район Молдовы). Первоначально представители разных сел создали отдельные хутора вдоль р. Чага (соответственно: Евгеновка, Пересяновка (гюльменцы) и Арсу Болгарскую (Ровное), Владимировку (твардичане)). Начиная с 1930-х гг. начинается процесс объединения в один населенный пункт: строительство единой церкви, затем создание общего совхоза, сельсовета и т.д. Однако до настоящего времени "твардички" отличают себя от "гюльменцев" и, наоборот. Сохраняются некоторые яркие отличия в языке и культуре.

Сложившиеся брачные традиции в этом селе действительно ярко характеризуют эндогамность как одно из важных условий существования субэтнических групп на уровне одного поселения. Так, здесь, если юноше не удалось найти себе супругу на своей стороне села, то он отправлялся искать её в "отцовскую" колонию (соответственно или в Твардицу или Яровое). И только в редких случаях (особенно - до 1960-х гг.) - женился на девушке с другого края села, выкупив ее с помощью "*могарича*" молодым парням ее части (отнюдь не символического).

Еще один примечательный для нас факт, что проживающие на территории "*гюльменцев*" в небольшом количестве "*купоранцы*" (переселенцев из с.Ровное (Купоран) Тарутинского района) и "*чумлекьойцы*" (выходцы из с.Виноградовка (Чумлекиой) того же района) активно вступали с ними в браки, и, наоборот, совсем не встречались случаи брака последних с жителями "твардичанской" части села.

В этом же селе наблюдается существование отдельных кладбищ не только для представителей разных субэтнических групп, но и для

разных их территориальных подразделений: два кладбище для "твардичан" (Ровненское и Владимировское) и три для "гюльменцев" (Евгеновское и два Пересяновских (новое и старое)). Примечательно и то, что в 1930-х гг. была предпринята попытка построить и две разные церкви, однако не удачная.

В ряде случаев, когда в населенном пункте кроме болгар проживали представители ещё какого-либо народа, то подобного рода названия получали районы раздельного проживания этих этнических групп. В таких случаях четко проявляется роль такого расселения как эндогамного этнического барьера.

Так, на этническую обособленность указывают следующие примеры: *Гагауз-маала* и *Тукал-маала* в Червоноармейском и Каменке, *Цыганската майла* в Суворово (Измайльский район Одесской области), *Руската улица* в Кирничках (Измайльский район) и т.д.

Однако и в этом значении понималось не только историческое разнообразие, но и определенная общественная структура с достаточно четкими функциями внутрисельской жизни. Об этом свидетельствует существование до 1940-1950-х гг. фискальной круговой поруки, объединений для работы и досуга, совместное участие в обрядах семейного и календарного цикла и многое другое. Как удалось зафиксировать в большинстве из обследованных сел, до 1950-1960-х гг. имел место обычай, согласно которому юноше знакомиться с девушкой, а тем более брать её в жёны из другой части села можно только после выкупа (*могарич, алдамач*) у юношей-соседей.

В целом, следует отметить, что существование таких территориальных подразделений внутри болгарских сел Бессарабии обусловлено рядом факторов. Во-первых, тем, что большинство из бывших болгарских колоний были достаточно многодворными и организация общественной жизни в них требовала более мобильных коллективов для решения ряда производственных и культурных вопросов. Во-вторых, значительную роль играл этнодифференцирующий фактор, предопределивший стремление к раздельному проживанию и обособлению носителей разных вариантов этнической культуры. В этой связи представляется перспективным проверить индекс эндогамности этих объединений в исторической динамике, где это возможно.

Такая система расселения создала важные предпосылки для сохранения субэтнических и региональных вариантов культуры болгар после переселения их в Бессарабию. В тех селах, где такая

система не сложилась или в силу разных причин распалась процессы внутриэтнической консолидации и формирования новых вариантов более заметны.

Следует также хотя бы кратко остановиться на проблеме аналогий подобных соседско-территориальных структур у болгар на Балканах. Сравнивая данные элементы культуры у бессарабских и балканских болгар, можем отметить, что у болгар метрополии они широко известны прежде всего для обозначения хутора или части населенного пункта четко выраженной в топографическом и/или архитектурно-композиционном плане¹⁰. Жители этой части характеризовались определенной спецификой (происхождения (патронимическая группа), этническим, профессиональным, конфессиональным своеобразием). Что же касается бытования, то роль таких объединений близка бессарабским: махала выступает субъектом общественной жизни в различных сферах (административно-податной, производственной, ритуально-обрядовой). Таким образом, можем констатировать перенесение и сохранение данной традиции у бессарабских болгар.

Своеобразие развития её прослеживается в названиях, слабой оформленности в топографическом плане (данное объединение существовало прежде всего в сознании людей и общественной практике), сравнительно быстрое развитие от объединения родственников к соседскому объединению и т.д.

Следует также отметить, что в ряде случаев у бессарабских болгар подобное объединение отражала эндогамную группу аналогичную отдельному селу (задруга-община) среди болгар метрополии, что по-видимому отображает сложные процессы внутриэтнической дифференциации на субэтнические и региональные общности. Чаще всего это проявлялось в болгарских колониях с неоднородным составом населения.

Безусловно, что данная работа не исчерпывает все аспекты затронутой проблемы и целый ряд наблюдений и выводов требуют проверки и детализации. Однако даже столь краткое рассмотрение общественно-территориальной структуры болгарского населения Бессарабии на уровне отдельных населенных пунктов позволяет поставить вопрос о бытовании этнического самосознания болгар на разных уровнях социальной организации.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Державин Н.С. Болгарские колонии в России// СбНУ. - 1914. - Кн. XXIX. - С. 44-45; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 31; Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. - Киев: Наукова думка, 1975. - С. 74-76 и др.
2. Маркова Л.В. Поселения и жилища болгар-переселенцев в Бессарабии// Краткие сообщения института этнографии АН СССР. - 1955. - № 24. - С. 5.
3. Маркова Л.В. Сельская община у болгар в XIX веке // Славянский этнографический сборник. Труды Института этнографии. - Т. LXII. - М., 1960. - С. 39-40; 73-75.
4. Иванова М.И. Традиционната родова структура у българите (по етнографски материали от втората половина на XIX и началото на XX в.). Автореф. дисс... - София, 1998. - С. 20-22.
5. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. - К.: Наук. думка, 1965. - С. 108.
6. Экспедиционный материал хранится в фондах Лаборатории археологии и этнографии Степной Украины ОГУ им. И.И. Мечникова.
7. Многие авторитетные исследователи выделяли эндогамность как один из принципиальных признаков и одновременно условий существования этноса и этничности (например, Геннинг В.Ф. Этничность в первобытном обществе. - Свердловск, 1971. - С. 14-15; Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1977).
8. Атлас болгарских говоров в СССР. - М., 1958.
9. Фетов Г.Д. Из прошлого и настоящего нашего края и села Васильевки. - Болград, 1990. - С. 31.
10. Етнография на България. - Т. II. Материална култура. - София: Издателство на БАН, 1983. - С. 181.

Н.А.Петрова

ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ ЛИПОВАН (середина XX в.)*

Вопросы свадебной обрядности являются частой темой этнографических исследований. Под термином "свадебный обряд" подразумевается как весь брачно-свадебный комплекс, так и каждое обрядовое действие свадебного цикла, а также обряд, санкционирующий брак согласно действующей религии. Термин "свадьба" соотносится как с центральным звеном свадебного цикла, собственно свадьбой, так и имеет более широкое, охватывающее весь комплекс брачно-свадебных действий, значение.¹ Свадебный комплекс

или собственно свадьба связаны с официальным религиозным или гражданским оформлением брака, фактическим вступлением в брак стоворенных (брачная ночь) и поселением новобрачных на постоянное жительство (преимущественно в доме отца молодого или отдельно). Церемонии свадьбы распределялись между домами невесты и жениха с тенденцией перемещения их всех в дом последнего.² Свадебные обряды русских неоднократно находились в поле зрения этнографов и характеризуются многообразием локальных вариантов, которые возникали в результате того, что русское население приезжало в рассматриваемый регион из различных районов России, а также в связи с тем, что степень заимствований из свадебной обрядности других народов была неодинаковой в отдельных селах в разные исторические периоды.³ Свадебный обряд старообрядцев с. Мирное сохранился достаточно ярко и является интересным этнографическим источником изучения духовной культуры данного населенного пункта. Анализ полученной информации о проведении свадебного обряда липован свидетельствует о том, что липоване сохранили его самобытность, и это подтверждается тем, что элементы свадебной обрядности украинцев, также проживающих в данном селе, не прослеживаются. Исследователями уже был отмечен и тот факт, что на основе анализа репортажей о свадьбе как у липован украинского Подунавья, так и у липован, живущих на территории Румынии и Болгарии, несмотря на значительную удаленность поселений друг от друга, свадьба, в принципе играется одинаково⁴ и наши исследования липован украинского Подунавья это подтвердили. Для сравнения использовались материалы исследований по типологии и эволюции свадебного обряда и фольклора в Болгарии в селах Татарица (расположено на р. Дунай в 7 км от г. Силистры, образовано в 80-90-е гг. XVIII в.) и Казашко (расположено на северном берегу Варненского залива, в 7 км от г. Варны, образовано в 1900-1901 гг. переселенцами из Добруджи и Малой Азии)⁵. Обычное время "справления" свадеб в Татарице и Казашко – после пасхи и после покрова.⁶ Исследователи связывают это с основным занятием жителей – рыболовством (мужчины на всю зиму уезжали в море, – приезжали к пасхе, а осенью, после покрова, опять уезжали). Свадьбы в селе Мирном играли с 19 января (Крещение) до Пасхального поста, от Пасхи и до Петро-Павловского поста, от Петра и Павла до 27 ноября (Рождественский пост).

Возраст вступающих в брак в с. Татарица и Казашко – для девушек 16-17 лет (после 20-ти их уже считали старыми, и они

выходили замуж за украинцев или болгар, хотя брак с болгарами и не поощрялся). Парни же вступали в брак в 20, реже — в 25 лет. Выбор невесты происходил на праздничных гуляньях. У русских старообрядцев в Болгарии проходило предварительное сватовство, когда парень просил у девушки платок (“шаличку”), означало, что она и ее родители должны ждать сватов. Родители жениха могли выбрать невесту по своему усмотрению, сообщить сыну и заставить его попросить платок.⁷ В Мирном обычно приходили сватать, если девушке исполнилось 16 лет, т.к. этот возраст уже считался возможным для вступления в брак, чаще всего заключались браки девушек достигших 18-20-летнего возраста, если девушка не успела выйти замуж до 25 - считалась “старой” и о ней говорили, что она в “девках засиделась”. С середины 50-х гг. отмечается нарушение традиционного порядка вступления в брак детей по старшинству, т.е. младшие сестры (братья) заключали браки раньше старших.

Свадебные обряды начинались со “сватовства”. Официальное сватовство проходило вечером - на красиво украшенной повозке приезжали “сваты” - 5-6 человек (некоторые утверждают, что их было четверо) наиболее веселые и находчивые близкие родственники жениха - чаще всего крестный, крестная, а также другие родственники, которые должны были быть “солидными, авторитетными людьми”. С согласия родителей, жених мог прийти вместе со “сватами”, но это не являлось обязательным условием для успешного проведения “сватовства”, т.е. жених мог отсутствовать на сватовстве. С собой приносили графин вина, хлеб, рыбу. Сватовство проходило в передней хате. Переговоры о сватовстве происходили в форме инскажательного диалога. Разговор вели на тему: у вас есть товар, у нас - покупатель: “У вас телочка (ярочка, овечка) продается? Чи можно купить? Просили девушку пройтись - показать себя. В знак согласия на брак девушка давала платок, если жених присутствовал на сватовстве, то невеста давала платок жениху, если его не было — то свату. Взамен платка невесте давали деньги. В случае отказа девушки от свадьбы после сватовства жених разрывал этот платок. На сватовстве также договаривались о дне “запоя”, а также о выкупе, который жених должен принести на “запой”. В с.Татарница и с.Казашко сватовство констатировалось песней, которую сваты исполняли на улице, а жители узнавали о состоявшемся событии по именам, которые упоминались в тексте. В обоих селах исполнялись разные песни.⁸

В с.Мирном зафиксированы случаи, когда девушку, у которой уже был "ухажер", приходил сватать совершенно другой парень. В случае согласия на заключение брака этот парень должен был выставить магарыч замешкавшемуся ухажеру.

"Запой" (с.Казашко, с.Мирное), "запивание", "запив" (с.Татарица). В Мирном сразу после сватанья, в тот же вечер или на следующий день шли "на запивание" в дом жениха или невесты - "как кто выбрал". В сс.Татарица и Казашко это обрядовое действие проходило в последнюю неделю перед свадьбой (точнее - в четверг вечером) в доме невесты. Жених нес выкуп за невесту (50 л. домашнего вина, водку, платье, туфли, платок). Происходила церемония угощения. Выбирали свата (со стороны жениха) и сваху (со стороны невесты), которые становились главными руководителями свадьбы. В с.Мирном отец молодого (или молодой) приглашал "подворье" посмотреть. Садились за стол, ели, пили. Существовал и другой вариант "запоя" в с.Мирном, когда родители жениха приходили к родителям невесты, т.е. аналогично обряду "запоя" в сс.Татарица и Казашко. Обсуждались детали проведения свадьбы, расходы.

В старообрядческих селах Болгарии исследователями зафиксировано обрядовое действие "моление", официально подтверждающее сватовство. Происходит оно в конце "запивания". Невеста, жених и все присутствующие молятся перед иконой ("по три поклона"), после чего обе стороны не имеют права отказаться от предстоящего брака. Жениху и невесте дают по стакану вина, невеста должна поклониться ему в ноги и впервые назвать по имени: "Выпей, Максим Липолитович". Этим "запивание" заканчивается. В Мирном этот обряд не зафиксирован.

У болгарских старообрядцев исследователями не зафиксированы обрядовые действия "договор" и "вечеринка". В Мирном после сватовства, за 1-3 недели до свадьбы - "кто как выбрал"- проходил "договор", на котором уточнялся день свадьбы, состав приданого, количество и состав приглашенных и другие организационные моменты.

"Вечеринка". После "сватовства" и "запоя" накануне свадьбы (в среду, четверг или пятницу) у будущей невесты собирались молодые парни (друзья жениха) и девушки (подружки невесты) на "вечерины" ("вечеринку"). Накрывали стол: печенье, бублики, мясо с картошкой, основными угощениями должны были быть сладкие блюда. У липован с.Мирное существовало мнение, что после проведения "вечеринки" ("вечерин") невеста уже не откажется от свадьбы.

За несколько дней до свадьбы начинались приготовления к “девичнику” пожилые женщины выпекали хлеб и каравай. Обязательно выпекали 2 круглых огромных каравай, печенье, орешки и хрустики (с.Мирное). Каравай украшали шишками. Шишки выпекали следующим образом: 10-15 камышинок обворачивали тестом и потом тесто слегка надрезали, в готовом виде после выпечки такие ветки напоминают ветки с шишками; отсюда и название. Украшали эти шишки белковым кремом и флажками. (с.Мирное) В старообрядческих селах Болгарии в доме невесты пекли два калача (подобные куличам), посередине ставили яблоко и букетик васильков, по краям разукрашивали фольгой (с.Татарица). Для девушек готовили угощение: жарили большое количество семечек, покупали 3-4 кг конфет, вина. Каждая девушка должна была приготовить себе к “девичнику” венок. В субботу вечером невеста шла в баню (Татарица, Казашко). Описания особого банного обряда не сохранились, не записаны и причитания.

“Девышник”, “девичник”. Проходил “девичник” в воскресенье накануне венчания. В с.Татарица невеста ходила по селу и приглашала подруг на “девичник”. Все вместе идут с ней, помогают одеться, заплетают косу (по-девичьи) и выходят на улицу. Девушки хором выкрикивают: “вылетает галушка!”, и ведут невесту по селу показать всем, в конце заходят к жениху.⁹ В с.Казашко невеста не приглашала подруг, они собирались в доме старшей подруги и шли к невесте, где происходило прощальное заплетание косы невесты (по-девичьи). Мать невесты и девушки по старшинству плели косу, исполняли песню “Что ни трубушки”, после чего расходились по домам. Уже одетые в нарядные платья, они шли к жениху (величали его, их в ответ угощали), а потом шли к невесте. Происходило церемониальное прощание: невеста со свахой встречали подруг у двери. Девушки по очереди подходили к невесте, кланялись в ноги, целовались и просили у нее прощения. Все усаживались за стол, девушек угощали вином и конфетами (другого угощения им не полагалось).¹⁰ В с.Мирном около 2 часов дня приглашенные девушки (подружки невесты) приходили ее одевать в подвенечное платье, пришедшим девушкам одевали восковые букеты. Маленькие дети садились на окошко протянув ножки навстречу друг другу; сидя в таком положении (т.е. лицом друг к другу), они смотрели в окно. Одев невесту, девушки шли за женихом. Когда шли за женихом пели специальные, свадебные песни “приигрывают” (поют)”, танцевали. В с.Мирном, когда жених приходил, за невестой, его сразу не пускали

к невесте: хлопцы становились полукругом в обнимку за шею, пели песню “Ой, кто в нас хорошенький” (Околишную”).

*Во тем саду береза стояла
Под той березой кровать стояла
На той кровати сестрица сидела
Пришел к ней старшой-меньшой братец*
(имеется в виду средний брат):
*Сестрица моя, тебе тятенька кличет.
Хотят тебе за [Ивана] отдать.*

Невеста отвечает:

*Сама знаю, сама я разумею
А я ж его до смерти любила...
Ой кто в нас хорошенький
Ой кто в нас пригоженький
Ой нет того лучше молодца
Свет Василий Ивановича* (имя жениха)
*Ой кто ж ему кудрики чесал
Ой кто ж ему русы завивал
Завивала Александрушка
Завивала Филимоновна* (имя невесты)
*Завивала приговаривала
Под окошечком сидючи
На светел месяц гляючи
А Катерина ходит босья
Она ходит собирается* (2р.)
И белится и румянится (2 р.)
*И к Павлику в гости просится
Ты пусти-пусти, Павел господин* и т.д.

После исполнения песни парни получают от жениха “околишную” - ведро вина в виде выкупа (“магарыч”) или деньги на вино и после жениху предоставляли возможность пройти к невесте. Тем, кто пел “Околишную” давали огромный каравай, украшенный шишками. Если жених был из другого липованского села, то он платил “околишную” вдвое больше. Старожилы отмечают, что липоване не ходили на свадьбы “хохлов”, те же приходили смотреть на свадьбы липован. После того, как жених заплатил “околишную”,

невеста выходила к нему и целовала его родственников. Гуляли на “девишнике” всю ночь. По окончании “девишника” жених - “молодой” приводил своих родных и “выкупал у девок” невесту - “молодую”. Выкуп сопровождался песней:

“Виноград”

Ой у саду винограду: дом завешенный
Ходит голуб, ходит сизый со голубушкою (2 р.)
Ай у того голуба золотая голова (2 р.)
А в голубушки - позолоченная (2 р.)
То не голубь, то не сизый Свет Незнамович (или имя жениха)
А голубушка свет Еленушка (имя невесты) (2 р.)
А голубушка Свет Незнамовна (или имя невесты)
Приходил к нему товарищ - позавидовал ему (2 р.)
То та девка, то та девка - она маленькая (2 р.)
Она маленькая дуже бравенькая (2 р.)
Если б мне молодцу была этака жена (2 р.)
(Ой как бы мне молодцу была б этака жена) (2 р.)
Я б не тил, не курил, хорошо жену водил (2 р.)
Я бы летом, я бы летом на колясочках возил (2 р.)
(Я по лесам, я по лесам на колясочках возил) (2 р.)
А зимоц, а зимой в козырястых санях
В козырястых санях на буланных лошадях.

Виноград расцветает (2 р.)
А ягода-ягода поспевает (2 р.)
Виноград, Александр Осипович (имя жениха) (2 р.)
А ягода-ягода свет Еленушка (имя невесты)
А ягода-ягода свет Одесская (или фамилия)
И с них люди дивовалися (2 р.)
Хорошие пригожие поражилися (2 р.)
Сами себе норовите, хорошенько живите (2 р.)
Хорошенько живите (3 р.)
И друг друга любите
Хорошенько живите
И друг друга любите (2 р.)
Сами в парочке ходите
И друг друга любите
Сами в парочке ходите.

Девчата держат поднос и 2 мальчика выкупают невесту - собирают копейки.

Слышишь, меня, Александр господин
Слышишь, меня, Осипович
Слышишь, Еленушка
Слышишь, Борисовна
То мы вам песню поем,
То мы вам честь воздаем.
А мы поем, а мы дары хотим
А мы дары хотим серебряные.
Не ломайся, Александр господин
Не ломайся, Осипович.
Не ломайся, Еленушка,
Не ломайся, Борисовна
Только вам при городе жить
Только вам девок дарить
А мы девки-бедняжечки
Берем деньги-бумажечки
А мы девки завдалые (удалые)
Берем деньги золотые.
Не ломайся, Александр господин
Не ломайся, свет Осипович
Больше стоит Еленушка (имя невесты)
Больше стоит свет Борисовна

(последнюю фразу повторяли много раз, пока не получали ту сумму денег, которая по мнению "девок" была достаточной).

Исполняли также песню "Скупые бояре":

Скупые бояре, скупые бояре
По свету ходили, по свету ходили (2 р.)
Черепки збирали, черепки збирали (2 р.)
Девок одаряли, девок одаряли
Чи густа капуста, чи густа капуста
Полон горшок каши, полон горшок каши (2 р.)
Садитесь наши, садитесь наши.

Когда расходился "девишник" резали каравай и раздавали незамужним девушкам - "девкам".

Девешишник завершался исполнением песни "Летите вороны..."

*Летите вороны, летите вороны
Летите вороны, летите вороны
На свои стороны, на свои стороны (2 р.)
Летите вы, галки,
Летите вы, галки,
Летите вы, галки на солёны балки (2р.)*

Им отвечают:

На что было звати, на что было звати когда выганяти (2р.)

Приглашали гостей на свадьбу отец жениха и отец невесты, каждый звал своих родственников в свой дом (т.е. к жениху и к невесте).

У старообрядцев Болгарии (с.Татарница) в отличие от липован с.Мирное парни приходили в дом жениха "брать околишную"¹¹ – обычно парни требовали "медный казан" (большой сосуд) вина. Если жених отказывал, они угрожали: "Если не дашь, не пустим галушку, будем разорять тебя". Парни уходили, загоразивали проволокой церковь и не разрешали венчаться, пока не получают требуемого. Обычно жених улаживал спор до прихода девушек. В благодарность за выкуп парни исполняли "околишные" свадебные песни, а сват их угощал помимо выкупа. При исполнении песен сват и жених находились в середине круга, составленного парнями. К жениху приходили девушки с невестой, величали его (исполняли величальные и свадебные лирические песни), получали угощение (вино, конфеты) и уходили. Невеста с подругами шла к ее дому. Мать закрывала дверь, девушки три раза пели:

*Ты сустрень, моя маменька,
Ты сустрень, государыня,
Со гостями, со боярами.
В последний раз иду,
Я последний раз гостей веду.*

Мать открывала дверь, обнимала дочь и причитала:

*Родимая моя доченька,
Гостенька моя последний разочек.*

В доме невесты девушки веселились, угощались, пели свадебные песни. Вечером к невесте приходили парни с женихом. Невеста раздавала калачи – один девушкам, другой парням. После веселья и ужина жених и парни уходили; девушки провожали жениха до его дома, а сами оставались ночевать у невесты. В с.Казашко, так же, как и в с.Татарица, парни получали “околишную” у жениха, после чего с выкупом шли к невесте; там становились в круг, в центре которого находились невеста со свахой, и пели величальные песни. Невеста каждого одаривала платочком, а они ее деньгами и просили у нее прощения (“если когда-нибудь обидели”); парни угощали невесту и девушек вином, полученным в качестве выкупа. Исследователи справедливо полагают, что обряд “околишная” – древний обряд, уже потерявший свое первоначальное значение, а в источниках по русской свадебной обрядности совсем не отмеченный.

1-й день собственно свадьбы – венчания происходил в понедельник (с.Татарица, с.Мирное). В с.Татарица невесте плели косу и происходило тоже самое, что и в с.Казашко на девичнике. При продаже невесты сват вступал в переговоры с братом, которые загадками определял цену. Затем сват выкупал невесту у подруг. Сваха “повивала” невесту – заплетала волосы в две косы и надевала кичку. При венчании молодых в церкви по окончании обряда священник давал им пить вино из одной рюмки, после чего бросал ее на пол. После венчания молодых уводили на брачную постель (в доме жениха или в соседний дом). Через два-три часа сват и сваха мыли их в отдельных комнатах и вели к гостям. Невеста одаривала всех присутствующих красными лентами и букетиками цветов, а сватов и более близких родственников – платками. Молодые и все остальные гости шли к ее родителям. Мать молодой угощала новобрачных жареной курицей. Остальным гостям подносили куски жареной курицы и вина, а потом все присутствующие шли в дом молодого, где также следовало угощение. Венчание в с.Казашко происходило после девичника, в тот же день. Оригинален и выкуп невесты. К приходу жениха закрывали дверь, окна. Обе стороны вели иносказательный диалог. Сторона невесты просила доказать, что они “свои”, требовали “знак показать”. Жених показывал в окно платок, полученный на сватовстве. Следовало церемониальное угощение жениха и невесты. Невесту вели в дом жениха, где и происходило венчание, после чего молодых уводили на брачную постель. После брачной ночи сват и сваха идут к родителям молодой – “честь нести”.

Сваха несет бутылку водки, окрашенной в красный цвет, с красной лентой на горлышке (по дороге бутылка показывается всем), а сват – большую бутылку с вином. В доме молодой посланцы кланялись в ноги ее родителям, благодарили за то, что “вскормили, вспоили и честной в люди определили”, угощали и возвращались обратно. Молодые и вся сторона жениха шли к родителям молодой. Молодой кланялся ее родителям в ноги с приговором: “Спасибо, отец и мать, что вспоили, вскормили, до людей возрастили и мне дали корытце навек кормиться”. Вечером в доме молодого после угощения гости одаривали молодых. Оригинальны были пожелания молодым: “Желаем вам от поля и от моря, от воды и от росы крепкого здоровья, радости и счастья”. В с. Мирном - одевали невесту снова в белое платье (кто умел, тот одевал). Сначала регистрировали брак в органах местной администрации (при румынах в примарии, в советское время в сельсовете). После этого шли на венчание. Отмечен интересный обычай: увидев свадебную процессию местные “ребята” - подростки могли закрыть церковь и не впускать жениха с невестой на венчание до тех пор, пока жених не “выставит магарыч” в виде ведра вина. Это не вызывало осуждения со стороны батюшки и родственников молодоженов, а наоборот - поощрялось. В церкви после венчания батюшка клал кичку на голову невесты. “Сваха” (тетка, сестра - на свадьбе - “дружка”) отводила невесту в сторону, приподнимала фату, одевала “кичку”, на “кичку” - “сборник”. “Без кички - грех ходить” - замужние женщины не снимают “кичку” даже на время сна. “Одеть кичку” - означало “принять закон” - вступить в брак. Сборник считается украшением и носится поверх “кички”. После венчания невеста “скидывала” фату и одевала “кичку”, на “кичку” - “сборник” и ее вели домой к жениху. “Сборники” были разных цветов, являлись предметом гордости, шили их у портных. После венца все приглашенные шли к жениху на свадебный обед: на стол подавали - борщ, картошку с мясом, плов, жареную рыбу, котлеты. Существовал строго определённый порядок восседания гостей за столом: жених с невестой сидели в красном углу комнаты под иконой, справа и слева от молодых сидели родители жениха (невесты), за ними крестные, родственники, просто приглашенные.

2-й день свадьбы - вторник. “Дары”. В с. Татарница одаривание молодых происходило в этот день, остальные элементы одинаковы в обоих старообрядческих селах Болгарии: хождение по селу – молодая чета обходит село, угощая вином всех, кто присутствовал на свадьбе.

В доме молодого собираются сваты, родственники, устраиваются веселые сценки с ряженными, в которые включаются и зрители. Обычно ряженные сопровождают молодых. В с. Мирное одаривание молодых происходило следующим образом: собирали гостей, сажали за столы на обед. Сват и сваха ставили на поднос два стакана вина и молодые по очереди подносили их каждой паре гостей - для семьи, которая одаривала (муж и жена): они выпивали и дарили подарок - деньги, овец, петухов, уток, бочонок вина, картошку, землю. В обязательном порядке были "дары" - "на шило, на мыло": стояло несколько пустых ваз и в них приглашенные бросали монеты, при этом шутили: "Бросаю сто, а пятьдесят сдачи беру", хотя на самом деле бросали рубль и т.д. В процессе "даров", иногда указывалось что именно дарят молодым и добавляли: "и стол на перезву". Так как "дары" проходили после основательного застолья, сильно расщедрившиеся "дарители" могли и пожалеть о своей щедрости, но отказать в названном подарке было позорно.

"Перезва". Это обрядовое действие не отмечено исследователями в старообрядческих селах Татарица и Казашко в Болгарии. В с. Мирном к вечеру после "даров" собиралась "перезва" - все, кто гулял на свадьбе и ходили по тем улицам села, где проживали приглашенные на свадьбу. Жених с невестой, крестный, крестная, много гостей. Впереди "перезвы" шел шут (чаще всего это был мужчина "навеселе") с веткой сухого дерева ("гилкой"), украшенной конфетами, красными лентами, бумагой. Красный цвет лент на гилке символизировал честность невесты. "Шут" размахивал "гилкой" и конфеты при этом падали, а детишки собирали их по дороге. Все участники процессии "сколько есть духу" "кричали" песни:

<i>Трава моя, травушка, трава зеленая</i>	
<i>Я по тебе хожу тай не нахожуся</i>	(2 р.)
<i>Кого верно люблю, того здесь и нет</i>	(2 р.)
<i>Люблю, я люблю хорошую девку</i>	(2 р.)
<i>Хорошая девка, душа моя, сердце</i>	(2 р.)
<i>По двору ходила, коника водила</i>	(2 р.)
<i>Коня вороного своего милого</i>	(3 р.)

Когда шла "перезва" детишки переливали дорогу ведром воды и ставили пустое ведро перед женихом. Жених должен был бросить на дно ведра монеты и после этого процессия могла двигаться дальше.

У двора тех, кто дарил "стол на перезву" останавливались. Перед воротами уже стоял накрытый стол - процессия угощалась и двигалась далее. Всего на пути было как правило несколько столов. Собирали подаренное потом, на следующий день. После "перезвы" возвращаясь ко двору родителей пели "Подхожу я ко двору".

*Подхожу я ко двору
Ой люли ко двору (2 р.)
До расчесавши бороду
Ой люли, бороду
Да помасливши головы
Ой люли, головы*

После "перезвы" на повозке перевозили приданое: заходили во двор к невесте: выносили все "приданое", при этом каждую вещь показывали приплясывая и т.д. В приданое входили: сундук с одеждой, подушки, одеяла, "рядна" (ковры), стулья, стол. Давали также и землю. "Девчатам" - 1 надел (0,5 га, 0,25 га - "кто как мог"). Старожилы отмечают, что бывали случаи, когда невесте в приданое давали 0,5 - 1 "делянку" (1 делянка - 150 соток, т.е. 1,5 га).

Невеста плакала, расставаясь с родителями, они ей давали напутствие.

По окончании свадьбы сваты сами "сходились": т.е. договаривались между собой о взаимных визитах. После венца молодые, как правило, оставались жить в доме родителей мужа.

Согласно нормам обычного права младший сын оставался жить "на корню" (т.е. с родителями, в родительском доме) или младшая дочь с зятем (приймаком), наследуя, таким образом дом. Таким образом, были случаи, когда жених шел жить в дом невесты - т.е. "в приимы". О приймаках говорили - "будет золу носить аж за гору". Выходили замуж среди своих - т.е. чаще всего, согласно воле родителей и традиции, выбирали брачного партнера среди липован своего села или среди липован из окрестных сел. За "хохлов" выходили редко, лишь в том случае, если их "мировали" (церковный обряд) т.е. как бы уравнивали в вере. При выборе невесты в старообрядческих селах Болгарии используются связи с русскими селами в Румынии, а также связи с некрасовцами и старообрядцами, которые живут в украинском Подунавье. Женятся на украинках и русских, рассеянно живущих в Болгарии, а девушки выходят замуж

за болгар. Следует отметить, что и при смешанных браках обряд сохраняет свой русский характер.

У липован не принято "уводить" девушек (т.е. вступать с ними в брак без разрешения родителей).

В свадебной обрядности рассмотренных населенных пунктов сохранились магические предохранительные обряды, которые широко распространены и в русском свадебном обряде (иносказательные диалоги, покрывание лица невесты, закрывание окон, дверей, воздержание от еды); а также некоторые магические обряды, знаменующие богатство, здоровье, счастье (осыпание овсом, пшеницей, просом, обязательное угощение жениха и невесты, а также гостей в день свадьбы жареной курицей, употребление хлеба и соли). Следует отметить также и обряды, отделяющие, знаменующие расставание невесты с ее родом, домом (прощание с подругами, родными). Выделяются также и каравайные обряды, которые имеют широкое распространение на Украине.

Обряды социально-правового значения следует выделить в особую группу. Все они широко распространены и в русской свадебной обрядности: 1. Обряды, символизирующие переход невесты из одной социально-возрастной группы в другую: а) повивание; б) "выкуп" – у родителей, брата, сестры, подруг невесты. 2. Подарки, одаривание: невеста дарит платок жениху, чем выражается ее согласие на брак; она одаривает подруг и парней на "девишнике", в день венца – всех гостей. 3. Угощения. Помимо всех застольных угощений, являющихся обязательными и типичными для свадебной обрядности вообще, выделяются оригинальные угощения: парни угощают невесту "околишной"; после брачной ночи сват и сваха несут символическое угощение родителям невесты.

Сравнительное рассмотрение хода свадьбы в селах Татарица и Казашко (Болгария) и Мирное (Украина, Одесская область) позволяет определить общие черты и локальные особенности свадебного обряда липован середины XX в.: в рассмотренных селениях сохранились одни и те же свадебные акты и входившие в них обрядовые действия: "выбор невесты", "сватовство", "запой" ("запивание"), "девичник", "день венца", "второй день свадьбы"; обнаруживается большое сходство при сравнении отдельных действий, входящих в главные акты. Это относится к "сватовству": 1) происходит оно вечером, тайно; 2) сватаются родственники жениха; 3) происходят переговоры в форме иносказательного диалога; 4) при согласии выводят жениха и невесту;

5) обязательное церемониальное угощение жениха и невесты; 6) договор о "выкупе"; 7) договор о дне "запоя"; 8) констатация обряда сватовства свадебной песней. Подобное сходство обнаруживается и при сравнении каравайного обряда, хождения по селу, веселья с ряженьем и пр. Совпадения выступают во времени справления свадеб, кроме того, в выборе невесты, "запивании", в форме выкупа за невесту и др., что также подчеркивает общую основу свадебного обряда указанных сел. Различия выступают во времени исполнения отдельных актов и в действиях отдельных свадебных лиц или некоторых групп. (Например, в "девичнике" различие проявляется в действиях невесты, ее подруг, парней и пр.; по-разному проходит выкуп невесты – "околишная"; символическое прощание невесты с девичеством – церемониальное заплетание косы невесты – происходит в разное время; это же относится и к одариванию молодых, которое происходит в разное время. Среди различий особенное внимание привлекает сохранение каравайного обряда в с.Татарица (Болгария) и с.Мирное (Украина) и его отсутствие (забвение) в с.Казашко, а также отсутствие обрядового действия "перезвы" в сс.Татарица и Казашко. Существуют различия при исполнении песен (разные сюжеты), играющих юридическую роль при сватовстве и других обрядовых действиях, сопровождающих заключение брака.

Обобщая, мы можем отметить, что сравнительно-типологическое исследование свадебного обряда указанных сел позволяет сделать следующие выводы:

1. Это свадебный обряд южнорусского типа.
2. Находясь в иноязычном (болгарском и украинском) окружении, население вышеуказанных сел на протяжении более двух веков сохранило древние формы русского обряда и фольклора, так как сохранило и родной язык.
3. Вместе с тем, можно констатировать, что древнейший свадебный обряд и его фольклор в изучаемых селах пополнялся и расширялся благодаря незначительному влиянию украинской и болгарской свадебной обрядности (это связано с заключением полиэтничных браков).

ПРИМЕЧАНИЯ:

* В основу статьи легли материалы доклада, прочитанного на конференции "Русское старообрядчество Украины: история и культура", проходившей 25-27 ноября 1999 г. в г.Одессе.

1. Лобачева Н. П. Что такое свадебный обряд? (опыт изучения содержания брачно-свадебной обрядности) // *Этнографическое обозрение*. - 1995. - № 4. - С. 55.
2. Там же. - С. 61.
3. Чижикова Л. Н. Свадебные обряды русского населения Украины. // *Русский народный свадебный обряд. Исследования и материалы*. Л., 1978. - С. 161 (159-180); Она же. Русско-украинские этнокультурные связи в южных регионах Украины. // *Культурно-бытовые процессы на юге Украины*. М., 1979. - С. 12-74.
4. Соколова-Москетти А. К. О единстве культурных традиций липован Подунавья. // *Историчне краєзнавство Одещини*. Одеса, 1995. - С. 61 (50-58); Критска-Иванова Е. Ф. Типология и эволюция русского свадебного обряда и фольклора в Болгарии (села Татарица и Казашко). // *Русские: семейный и общественный быт*. - М.: Наука, 1989. - С. 198-221.
5. Критска-Иванова Е. Ф. Типология и эволюция русского свадебного обряда и фольклора в Болгарии (села Татарица и Казашко). - С. 198-199.
6. Романска Цв. Ст. Фолклор на русите некрасовци от с. Казашко, Варненско. - София, 1959. - С. 538.
7. Критска-Иванова Е. Ф. Типология и эволюция русского свадебного обряда и фольклора в Болгарии (села Татарица и Казашко). - С. 199.
8. Там же. - С. 200.
9. Там же. - С. 200.
10. Там же. - С. 201.
11. Критска-Иванова Е. Ф. Наблюдения върху сватбенния фолклор на руските села Казашко, Варненски окръг и Татарица, Силистренски окръг // *Бълг. Фолклор*. 1977. - № 2. - С. 44-51.

П.В.Бондаренко

КИЇВСЬКІ ВИТОКИ ІДЕЇ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Розбудови молодих християнських держав у VI-XIV ст. відбувалися за неоднакових умов залежно від сфери впливу Константинополю та Риму. Претензії пап на світську владу, насправді, позитивно впливали на формування нових утворень, де осереддями були різноманітні етнічні спільноти. В образі римського папи було віднайдено противагу владі імператора Священної Римської імперії. Звичайно, політика папства не йшла на користь консолідації німецького народу, проте сприяло удержавленню інших народів. Намагаючись створити вагому опозицію імператорам, папи завзято коронували володарів королівськими коронами, надаючи старожитнього титулу “рекс”, який позбавляв необхідно вважатися васалом. Доктрина папізма не припускала можливості виникнення деспотизму світського володаря, тобто об’єктивно спричиняла розмаїття держав. Принципові конфлікти папства з наймогутнішими володарями, не зрідка, скінчувалися поразками останніх. Світська влада не могла використати церковні кляттва проти політичних супротивників.

Найменші непорозуміння візантійських цісарів з константинопольськими патріархами фатальні для церковників: силомічний постриг у ченці, ув’язнення. Візантійська церква ніколи не намагалася висуватися у якості окремої ідеологічної сили. Доктрина цісаропапізма, тобто претензії імператора на духовну владу, трактувала церковну фундацію, як один з відділків держави. Російська історіографія вбачала зразок для такого ставлення у копіюванні Візантією ісламського зразку. “Перед очима візантійського деспота носився ідеал більш досконалого деспотизму - арабський халіф, необмежений володар держави та абсолютний глава релігії. “Я - цар, і я - священник”, - писав Лев I римському єпископу”.¹

Цісаропапізм був покликаний стримувати моноліт Грецької “вселенської” імперії, але перешкоджав удержавленню будь-яких

народів. Увесь відомий світ у політологічній уяві нібито поділявся на землі залежні від імператора й ті, що тимчасово вийшли з-під контролю, завдяки повстанню чи завоюванню іновірцями.

Візантія утримувала на своєму терені шість тисяч єпископів, давно втрачених чи ніколи неіснуючих дієцій.² Не маючи впливу на Заході, Візантія компенсувала свої ідеологічні амбіції за рахунок незахищених власною писемною традицією країн, шляхом створення уявлень про залежність від неї нових християнізованих країв. Усі неофіти вважалися підданими цісаря. Коли на недовгий час вдалося охрестити осетинів, Візантія "ощасливила" варварського архонта умовною придворною посадою "постільничого"³.

Коронація слов'янських володарів римськими папами відбувалася у такій послідовності: 981 року хорватський володар Томислав, 1025 р. польський Болеслав, через п'ятдесят років 1075 року римським папою Григорієм VII у Римі короновано першого русина - Ярополка-Петра, 1085 р. чеха Венцеслава, 1204 р. болгарського короля Калояна, 1217 р. першого сербського короля Стефана, 1363 р. набуває королівського титулу македонський володар Вукашин, 1377 р. коронується королівською короною папським легатом - Стефан Твртко Боснійський.

З вісьмох слов'янських держав лише три належні до латинського обряду. Лише два слов'янина короновані до церковного розколу, обидва - латинники. Усі належні до грецького обряду короновані після 1054 р.

До цього варто додати коронації володарів, що також не належали до традиційного ареалу Західної Європи: угорського короля Стефана 1000 р., коронацію вірменського короля Лева 1197 у Тарсі⁴, аналогічні заходи у Грузії часів Давида Будівничого, коронацію литовського короля Миндовга 1240 р., коронаційний з'їзд литовсько-беларуського князя Вітовта у Луцьку 1430 р. До того, принаймні, один з полоцьких князів - Усеслав Чародзей визнавався під королівським титулом у західних джерелах.⁵

Питання обрядовості (латинська, грецька, слов'янська, богомільська, григорианська, монофезитська) не відігравало суттєвої ролі, визначальний чинник - привабливість папського престолу, що надавав країнам статусу, якого вони марно ждали у попередніх етосунках з Візантією.

Візантія видавала прийняття християнства Руссю за "збільшення підданих імператора"⁶. Отже, бажаного вступу до

“родини християнських правителів не відбулося”.⁷ Натомість, ідеологічно поширилися кордони Ромейської імперії до Балтики, вона звичайно використовувала варварів не надаючи їм якихось переваг дипломатичної адаптації у цивілізованому світі. “Остерігаючись опинитися спершу у церковно-релігійній, а відтак і в політичній залежності від Візантії, київський князь також ужив відповідних запобіжних заходів”.⁸ Саме існування окремої митрополії у часах Володимира викликає сумніви в історіографії. В.Пархоменко припускав, що київський князь свідомо зволікав з влаштуванням митрополії, побоючись встановлення залежності від Візантії.⁹ Аполон Кузьмін порівнює церковну організацію Русі при Володимирі Великому зі зальцбурзькою єпархією наприкінці VIII ст. Її тогочасний верховник Віргілій не був єпископом, але керував єпархією, при тому без санкції Риму.¹⁰ Крім того, він вважає, що Володимир Святославич обрав церковний устрій, що був відмінний й від візантійського, й від римського.¹¹

Традиційно підкреслюється намагання майже всіх слов'янських правителів забезпечити церковну самостійність своїх держав шляхом створення осібної єпархії чи навіть окремої автокефальної церкви.¹² Наприклад, зусилля Бориса Болгарського в IX ст., створення Гнезненського архієпископства у Польщі 1000 року й аналогічні домагання празьких Пржемысловичів у Чехії.¹³ Але за володимирових часів “актуальним було не суперництво її з Візантійською імперією, а забезпечення автономності нової християнської держави в рамках церковної зверхності імператора над усім східним християнським світом”.¹⁴

Лише Ярослав-Юрій Мудрий усю зовнішню політику підкорив намаганням кооптації в європейську родину християнських володарів.¹⁵ Найбільш докончену сферу становлять династичні шлюби. Справді, у середньовіччі це найпоширеніший спосіб укладання міждержавних спілок. Але, принаймні, шлюби двох його доньок позбавлені військово-політичного змісту. Ані Франція, ані Норвегія не могли бути прерогативами київських зацікавлень. Це шлюби престижу володаря, що жадав довести свою рівновартість з західноєвропейськими королями. “У Візантії ідеї софійності відводилася головна роль в обґрунтуванні теократичної концепції імператорської влади, як імітації влади Бога”.¹⁶

Майбутній митрополит Іларіон приклав чимало зусиль для обґрунтування рівності Ярослава та його роду до імператора. Не

стримано перебільшуючи заслуги Рюриковичів, Іларіон у “Слові о законі і благодаті” не віднаходить титулу кращого за кагана”.¹⁷

Використання тюрського титулу варязькою династією виглядає неймовірним. В онах Іларіона “каган” є титулом, що бездоганно, дорівнює імператору, що, певно, відомо з візантійсько-хозарських взаємин. Зміцнивших київських монархів не задовольняє поняття “князь”. У римському світогляді таке завдання вирішувалось наданням королівського титулу. Ані у способах досягнення мети, ані у схвальних виразах Ярослав та Іларіон не вважають себе чимось обмеженими. По-первах, прямого дотримання західного взірця ще не простежується. Пошуки адекватного титулу триватимуть в Києві й пізніше. З доби Ізяслава II Пантелеймона відоме: “кияни вітали його як царя і князя свого”.¹⁸ Роман Мстиславич згадується літописцем під визначенням “однодержець всією Русі”.¹⁹

У “Номоканоні Ярослава” безапеляційно вказується: “треба знати, що 281 статтю Халкедонського собору, якою проголошено Константинопольський патріархат, не прийняв блаженний (папа Лев - Б.П.), що керував престолом старого Риму, ані не дав згоди Святому Халкедонському Собору й постанову Собору уневажив”.²⁰

Цікава заінтегрованість Ярослава-Мудрого в подіях у Центральній Європі. 1031 р. київське військо у спілці з німецько-чеським, окупувала Польщу. На престолі у Гнезно поставлено Бесприма, кандидатуру якого висував київський володар. Внаслідок цієї війни Німеччині вдалося повернути собі Лужицьку та Мисьненську землі, що до того були захоплені поляками, а також 1033 р. Польща визнала себе васальною від Священної Римської імперії.²¹

Згідно з прийнятою точкою зору малозрозумілою виглядає киево-візантійська війна 1043р. Від Аскольда до Володимира не воювала з греками лише Ольга-Олена Свята, але це були звичні напади неохрещених “варварів”. Хрещення 988 р. нібито мусило назавжди примирити Русь з єдиновірною “зверхньою” державою.

Діяльність Ярослава у 40-50 рр. XI ст. взагалі спрямована на послаблення візантійської державно-теократичної організації. Про це свідчить визначна тогочасна пам'ятка церковного права - “Номоканон”, що за вагомістю не поступається “Руській правді”. “Номоканон” Ярослава мав в Україні значення офіційного кодексу церковного права і ним керувалися у своїх діях митрополити,

єпископи й монастирі Української Церкви в усіх часах до кінця ХУІ ст.”²² В пізніших часах (до початку ХУІІІ ст.) зверталися до “Номоканона” при вирішенні важливіших питань. Це джерело обумовлює: “Не тому, що старий Рим був столицею держави, святі отці визнавали за ним привілеї, але завжди, з перших часів, з Божої благодаті, задля степені віри, за словом верховному Апостолові Петрові - “паси мої вівці” - папа одержав привілей зверхності між святителями та першість кафедри.

Святительські привілеї і зверхність Риму не від світської ласки, а він уповноважений від Божого обрання та апостольської влади.

Не порушні до кінця віку привілеї старого Риму. Як начальник усіх Церков, його святитель задля своїх привілеїв не змушується приходити на Вселенські Собори, але без його згоди, висловленої через підлеглих його столиці посланців, Вселенський Собор ніколи не відбувався і через своїх підлеглих папа сам виконував своє предсідництво на Соборі”.²³

Якщо користуватися католицькою версією про визнання першості римського папи до 1054 р. усіма “халкедонськими” Церквами, то у таких категоричних формулюваннях київського джерела нема нічого дивного.

Слідуючи православницькій точки зору про рівність патріархів, створення “Номоканона Ярослава” треба визнати заходом спрямованим на розкол церков та на підтримку у конфлікті “самозваних прав папства”.²⁴

Візантія середини ХІ ст. була імперією лише ідеологічно. Від колишніх обширів лишилася тільки частина Балканського півострову та північний схід Анатолії. Дипломатичне визнання Русі Європою унеможливило використання імператорами тези про зверхність над тереновою великою Київською Державою. Остаточною втратою Візантією своїх позицій, певне, було усамостійнення київської церковної інституції фактом висвячення без згоди імперії митрополита місцевого походження Іларіона 1051 року. Незабаром папський легат Гумберт поклав грамоту з клятвою на престол в церкві св.Софії в Константинополі, а сам втік до Києва, добре знаючи про розрив Київської Церкви й держави з Візантією ще 1043 р.²⁵

Можна констатувати, що драматичні події самостійнення Київської церкви відіграли певну роль у остаточному розриві між Візантією та Римом. Принаймні, війна 1043 р. та самочинне

висвячення Іларіона (1051 р.) мусили заохотити папство до більш суворих кроків стосовно візантійської теократії. Якщо спонуки наїздів неохрещених русинів не викликають особливих ускладнень, то киево-візантійський конфлікт середини XI ст. виглядає доволі парадоксальним з позиції звичайної історичної схеми. Події відбуваються напередодні церковного розколу й разом з іншими заходами Ярослава-Юрія, такими, як цілеспрямованість посвячень з західноєвропейськими володарями; облаштування митрополії у столиці; призначення митрополитом не візантійського підданого, а місцевого патріота Іларіона; створення ним "Слова о законі і благодаті, що свідомо принижує роль Візантії, запровадження "Номоканона", який підкреслює першенство римського папи у християнстві; заінтегрованість у центрально-європейських подіях (спілка зі Священною Римською імперією, окупація спільно з німецьким і чеським військом Польщі 1037 р. та ще низка чинників були частиною змагань за визнання суверенітету Русі. Власно, з війни 1043-1044 рр. джерельно відомі два епізоди: перший невдалий морський похід на Константинополь під керівництвом тогочасного спадкоємця Володимира старшого сина Ярослава (про це відомо з грецьких хронік та вітчизняних літописів)²⁶; друга подія - похід Ярослава на Херсонес, цей епізод не є загальновизнаним і, незрідка, викликає сумніви в історіографії (про нього відомо з французького джерела - рукопису церкви св.Авдомара²⁷, що оповідає про посольство до короля Георга (Ярослава Мудрого) з приводу посватання його доньки Анни, а також низка пізніших, але, напевно, незалежних від французького повідомлення, джерел (Матвій Стрийковський²⁸, С.Герберштейн, Павло Алепський²⁹). З контексту французького рукопису про показ "королем Георгом" єпископу Роже Шальонському голови св.в. Климента, котра вісім років по тому послугує у якості священної реліквії для самовисвячення у Києві незалежно від Візантії митрополита Русі Іларіона, можна припустити, що ініціатором вивезення мощей св.Климента та Фіва імовірноше вважати Ярослава Мудрого, а не його батька Володимира-Василя Святого.

Таке припущення доповнює комплекс чинників, які входять у протиріччя з циклом "володимирових легенд "Повісті врем'ян-них літ"³⁰. Наприклад, існування в Русі календарних святих Климента, В'ячеслава, Віта, Аполінарія, Вікентія та інших, що невідомі у грецькій церкві; поширення саме церковнослов'янської, а не грецької

книжності в Русі за часів переслідувань усього слов'янського в імперії; алогічність походу князя Володимира на Херсонес після оповідання про “вибір віри”; самий “вибір віри” з нереальною для X ст. диференціацією християн” за ставлення до посту, що стало розбіжністю лише наприкінці XII ст.; та ще низка інших фактів.³¹

Ярослав-Юрій Мудрий помер у рік церковного розколу 1054 р. Логічним завершенням його дипломатії було визнання “королем руським” його старшого сина і спадкоємця - Ізяслава-Дмитра двадцять років по тому. А 1075 р. у Римі коронований папою Григорієм VII син Ізяслава - король руський Ярополк-Петро³² онук Ярослава.

Середина XI ст. була добою найвищого зростання ваги папського престолу і одночасно періодом величезної політичної та ідеологічної кризи у Візантії. Прагнення амбітних династій молодих християнських держав співпали з політичними інтересами римської курії. За Григорія VII відбулася друга хвиля коронацій слов'янських володарів. Протягом двох років папа коронував королівськими коронами: герцога Далмації та Хорватії Звонимира, київського спадкоємця Ярополка-Петра та нового польського короля (після втрати Польщею статусу королівства у другій третині XI ст).

За найближчих спадкоємців Ярослава винайдено формулу титулу, що дорівнювала правителям наймогутніших держав. Церковнослов'янська мова у своєму київському варіанті була другою після чеської, що стала використовувати слово “король” у значенні титулу.

Коронованому королю руському Ярополку Ізяславичу не вдалося затвердитися у Києві й він виокремив у “ленно Святого Петра”³³ терени Галичини, Волині і Турово-Пінщини. Саме на цих землях буде відновлено “Королівство Руське” Романом та його сином Данилом Галицьким, мабуть ці західні землі колишньої Київської держави були найпридатнішими для формування та розвитку держави європейської моделі. Але вперше королівство Руське визнане з центром у Києві, а питання про здобуття визнаного усіма країнами суверенітету (включно з пошуками адекватного титулу) було вирішено ще у ярославових часах. Саме стосовно 50-х XI ст. Тітмар називає Київ столицею “королівства Руського”.³⁴

Отже, поняття “Руське королівство” не є винаходом держави Романовичів, а є наслідком діяльності Ярослава Мудрого, ідеологічно довершеної його найближчими спадкоємцями.

ПРИМІТКИ:

1. Корелин В.С. Важнейшие моменты в истории средневекового папства. С.Пб., 1901.- С.39.
2. Крип'якевич І. Візантійська держава. // Всесвітня історія. Середньовіччя. Т2К, 1995.- С.26.
3. Малахов С.Н. Проблема мира с народами причерноморья в византийской публицистике первой половины X в. // Международные отношения в бассейне Чорного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1986.- С.84.
4. Эпоха крестовых походов. Под ред. Э.Лависса и А.Рамбо. -Ч. 1.- М, 1914.- С.311.
5. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.-Л., 1938.- С.219,222.
6. Ортинський І. Хрищення, Хрест та харизма України, Рим-Мюнхен, 1988.- С.74.
7. Яковенко Н. Нарис історії України. К, 1997.-С.39.
8. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. К, 1996.- С.75.
9. Пархоменко В.О. Начало христианства на Руси. Очерк из истории Руси IX-X вв. Полтава, 1913.- С.84.
10. Кузьмін А. Падение Перуна (становление христианства на Руси). М, 1988.- С.214.
11. Там само.- С.263.
12. Моця О., Ричка В. Вказ. праця. - С.85.
13. Рогов С.И., Флоря Б.Н. Образование государства и формирование общественно-политической идеологии в славянских странах. //Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне XI-XII вв.).- М, 1991.- С.210.
14. Моця О., Ричка В. Вказ. праця. -С.76.
15. Зоц В. Вибір та його наслідки.- К, 1989.- С.68.
16. Асеев Ю. Дослідження Софії Київської// Архітектурні пам'ятники. -К, 1950.- С.27.
17. Полонська-Василенко Н. Митрополит Київський Іларіон. //Бюлетень Богословської академії УАПЦ. Мюнхен, 1946, III.
18. Літопис Руський. -К, 1988.- С.218.
19. Там само.-С.368.
20. "Номоканон Ярослава". -Рим, 1972.- С.31.
21. Колесницький Н.Ф. "Священная Римская империя": притязания и действительность.- М, 1977.- С.74.
22. Панас К. Історія української церкви.- Львів, 1992.- С.21.
23. "Номоканон Ярослава". - С.30.
24. Митрополит Іларіон. Візантія й Україна. -Віннітег, 1954.- С.29.
25. Панас К. -Там само.
26. Літопис Руський (за Іпатєвським списком). К, 1989.- С.93.
27. Богданова Н. Церковь Херсона в X-XV вв.// Візантія. Середземномор'є. Славянський мир. К ХУІІ. Міжнародному конгресу візантинистів. М, 1991.- С.37.
28. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi. Warszawa, 1846.- Т1.- С.105.

29. Корд В. *Чужемемні подорожжжі по Східній Європі до 1700 р.* К, 1926.
30. *Повість врем'яних літ.* К, 1990. - С.130/131-204/205.
31. *Там само.* С. 140/141.
32. Колесницький Н.Ф. *Вказ. праця.* - С.94.
33. Ленчик В. *Рим і Україна.* Філадельфія, 1952. - С.9.
34. Голубовський П.В. *Хроника Дитмара как источник для русской истории.*
//Киевские Университетские известия. - 1878. - Ч. 9. - С.40.

С.В.Паламарчук

СЕРЕДНЬОВІЧНА КІЛІЯ: ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ ТА МІСЬКА ІНФРАСТРУКТУРА

Середньовічна Кілія – класичний об'єкт уваги істориків століття, яке закінчується. Наукова традиція її вивчення була розпочата ранньою монографією Н.Йорги, присвяченою Кілії та Білгороду, що побачила світ сто років тому, і продовжена багатьма румунськими дослідниками.¹ Робота Н.Йорги була добро відома видатному українському історикові М.С.Грушевському, який неодноразово згадував Кілію, але до цього часу остання не знайшла достатнього відображення в сучасній вітчизняній історіографії за деякими винятками.² Між тим, статус, роль та стан цього міста служать не тільки вихідним моментом детермінації історичного процесу в Бесарабії, але й пояснюють той інтерес, який відчували до Кілії різні політичні та соціальні сили епохи Середньовіччя.

В цей період на території межиріччя Дністра і Дунаю склались два центру тяжіння осілого населення: один – район північного гирла Дунаю та його дельти, другий – нижнє Подністров'я з Аккерманом (Білгородом) і прилягаючим морським узбережжям. В придунайському районі, почасти на базі візантійських населених пунктів, розвивався цілий ряд міст, який утворив “острів” середньовічної цивілізації – Вічина, Лікостомо, Кілія, трохи пізніше – Тулча, Мечин. В XIV ст. домінуюче місце в ньому зайняла Кілія або, як іменують її джерела, Кілі.³ Коли виникла Кілія невідомо. Версія Н.Йорги про існування Кілії в XII ст.,⁴ поки що не підтверджена. Ототожнення з Кілією згаданого ал-Ідрісі міста Акліба, на думку І.Г.Коновалової, добре узгоджується з географією “Нузхат муштак”, але дослідниця підкреслює, що ніяких історичних даних про існування Кілії в XII ст. нема, і, в свою чергу, ідентифікує Аклібу з побудованою

візантійцями в IX ст. фортецею Лікостомо.⁵ Деякі дослідники вважають можливим зіставляти Кілію зі згаданим східним джерелом населеним пунктом Келе, що був завойований монголами близько середини XIII ст.,⁶ але це тільки припущення, бо ряд пунктів, в якому присутнє Келе, поки не ідентифікований. Своему виникненню місто Кілія завдячна пресловутому “*рах mongolica*”, який сприяв, до певної міри, розвитку міжнародних відносин в басейні Чорного моря, що достатньо визнано сучасною наукою.⁷ Портове місто являло собою самостійну адміністративно-політичну одиницю,⁸ та певне було засновано як генуезька факторія в умовах західного ординського оточення. Аналізуючи грошовий обіг в регіоні, М.Д.Руссев стверджує, що Кілія зазнала деякого впливу Улуса Джучи, але ні в якій мірі не була ординською,⁹ хоч в свій час існувала точка зору про її належність до Золотої Орди.¹⁰

Безумовно, політичні зміни зміщували акценти життєдіяльності міста, змінювались його параметри, склад населення, володарі, але в усі періоди своєї історії Кілія зберігала специфічний статус великого портового міста і одного з центрів нижньодунайського регіону. А.А.Сванідзе, щодо середньовічного міста взагалі, зазначила: “Полифункціональність, різноманітність міського життя, строкатість населення міста та чисельність розміщених в ньому закладів – все це обумовлює видатну роль міста як центру, фактора і “мосту” у взаємодії різних духовних і матеріальних культур”.¹¹ Кілія в цьому плані – наочний тому приклад. Його “часова вертикаль” відображає еволюцію, а також залежність самого міста і елементів його культури від розвитку країн, які з ним взаємодіяли. Звернення до проблем міського простору, яке вимагає в першу чергу дослідження феномену середньовічної урбаністики має на увазі також аналіз співвідношення ролі природного ландшафту і міських споруд.¹² Стан джерел з історії Кілії дозволяє простежити складання інфраструктури міста з більшою чи меншою повнотою в різні періоди його існування.

Н.Йорга, посилаючись на Дюпона, який вказував на “дві Кілії”, стверджував, що генуезька Кілія була острівною фортецею в дунайській дельті, а не Кілією Новою або сучасною йому Кілією Веке (Старою).¹³ Археологічні рештки від неї не виявлені і місцезнаходження острова не визначено. Можна думати, що мова йде про острів Великий Татару, хоч слід враховувати, що дельта рухлива та мінлива в своїх обрисах.

Розквіт генуезької Кілії припадає на другу половину XIV ст., коли Європа піднеслася після важкої чуми 1346 – 1349 рр. та її зворотної хвилі

1352 р. Свідчення про місто цього періоду збереглися в документах, складених генуезьким нотаріусом Антоніо ді Поденцоло або ді Понцо в 1360–1361 рр., проаналізованих О.Ілієску.¹⁴ З переліку місць, на яких або рядом з якими укладались торгівельні угоди, виникають обриси міста та його інфраструктури: згадана лоджія генуезької комуни (центр факторії, її канцелярія, судова палата тощо), причал порту, ринок, три “банка” італійців та один – вірменина (це не обов’язково окремі споруди), православна церква Св.Іоана (грецька? – С.П.), лавки, в тому числі швейна майстерня (лавка), склад, млин, піч, вагова (згадується вагарник – венеціанець), будинки 14 клієнтів, будинок самого нотаріуса і будинок головного резидента кілійської факторії – консула Бернабо ді Карпена, нотаріуса за професією. У складі населення названі генуезці, греки, татари, вірмени, венеціанець, вільні та раби. За даними Н.Йорги в Кілії в середині XIV ст. знаходився також францисканський храм.

Звичайно, цей “зріз” неповний, він показує лише частину цивільної сторони буття. В ньому відсутні дані про рядове населення і про військові сили міста, без яких існування його було неможливим. Саме штат вояків та офіціалів, який визначався Генуєю або Кафою, що значно посилилась у цей час, обумовлював економічне та військово–політичне значення факторії.¹⁵ Дальші події показали, що військове забезпечення Кілії (і Лікостомо теж) було достатнім, щоб вести боротьбу з деспотом Добруджі Іванко в 1370–ті роки,¹⁶ яку очолила рада комуни на чолі з консулом. Звичайно посаду консула і кастелана (коменданта фортеці) суміщали в одній особі. Відомо, що в травні 1381 р. консулом в Кілії був Конрад Донато, в 1382 р. – П.Емброне, в травні 1403 р. – Микола Фієскі, в минулому консул Лікостомо.¹⁷ За своїм функціональним призначенням в Офіції Газарії, Кілія, очевидно, слугувала терміналом караванних шляхів і навіть володіла правом екстериторіальності, як Кафа, хоч напевне останнє стверджувати не можна. Можливо, це була фортеця (кастель, замок), в якому розмістилися лоджія і фондако з причалом на прадах внутрішньої екстериторіальності (на випадок, якщо за межами фортеці на острові було місцеве населення), як Трапезунд або Сіміссо, з якими Кілія підтримувала зв’язок.

Із згасанням ординського панування в нижньому Подунвії відбувалося два процеси, які мали пряме відношення до долі Кілії: консолідація румунського князівства на північному заході від неї та візантійського деспотата Іванко Добротича – на півдні. Судячи по тому, що Іванко намагався підкорити генуезців своїй владі, завдаючи шкоди їх торгівлі, Кілія зберігала самостійність і навіть здобула свободу після

смерті деспота в 1395 р. Але саме в цей час володіння деспотату злились з Валахією,¹⁸ господар якої Влад (І) в 1396 р. мав титул “воеводи Бесарабії”. Наприкінці століття, коли в добруджинські землі вторглась Османська імперія, Кілія не мала володаря, і отримала його лише в 1403 р. в особі румунського господаря Мірчі (Старого, Великого), що звався “великия воивода и господин въсей земи Угровлахійської и запланинским странам”, як вказано в його хрисовулі 1413 р.¹⁹ Мірча підкорив Кілію, і вона знаходилася у складі Угровлахії (Цари Романяски) біля чверті століття. Свідчень про характер румунського правління в Кілії нема, скоріш за все підлеглість обмежувалась переорієнтацією митної служби на користь господаря та виплатою податків в княжу казну при збереженні колишніх структур. Як зауважив М.С.Грушевський, тутешні воеводи починаючи з Мірчі Старого давали львівським купцям повну свободу торгівлі в своїх землях, сюди, до Браїлова, Кілії та інших міст нижнього Дунаю йшли по рибу; в привілеї 1407(8) р. львівським купцям згадується про існування в Кілії лавок, які торгували продовольством – вином, пивом, м'ясом, хлібом.²⁰ Коли землі Добруджи були анексовані Османською імперією, Кілія залишалась християнською.

Становлення прикордонних територій князівств Валахії та Молдавії на цей час ще не закінчилось: воеводи тої та іншої сторони з перемінним успіхом воювали за придунайські землі, кілійські бюргери між тим залишались у місті, і купці торгували, користуючись потребами обох сторін. Тому, коли в 1426(7) р. Кілію відібрав господар Молдавії Олександр (Добрий), оголосивши себе “воеводою Бесарабії”, становище в місті на острові особливо не змінилось за виключенням зміни адресата податків. Міжнародне значення Кілії цього часу добре відоме,²¹ але свідчення про міські структури цього періоду мінімальні. Кілія якимось чином пережила чуму 1428–1430 рр. Навряд чи портове місто могло залишатись незачіпленим епідемією, яка просувалася через Крим, Кафу.

Цінні дані містяться в молдавській грамоті 1435 р., складеній напевне при розділі князівства між синами Олександра на Верхню та Нижню Молдавію. Ільяш-вода наділяє брату Штефану “державу на име Келию и с мытом, и с озеры, што к тому городу слухают, и мисто Васлуй и волость, што к тому мисту слухают, и державу от Тутову и търг Бърладекий с усею волостию...”.²² З документу ясно, що Кілія – місто і йде в переліку першою, як найбільш значна, на відміну від останніх “мист”, мавших навіть волості: Васлуя, Текуча, торго

Бирладського. "Мито" (митниця) та "озери" (схоже, сучасні Китай та Катлабух) ,що були важливими джерелами прибутків – це ті компоненти, які складали Кілію як "державу". Зазначимо відсутність в "державі" земельних угідь, що підтверджує острівне положення міста на цей час. В 1448 р. ще один син Олександра Доброго Петро (II), який отримав престол за допомогою угорського магната і регента Яну Хуніаді, повинен був віддати Кілію Угорщині, і до міста був введений угорський гарнізон.²³ П.П.Панаїтеску висловив припущення, що у послідууючі роки існував трансильвансько-валашський континуїтет над Кілією.²⁴ На наш погляд це підтверджує лист Владіслава (II) Яну Хуніаді 1453 року, в якому він просив свого сюзерена влаштувати доставку зброї від брашовських купців через Тирговіште до Кілії у таємниці від турків.²⁵ Свідчень про цей період збереглося дуже мало. Навряд чи можновладні особи бували в Кілії, скоріше вони обмежувались призначенням намісника (коменданта) або управляючого. Можливо в місті зберігались структури, пов'язані з міжнародною торгівлею, воно було добре знайоме італійським, рагузанським купцям та ін. Кількість генуезців значно зменшилась, особливо з занепадом торгівлі на початку 60-х років XV ст., грецькі та вірменські купці свої позиції посилили. Відповідаючи значенню міста у торговельному шляху, північне гирло Дунаю, яке раніше називалось "flumen de Vicina" почали називати Кілійським.

На завершення слід зазначити, що часто використовуваний по відношенню до Кілії термін "порт-фортеця" важко назвати вдалим. З самого початку Кілія була самодостатнім, завдяки торгівій специфіці, містом західноєвропейського зразку, яке майже не виходило за межі укріплень, фортецею-терміналом з пристанню, за своєю інфраструктурою відповідаючи поняттю "citta", а не "porto". Основи інфраструктури, закладені генуезцями, прослужили більше ста років. Новий етап її розвитку розпочався у другій половині XV століття, чому буде присвячена наступна частина дослідження.

ПРИМІТКИ:

1. Jorga N. Studii istorice asupra Chiliei ssi Cetaatii-Albe. – Bucureszzi, 1899.; Panaitescu P.P. Legaaturile moldo-polone oon secolul XV ssi problema Chiliei. // Romanoslavica. – 1958. – III. – P.95–114; Giurescu C.C. Tirguri sau orase ssi cetaatti moldovene din secolul X-lea pina la miiijlocul secolului al XVI-lea. – Bucharest, 1967; Papacostea SS. Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxembourg. // Revue roumaine d'histoire. – 1976. – XV. – 3 – P.436; Ijiescu O. Chiliea oon veacul al XIV-lea. // Peuce. – Tulcea, 1977. – VI. – P.243–246; SSerban C., SSerban V. Tipologia oraselor

din Dobrogea oon timpul staapoonirii otomane (sec.XV–XIX). // *Peuce*. – Tulcea, 1977. – VI. – P.271–278; Maxim M. Teritirii romanessti sub administratie otomana oon secolul al XVI-lea. // *Revista de istorie*. – 1983. – № 8, ma in.

2. Грушевський М.С. *Історія України – Руси. XIV – XV вв.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI. – С.606; Галас В.Т. *Кишя. // Історія городов и сел Украинской ССР. Одесская область.* – Киев, 1978. – С.476–479.

3. В середні віки у Причорномор'ї був відомий ще один населений пункт Кілі – морська гавань, згаданий Анною Комніною в "Алексиаді". – М. – 1965. – С.380.

4. Jorga N. *Idem.* – P.23, 27.

5. Коновалова И.Г. *Арабские источники XII – XIV вв. по истории Карпато-Дунайских земель. // Древнейшие государства на территории СССР. 1990. – М.: Наука – 1991. – С.40.*

6. Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* – М. – 1884. – Т. I. – С.38–40.

7. Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XV вв.* – М.: Наука – 1985. – см. карта–вклейка, СС.232–233; Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.* – К.: Генеза – 1997. – С.69.

8. Егоров В.Л. *Вказ. праця* – С.82.

9. Руссев Н.Д. *Низовья Дуная и Днестра времени формирования валахского и молдавского княжеств (проблемы истории городов конца XIII–XIV вв.). – Автореф. дис. канд. ист. наук.: 07.00.02 – Кишинев, 1992. – С.11–13.*

10. Полевой Л.Л. *Очерки исторической географии Молдавии XIII–XIV вв. – Кишинев, 1979. – С.65.*

11. Сванидзе А.А. *Средневековый город – центр культурного взаимодействия (аспекты подхода). // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. – М.: Наука – 1989. – С.295.*

12. Бибилов М.В. *Очерки средневековой истории экономики и права.* – М. – 1998. – С.123.

13. Jorga N. *Idem.* – P.53.

14. Iliescu O. *Idem.* – P.243–246.

15. Карпов С.П. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли.* – М.: Наука – 1990. – С.107.

16. Alexandrescu-Dersca Bulgari M.M. *Formarea despotatului Dobrotici. // Peuce.* – Tulcea, 1975. – IV. – P.246.

17. Бырня П.П. *Молдавский средневековый город в Днестровско–Прутском междуречье.* – Кишинев, 1984. – С.119.

18. SSerban C., SSerban V. *Idem.* – P.272.

19. *Исторические связи народов СССР и Румынии.* – Т. I – М.: Наука – 1965. – С.46.

20. Грушевський М.С. *Вказ. праця* – С.60, 178.

21. Papacostea S. *Idem.*

22. Бырня П.П. *Вказ. праця* – С.109.

23. Stoicescu N. *Vlad TTepeş Prince of Walachia.* – Bucharest, 1978. – P.45.

24. Panaitescu P.P. *Idem.* – P.106–107.

25. Stoicescu N. *Idem.* – P.18.

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗБУДОВИ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

(кінець XVIII-перша половина XIX ст.)

В кінці XVIII століття Росія, здобувши у війнах з Туреччиною блискучу перемогу, отримала нарешті очікуваний вихід до Чорного моря. На значній території, приєднаній до імперії, уряд планує будівництво міст з метою посилення позицій у цьому регіоні. Тим паче, що на південноукраїнських землях, за виключенням зруйнованих Азова і Таганрога міст, взагалі не було. Тож економічне освоєння Південної України мало характерну особливість, пов'язану з розбудовою ряду нових міст та реконструкцією уже існуючих.

В історіографії по проблемі розвитку міст в Російській імперії існують дві точки зору. Прибічники однієї вважають, що сіста країни в другій половині XVIII-першій половині XIX ст. повільно, але неухильно прогресували. Ті, хто відстоює іншу – твердять, що міста переживають застій чи навіть занепад.¹

Питання про розвиток південноукраїнських міст в кінці XVIII-першій половині XIX ст. ставилось в роботах деяких істориків. Відомості про час заснування міст, зростання їх населення наводяться в деяких роботах А.Скальковського. Порівняно високі темпи зростання чисельності населення міст на Півдні України відзначає В.Кабузан. Багато цікавих відомостей про міста регіону є в роботах О.Дружиніної, а про феноменальний розвиток Одеси протягом кількох десятиріч XIX ст. пише П.Герліхі. Дослідниці порівнюють розвиток міст Південної України з американськими містами. Є науково-популярні роботи з історії міст краю інших авторів. Але питання про особливості виникнення та розбудови міст Південної України, зокрема про вплив зростання їх ролі в економічній консолідації українських земель, втягнення регіону в систему всеросійського ринку вивчене недостатньо.

Виникнення міст мало низку характерних особливостей. О.І.Дружиніна звертає увагу на той факт, що міста тут з'являються не стихійно на відміну від США, а з ініціативи уряду і розташовуються не лише в причорноморській смузі, а по всій території краю.²

Слід зазначити, що переважаюча більшість міст носила військово-оборонний характер і своєю появою завдячувала фортецям та оборонним лініям. Прикладом можуть слугувати: Єлисаветград,

Бахмут, Олександрівськ, Нікополь, розбудований разом із фортецею Слов'янськом, на місці колишньої Микитинської Січі.³

Фортифікаційні плани мали суттєвий вплив і при розбудові Херсону, хоч необхідність його заснування полягала у створенні Чорноморського флоту. 18 червня 1778 р. Катерина II видає Указ про заснування Херсону з суднобудівною верф'ю, торговою пристанню і фортецею.⁴ У зв'язку із непростими умовами будівництва у розпорядження генерала І.А.Ганнібала, який ніс відповідальність за будівельні роботи, було надано 12 рот майстрів, прислані близько 1000 корабельних теслярів з Петербурзької та Олонецької губерній.⁵ Загалом же на будівництво міста уряд виділяв 1825125 крб. 37 коп.⁶

Але поступово Херсон перетворився також у важливий центр цивільного суднобудування. До його порту довозяться з великої території, що тяжіла до басейну Дніпра, різні товари з українських, російських та білоруських губерній.

Як доказ державного контролю над будівництвом міст було особисте відвідування деяких з них Катериною II. У своєму листі з Херсону до Я.А.Брюса вона пише: "К немалому нашему удивлению узрели прекрасный город в таком месте, где 6 лет тому назад не было ничего, кроме голой степи. Здесь не только военные, но и гражданские строения, и все в лучшем виде. Одним словом, Херсон почитать можно между самыми городами нашими лучшими".⁷

Звертає на себе увагу і той факт, що деякі з міст, в тому числі і Херсон, засновувались на місцевості без належного дослідження її кліматичних умов. Навіть французький посол Сегюр відразу звернув увагу на те, що "местонахождение Херсона дурно выбрано, что корабли вообще не могут подыматься по Днепру иначе, как без груза, а военные суда здесь построенные не могут свободно спускаться по реке. Наконец, испарения болот и островов, наполненных тростниками возле города, не только вредно действуют на здоровье жителей, но нередко и смертельны".⁸

Це зрештою розуміє і царський уряд, а тому 21 липня 1788 р. за наказом Потьомкіна в усті Інгулу була закладена нова суднобудівна верф, яка через рік отримала назву Миколаїв.⁹ Оскільки держава була зацікавлена в швидкій розбудові міста і перетворенні його в центр суднобудівництва, то сюди переселяються ремісники з різних регіонів імперії, в тому числі із Херсону.

Саме завдяки постійному піклуванню з боку держави, Миколаїв стає основною суднобудівною базою Чорноморського флоту. Її

функціонування поруч з іншими факторами сприяло зростанню міста, яке стало й великим торговельним промисловим центром і його населення на початок 40-х років сягає 38 688 чоловік.¹⁰

Адміністративне місто Катеринослав було закладене Г.Потьомкіним в 1777 р. теж на місцевості з несприятливими географо-кліматичними умовами – в гирлі р.Кильчені. За указом Катерини II від 22 січня 1784 р. будівництво міста переноситься на праву сторону Дніпра.¹¹ Уряд максимально сприяв розвитку казенної промисловості в новому місті. Внаслідок цього з'явилась суконна мануфактура, яка була певний час самим великим підприємством у Катеринославській губернії.

Економічні потреби регіону обумовили розвиток міста як важливого річкового порту в середній течії Дніпра, центру ярмаркової торгівлі вовною, осередком функціонування деяких більш-менш помітних в ті часи приватних промислових підприємств.

Слід зазначити, що держава приділяла належну увагу і будівництву портових міст, серед яких чільне місце по праву займає Одеса. Вигідне географічне положення, ліберальне ставлення з боку офіційного Петербургу – запровадження “порто-франко” – все це сприяло тому, що місто стало головним чорноморським портом, через який здійснювалась жвава міжнародна торгівля.

Одночасно розширювався зв'язок міста з локальними ринками Росії та України, перш за все з губерніями, з яких надходив дл експорту хліб. В Одесі неухильно зростає мережа закладів постійної торгівлі, розвивались ремесла і дрібне товарне виробництво, мануфактури і фабрики. Сучасники називали Одесу європейським містом.

Деякі міста ставали важливими центрами сухопутних шляхів, якими перевозились в регіоні більшість товарів (Єлисаветград, Новомосковськ та інші).

Певні особливості мав процес заселення міст. Як і в США сюди стікались в основному особисто вільні люди. Це, на думку О.І.Дружиніної, українські козаки, сектанти з різних країн, неповноправні народи із Оттоманської імперії.¹² Проте в південноукраїнських містах поселяється значна кількість збіглих кріпосних селян. Так, лише в Одесі на 1795 р. налічувалось близько трьох тисяч чоловік.¹³ Але поряд із стихійною колонізацією, відбувається і організований державою процес переселення ремісників із зарубіжних держав. Держава надавала їм ряд пільг та обіцяла свободу віросповідання. Тому з 1803 р. починається переселення і

німців-менонитів. 28 серпня 1803 р. в Дубосарський карантин прибув транспорт з німецькими ремісниками, де були представники різних професій.¹⁴ А вже в грудні в Одесі – 51 ремісник-колоніст представляє 17 ремесел.¹⁵

З другої половини XVIII століття змінився юридичний статус окремих українських міст. “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії” 1785 р. зрівнювала їх у правах з російськими. За ними закріплювалися герби, землі, угіддя, право на організацію міського життя та самоуправні функції магістратів. Створились і міські думи.¹⁶

А з 1795 року відбуваються правові зміни у становищі міського населення Катеринославської та Вознесенської губерній. Указ від 24 жовтня 1795 р. надавав 10-ти річну пільгу від державних податей всім, хто “побудує в цих містах будинки, заводи, фабрики, магазини, тощо”.¹⁷ До того ж цим міщанам надавалась позика, що сприяло заселенню і розвитку міст.

Загальні закономірності розвитку регіону не лише обумовлювали порівняно високі для того часу процеси урбанізації, але були і надзвичайно важливим фактором розширення функцій міст. Виникали нові функції, інколи вони ставали провідними.

Для більшості міст регіону характерним було посилення торгово-промислових функцій, що перетворювали міста не лише в економічні центри, роль яких зростала, але й в осередки поширення нових виробничих відносин.

ПРИМІТКИ:

1. Миронов Б.Н. *Русский город 1740-1860 годов.* -Л., 1990.-С.3.
2. Дружинина Е.И. *Возникновение городов на Юге Украины и в США: общее и особенное.* //Новая и новейшая история.-1979.-№ 2.-С.75.
3. Тимофеев В.И. *Города Северного Причерноморья во 2-й пол. XVIII в.* -К., 1984.-С.35-46.
4. ПСЗ. 1.-1830.-Т.XX.-С.722-723.
5. *Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область.* -К., 1972.-С.17.
6. Скальковский А. *Херсон с 1774 до 1794 гг.* -СПб, 1836.-С.17.
7. Есинов Г.В. *Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию.* //Киевская старина.-1891.-№ 8.-С.240.
8. Там же.-С.248.
9. *Історія городов и сел Украинской ССР. Николаевская область.* -К., 1981.-С.77-78.
10. Там же.-С.73.
11. ПСЗ.-Т.22.-№ 15910.
12. Дружинина Е.И. *Возникновение городов...* -С.72.

13. Маркевич А.И. Город Качибей или Хаджибей – предшественник Одессы //ЗООИД.-Т.17.-С.40.
14. ДАОО.-Ф.1.-Оп.220.(1803 р.).-Спр.13.-Арк.86-88.
15. Одесские немцы 1803-1920 /Э.Г.Плесская-Зебольд.-Одесса, 1999.-С.46.
16. Борисенко В.Й. Курс української історії.-К., 1996.-С.332.
17. ДАОО.-Ф.4.-Оп.1а.-Спр.194.-Арк.5.

Т.Г.Гончарук

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ШЛЯХІВ МІЖНАРОДНОГО ТРАНЗИТУ БРОДИ-ОДЕСА У 1805 Р.

Міжнародний транзит Броди-Одеса був одним з найяскравіших явищ зовнішньої торгівлі України дореформеного періоду. На думку О.Оглоблина цей транзитний маршрут був втіленням у ХІХ ст. “Західноєвропейського транзиту” традиційно головного та найбільш давнього транзитного шляху через українські землі¹.

Загалом у літературі досить мало відомостей про дію транзиту Броди-Одеса 1806-1810 рр. у часи “Континентальної блокади”, коли він досяг свого розквіту (за даними А.Скальковського у 1808 р. лише одеські негоціанти мали на транзитній торгівлі більше 2 млн. крб. чистого прибутку², а О.Дружиніна відзначала, що у той рік одеський транзит значно покращив загальний стан зовнішньої торгівлі всієї імперії). Тому мають певну цінність документи однієї з справ одеського архіву, які висвітлюють процес визначення чиновниками транзитних шляхів через землі Правобережної України у 1805 р.

Іменним указом до Сенату від 5 травня 1804 року Олександр І дозволив російським та іноземним купцям провозити іноземні товари (крім заборонених тарифом) через Одесу транзитом теренами Російської імперії до Молдавії, Волощини, Австрії та Прусії і навпаки з цих країн до Одеси. Було визначено кінцеві пункти одеського транзиту: на кордоні з Молдавією та Волощиною це мали бути Могилівська та Дубосарська митниці; на кордоні з Австрією - Радзивилівська; на кордоні з Прусією - Кринська. Тоді ж цар постановив “у тих місцях, де за цим призначенням транзит має проходити, керівникам губерній визначити дороги та міністра комерції про те повідомити”. Саме це визначення шляхів затримало впровадження транзитної торгівлі майже на рік.

Так, 28 червня 1804 р. міністр комерції Микола Румянцев, до речі відомий прихильник розвитку міжнародного транзиту в імперії³, звернувся з листом до Херсонського військового губернатора Андрія Ессена в якому зазначаючи, що хоча транзит і проголошено “але оскільки шляхи для транзиту не призначені... купецтво цією монаршою милістю скористатися не може”, просив прискорити визначення шляхів для транзиту в краї⁴. Такі ж листи отримали губернатори Подільської, Волинської та інших губерній через які мав проходити шлях транзиту. А. Ессен вже 24 березня 1804 р. наказав земським судам Тираспольському, Єлисаветградському та Ольвіопольському зайнятись визначенням доріг для транзиту у своїх повітах. Єлисаветградський суд вже 31 березня подав відповідь із визначенням можливого транзитного маршруту через свій повіт, Ольвіопольський відповів лише 8 квітня, що не може визначити маршрут транзиту оскільки в повіті відсутній землемір⁵.

Проте найскладнішим було визначити дороги в Тираспольському повіті в якому мали сходитись всі транзитні шляхи. Окрім того, як виявилось, місцеве керівництво було погано обізнано щодо тих шляхів якими користувалося населення. Так, Тираспольський земський суд 15 червня повідомив, що від Одеси до кордонів губернії - міст Дубосари та Балта транзит краще встановити “знов призначеним одеським поштовим трактом”, який проходив через села Павлівку та Візірянівку і річкою Кучурганом. Однак пізніше виявилось, що “транспорти з товарами та різними продуктами... до Балти від Одеси більшою мірою прямують... іншою дорогою”, яка проходила через Пересип, Куяльник, населенні пункти Северинівку, Ширяєво, Ананьїв, Великоцулово та інші, ця дорога також була в досить непоганому стані (“як восени так і навесні труднощів не бувало”)⁶. Вже 7 травня 1804 р. про цей останній маршрут повідомляв тираспольський повітовий маршалок, який пропонував його як “найкоротший шлях від Одеси до Балти” (180 верст довжиною). Нарешті на ньому вирішили і зупинитися. Що ж стосується річкового маршруту Дністром то його довжина від Овідіополя до Дубосарської митниці за даними того ж повітового маршалка була 458 верст⁷.

6 серпня 1704 р. повідомив про визначення транзитних доріг в своїй губернії Подільський губернатор. Було встановлено два шляхи: від Балти до Могильову (турецький кордон), та від Балти до селища Злинки (Волинська губернія)⁸. До 22 серпня 1804 р. було визначено

шляхи у Волинській губернії. Там також було встановлено два маршрути: від Злинки до Радзивілівської митниці (австрійський кордон) та від Злинки до села Мокрани Гродненської губернії (далі на пруський кордон⁹).

Важливим при організації транзиту було визначити пункти перевірки товарів під час їх слідування теренами імперії. А.Е. Рішельє, як один з ініціаторів утворення транзиту, намагався зробити регламентацію необтяжливою. 25 вересня 1804 р. у листі до А.Г. Розенберга він пропонував перевіряти товари на маршруті від Одеси до Австрії, Молдови та Волощини лише в одному пункті - м. Балті. "І здається більше не треба, - писав А.Е. Рішельє, - бо весь шлях проходить через внутрішні простори місць неблизьких до кордонів.¹⁰" Ця пропозиція була підтримана міністром комерції¹¹. Тому указом імператора від 25 вересня 1805 р. міністру комерції цар визначив для "Одеського транзиту" до Австрії та Прусії місцем перевірки товару м. Балту й притому було зазначено "перевірку цю проводити без усіляких зволікань¹²".

Нарешті тоді ж були визначені всі 5 маршрутів одеського транзиту (4 виключно сухопутних: до Молдавії та Волощини, Австрії та Прусії та 1 річковий із сухопутною ділянкою: Дністром та Огинським каналом до Прусії). Шлях від Одеси до Радзивілова (австрійський кордон) мав проходити "великою поштовою дорогою" через 9 пунктів у Херсонській губернії (Одесу, потім "Великим Куяльником, через вершини Тилігула", селища Северинівку, село Бузиново, трактир полковника Курсакова, селища Велигоцулово, Ананьєво та Байтали); 30 пунктів у Подільській губернії (через місто Балту, селища Перейму, Стратієвку, місто Ольгополь, селища Жабопричку, Ободовку, Стратієвку, містечко Верхівку, селища Савінци, Капустни, Кірнасовку, містечко Тульчин, селища Гриневки, місто Брацлав, Волчек, містечко Немирів, селища Гунку, Супруновку, Великий ліс, Росоту, містечко Ворновіцу, місто Вінницю, селища Якушинци, Ксаверовку, Лупатевку, місто Літін, селища Зарічье, Гриневці, Лісові, Заруддя) та 8 пунктів у Волинській губернії (селища Западниці, Чепелевку, Корчевку, Чугузи, корчму Загасцку, місто Кремянець, корчму Гряди до Радзивіліва)¹³. З Радзивіліва було лише 1 та 1/3 перегону (1 перегін - 2 австрійські милі або 14 верст) до австрійського містечка Броди. Транзит Броди-Одеса з часом виявився найголовнішим маршрутом з усіх п'яти проголошених 1805 р. Окрім того характерною особливістю цього маршруту було те, що через

терени Російської імперії він скрізь проходив українськими землями. Отже не дарма О.Оглоблин називав його "українським транзитом".

Влада наче не збиралась значно покращувати стан шляхів на маршрутах транзиту. Так вже 6 травня 1805 р. Подільський військовий губернатор генерал Ессен писав міністру комерції, що шляхи на одній з ділянок транзиту Одеса - Дністер - Огинський канал - Прусія, в районі м. Проскурова, через весняну повень зіпсовані ("мости та гаті зовсім знесені і навіть одну гору сильно підмилло... що виправити... інакше... не можливо, хіба мости, греблі та гаті збудувати знов кам'яні, а розмиту гору вимостити камінням"). Губернатор не прагнув асигнувань на негайний ремонт шляхів, що вартувало б скарбниці та подільським мешканцям "значних витрат"¹⁴, він лише просив дозволу змінити в тому районі маршрут транзиту. Міністр комерції М.Румянцев та одеський градоначальник А.Рішельє оперативно підтримали цю пропозицію¹⁵ і 4 серпня 1805 р. цар видав указ про відповідне корегування маршруту міжнародного транзиту¹⁶. Напевно для держави це було зробити значно легше ніж витратити кошти на ремонт дороги у далекій подільській провінції.

Хоча міжнародний транзит Броди-Одеса набув свого розквіту лише протягом нетривалого періоду "Континентальної блокади" шляхи що їх було визначено 1805 р. слугували транзитній торгівлі ще довго - практично всю першу половину XIX ст. При тому купці продовжували користуватись двома вищезгаданими маршрутами від Одеси до Балти. Так, за даними "Новоросійського календаря" на 1835 рік шлях з Одеси на Радзивілів мав 766 1/3 верст довжини й проходив через 38 станцій. На маршруті до Балти цей шлях йшов через станції Дальницьку, Гідірілову, Кучурган, м. Тирасполь, Малоєшти, Григоріополь, м. Дубосари, Єгорлик, Валіську та Липецьку. Проте в "Новоросійському календарю" на 1836 рік зазначений трохи інший маршрут шляху від Одеси до Радзивілівської митниці. Він мав 702 1/4 верст довжини й проходив через 35 станцій. На маршруті від Одеси до Балти цей шлях йшов через станції Іл'їнська, Северинівка, Янівка, Банківська, Яворово, м. Ананьїв та Байтали. На інших ділянках обидва шляхи повністю співпадали¹⁷. Таким чином скорочення відстані відбувалось саме завдяки зміні маршруту від Одеси до Балти. Важко визначити яким з цих двох варіантів маршруту купці, що займалися міжнародним транзитом, користувалися частіше.

Загалом слід зауважити, що хоча у зв'язку з функціонуванням міжнародного транзиту Броди-Одеса влада звернула увагу на

ситуацію з сухопутними шляхами проте це не викликало значного покращення їх стану. Так на 1836 рік через Україну проходили лише 2 “Головні тракти” імперії (всього в країні їх було 6), які утримувались за рахунок спеціального податку (25 копійок з душі), що його збирало Головне управління шляхів сполучення імперії; та 4 “Великих тракти” (всього в країні - 11). Хоча до Одеси прямувало 3 з цих важливих трактів (в тому числі один “Головний”: С.-Петербург - Ізмаїл “з гілкою від Балти до Одеси”), а до Радзивиліва 2, жоден з них не зв’язував ці два пункти напрямку¹⁸.

ПРИМІТКИ:

1. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. -Х., 1930. -С.31.
2. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. -Спб., 1865. -С.90.
3. Дивись: Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии // Русское экономическое обозрение. -1903. -№5. -С.85-89.
4. ДАОО Ф.1.-Оп. 220.- Спр.13.- Арк.13.
5. Там само. -Арк. 33.
6. Там само. -Арк.29,30
7. Там само. -Арк.31
8. Там само. -Арк.27
9. Там само. -Арк.25
10. Там само. -Арк.40
11. Там само. -Арк. 43.
12. Там само. -Арк. 44.
13. Там само. -Арк. 45, 48
14. Там само. -Арк.53
15. Там само. -Арк. 52, 55.
16. Там само. -Арк. 56.
17. Новороссийский календарь на 1835 год. -О., 1834. -с.49,50; Новороссийский календарь на 1836 год. -О., 1835. -С.42,43.
18. Новороссийский календарь на 1835 год. -С.35.

І.М.Івасюк

“ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК” ПРО ЗОВНІШНІЮ ТОРГІВЛЮ ОДЕСИ У 20-30 рр. XIX ст.

Заснована у 1794 р. Одеса через кілька десятиріч за чисельністю населення стала третім містом у Росії і першим в Україні. Темпи розвитку міста до 70-х років XIX ст. були небаченими в Європі.

Сучасники зростання Одеси у цей період і дослідники її історії головною причиною цього називали і називають зовнішню торгівлю.

Її розгортання і все пов'язане з нею викликало підвищений інтерес громадськості Одеси і не лише Одеси. Не викликає подиву, що вже перші газети міста на початку 20-х рр. публікували матеріали про розвиток судноплавства і торгівлі, відомості про прибуття до одеського порту суден та їх відхід, умови навігації, ціни на товари. Час від часу на шпальтах газет друковались інформаційні статті про розвиток торгівлі через порт міста, інколи з'являлися статті, автори яких намагалися аналізувати хід російської та закордонної торгівлі¹.

“Одесский вестник”, який почав видаватися з січня 1827 р., приділяв питанню розвитку торгівлі велику увагу, оскільки все, що стосувалося зовнішньої торгівлі викликало значний інтерес різних прошарків населення, особливо, звичайно, купців і дворян. Багато останніх отримували зі своїх маєтків зростаючу кількість пшениці, вовни та деяких інших товарів, які важко було реалізувати на внутрішньому ринку у зв'язку з його вузькістю. Газета ввела у практику публікацію на початку кожного року статей про зовнішню торгівлю за попередній рік, в яких наводився широкий фактичний матеріал щодо обсягу вивозу товарів (перш за все пшениці), ціни на них в Одесі і закордонних портах. У цих же оглядових статтях наводилися відомості про імпорту торгівлю одеського порту, про прибуття і відхід суден, про обсяг операцій окремих неогоціантів, тощо.

Велику увагу газети привертала питання щодо митної політики царизму на Півдні України, в першу чергу про роль режиму порто-франко в Одесі та його вплив на розвиток зовнішньої торгівлі, промисловості в країні і регіоні, надходження митних зборів до державної скарбниці. Увага газети до цих питань була зумовлена і зростаючою критикою режиму порто-франко в Одесі з боку деяких представників царського уряду, купецтва і промисловців інших регіонів країни. Супротивники одеського порто-франко намагалися обґрунтувати твердження про те, що цей режим не сприяє зростанню експорту через одеський порт, але викликає зростання контрабанди з міста, завдає шкоди розвитку промисловості у регіоні і країні загалом, знижує прибутки від плати митних зборів тощо.

Вже в перші роки видання газети публікувалися статті і замітки з питань митної політики царизму на Півдні України. У них зазначався позитивний вплив режиму порто-франко на розгортання зовнішньої

торгівлі і висловлювалися сумніви щодо вагомості аргументів супротивників функціонування цього режиму у місті.

Гаряча полеміка щодо порто-франко в Одесі розгорнулася з 1833 року у зв'язку з гострими виступами “Коммерческой газеты”, яка видавалась у Санкт-Петербурзі².

Тривала полеміка до ліквідації в Одесі порто-франко у 1859 р. і після цього. З меншою гостротою триває вона серед науковців і у наш час. “Одесский вестник” настійно відстоював думку, що зерно - основний продукт експорту - надходило з багатьох губерній і його власники отримували завдяки режиму порто-франко, який приваблював до одеського порту іноземних купців, такі широкі можливості збуту на зовнішньому ринку зерна та інших сільськогосподарських культур³.

Говорячи про розширення асортименту експортних товарів, газета називає, крім пшениці, сало, ліс, канати, залізо та інші товари. Висвітлювала газета і поступове розгортання імпортової торгівлі, зазначаючи, що вартість ввозу товарів до одеського порту була у 20-30 роки набагато меншою, ніж вартість експортних товарів. Серед товарів, які з-за кордону привозилися до одеського порту, “Одесский вестник” називає фрукти, різні напої, каву, чай, тютюн, аптекарські матеріали, папір, шовк, різні сукняні тканини і текстильні вироби, золоті та срібні монети, ювелірні вироби та деякі інші товари. Між іншим, “Одесский вестник” писав, що зважаючи на широке споживання одеситами іноземних товарів, жителі інших міст називали Одесу іноземним містом. Але газета називала й інші більш вагомі причини такого визначення. У місті серед городян було багато вихідців з-за кордону, іноземні купці відігравали у 20-30 роки провідну роль в експортній та імпортній торгівлі.

“Одесский вестник” відзначав, що успішному розгортанню торгівлі сприяли пільги, що були надані Одесі ще до введення режиму порто-франко, зокрема збирання лише 1/5 мита на імпортний товар. Рішуче висловлювалася газета проти твердження про те, що порто-франко треба відмінити, оскільки воно викликає масштабну контрабанду, яка завдає шкоди економіці Південної України і всієї країни. “Одесский вестник” з цього приводу писав, що контрабанда була і до введення порто-франко. Щоб припинити контрабанду слід, на думку газети, залучити до роботи на митниці, в карантині і на митних заставах чесних чиновників.

Одним з показників зростання експортних та імпортних операцій одеського порту було зростання кількості суден, які приходили до

нього. Газета повідомляла, що у 1839 р. до порту міста прибуло з-за кордону 1027 суден, що було більше ніж в попередні роки (у 1829 році їх було 224)⁴. Зростання кількості суден вело за собою зростання імпорту та експорту. До порту міста у 1829 році ввезено товару на 6405451 крб., а у 1839 році товару привезли на 23292060 крб. Різниця вартості експорту у 1839 р. і 1829 р. становила 41311370 крб.⁵

“Одесский вестник” помітив, що впродовж 20 років довів товару до Одеси зріс у 6 разів, а вивіз тільки у 4 рази, але вартість експорту товарів була набагато вище вартості імпорту⁶.

Значну увагу приділяли автори “Одесского вестника” питанням щодо можливості зростання обігу зовнішньої торгівлі. На шпальтах газети розглядалися можливості встановлення зв'язків з новими для одеського порту локальними ринками в Європі та Азії. В її публікаціях розглядалися можливості встановлення постійних зв'язків одеського порту з портами Грузії, з річкою Дністер, з гирлом Дону. Ставила газета й питання про необхідність забезпечення плавання суден з Дінця до гирла Дону. Особливу увагу, “Одесский вестник” приділив перспективам плавання чорноморських суден по Дунаю, що давало можливість їх виходу до басейну Рейна, до Атлантичного океану і Гібралтару⁷. В одній публікації у 1836 р. писали про перші кроки по освоєнню цього шляху.

Газета розповідала про розширення торгівлі країн Європи з Азією⁸. У зв'язку з цим повідомлялося про надходження до Одеси з Малої Азії опіуму, який використовувався для лікування деяких хвороб⁹. Розглядаючи перспективи торгівлі на Близькому Сході, газета зазначала, що торгівля там ще довго буде перебувати переважно у руках перських купців, які ведуть її вже віки¹⁰.

У полі зору авторів газети перебували й умови плавання у Чорному та Азовському морях та роботи одеського порту. Неодноразово писалося про осінні та зимові шторми і загибель деяких суден, про відсутність точного опису берегів цих морів і належного освітлення підходів до їх портів. У 1831 р. газета з радістю повідомляє про вихід з друку роботи Тетебу-де-Маріної, в якій з урахуванням досвіду мореплавання у Чорному морі наводився опис його берегів¹¹. Ще раніше у 1827 і 1829 рр. “Одесский вестник” повідомляв про будівництво одеського маяка та його удосконалення¹². Піклуючись про безпеку мореплавців і збереження суден та їх вантажів, газета публікувала відомості про погоду в басейні Чорного моря¹³.

Газета неодноразово ставила питання про необхідність покращання умов вантажно-розвантажувальних робіт у порту, його розбудову,

покращання умов для суден, які до нього приходили. Повідомлялося і про те, що робилося для цього. У 1834 р. читачі отримали інформацію про те, що одеський купець Ісаак Потапов за власний рахунок розпочав роботи по розчищенню дна акваторії порту від різного брухту¹⁴. З дня було піднято сотні загублених суднами якорів, різних уламків тощо.

Для підготовки кваліфікованих мореплавців і суднобудівників з Одеси до Санкт-Петербурзького морського училища, як повідомляла газета, направлялися юнаки¹⁵.

“Одесский вестник” називав прізвища купців, які вели активну експортну та імпорتنу торгівлю через одеський порт. Серед них названо було Федора Родоконакі, обіг торгівлі якого у 1838 р. становив 5681689 крб. Розглядаючи розвиток транзитної торгівлі, газета відзначила Розалію Закс, обіг торгівлі якої у 1838 р. досяг майже 2 млн.крб.¹⁶

Газетарі вже на початку 30-х років писали про внесок купецтва у розвиток порту і міста. У 1831 р. було відзначено внесок Родоконакі, Козидалі, Новікова, Дунди, Коколанаї, Лобова¹⁷.

У літературі поширена думка, що на успіхи зовнішньої торгівлі Одеси серед інших факторів позитивно впливало розташування міста між багатими на хліб територіями і морем, яким його можна було перевозити на зовнішній ринок. Але “Одесский вестник” відзначав і певні недоліки розташування Одеси, вказуючи на віддаленість від центру імперії, що утруднювало торговельні відносини з ним¹⁸.

Газета друкувала інформацію про можливості зайнятися підприємництвом у різних сферах економіки міста і краю, зокрема звернення до бажаючих взяти підряди на будівництво у порту пристаней і молів. Були публікації про відкриття покладів вугілля у Бессарабії та Катеринославській губернії¹⁹. Відзначалася перспективність розгортання видобування вугілля в останній, ставилося питання про його перевезення суднами каботажного плавання.

“Одесский вестник” друкував звернення до бажаючих зайнятися посолом оселедців за особливою рецептурою, вирощуванням тибетських кіз для отримання цінної вовни тощо²⁰.

“Одесский вестник” у 20-30 рр. XIX ст. все ширше висвітлював питання щодо митної політики царизму на Півдні України, умови розгортання зовнішньої торгівлі та її зростання через одеський порт. Газета друкувала й окремі статті та замітки про судноплавство і розбудову порту²¹.

Публікації “Одесского вестника” не лише містили відомості про успіхи у розвитку торгівлі, транспорту, розбудови міста і порту, але

й інформували читачів про можливості і перспективи заняття підприємством у тих чи інших сферах життя міста і регіону.

ПРИМІТКИ:

1. Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края // Записки исторического факультета. - Выпуск 1. - Одесса. - 1995. - с. 172.
2. Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо Одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. // Записки історичного факультету. - Випуск 8. - Одеса. - 1999. - с. 123.
3. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей. // Одесский вестник. - 1836. - 7 марта.
4. Мореплавание. - Там само. - 1830. - 15 января.
5. Торговая статистика. - Там само. - 22 января.
6. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей. - Там само. - 1836. - 11 марта.
7. Топография. - Там само. - 1835. - 9 октября.
8. Там само.
9. О торговле опиумом. - Там само. - 15 мая.
10. Торговый путь в Азию. - Там само. - 1829. - 6 февраля.
11. Внутренние известия. - Там само. - 1831. - 6 февраля.
12. Внутренние известия. - Там само. - 1827. - 17 декабря.
13. Внутренние известия. - Там само. - 1829. - 29 августа.
14. Внутренние известия. - Там само. - 1834. - 3 ноября.
15. Внутренние известия. Объявление от начальства. - Там само. - 1832. - 13 апреля.
16. Одесская торговля в 1838 г. Имена купцов, принявших главный торг при одесской портовой таможене. - Там само. - 1839. - 18 февраля.
17. Внутренние известия. - Там само. - 1831. - 11 июля.
18. Объявление. - Там само. - 1830. - 11 января.
19. Внутренние известия. - Там само. - 1827. - 12 января.
20. Черноморские сельди. - Там само. - 1835. - 26 января.
21. Внутренние известия. - Там само. - 1837. - 13 февраля.

С.Б.Надیبська

РОЛЬ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО РИНКУ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Бурхливе зростання промисловості в другій половині XIX століття, зростання товарності в сільському господарстві, інтенсивне залізничне будівництво, застосування парових двигунів у водному

транспорті, діяльність товарних бірж — усе це внесло зміни в пореформену торгівлю, надало їй нових рис¹. В цей період на Півдні України поряд з зовнішньою торгівлею, яка відігравала дуже велику роль у розвитку регіону у попередній період, швидко розвивалася і внутрішня торгівля. Зростали старі, з'явилися нові торгові центри, базари, ярмарки, збільшувалося число магазинів, крамниць, ларьків, палаток.

Південь України займав помітне місце в економічному житті Росії другої половини XIX ст. Розвиток внутрішнього ринку проявився у розширенні мережі різних закладів торгівлі (ярмарки, торги, базари, магазини, крамниці, корчми та інші) та бірж. Мета даної статті — коротко розглянути динаміку торгівлі у цих осередках. Це певною мірою дасть можливість з'ясувати роль міст Південної України у системі всеросійського ринку у пореформений період.

1) Стан торгівлі на ярмарках Російської імперії розкривається в численних статистичних довідниках, зведеннях та оглядах². Певні відомості про ярмарки можна знайти в пам'ятних книгах, оглядах губерній, адрес-календарях³. В історіографії проблеми маємо ґрунтовні праці та окремі публікації І.С.Аксакова, А.О.Скальковського, С.Г.Струмліна, П.А.Хромова, Г.А.Дихтаря, Б.А.Кругляка, що присвячені розвитку внутрішнього ринку в пореформеній Росії та Україні. Їхні автори характеризують і ярмаркову торгівлю. Проте висвітлюється явище в більшості в контексті економічного розвитку всієї України чи навіть усієї Російської імперії. Про торгівлю Півдня України у XIX ст. писали З.В.Першина, Т.Г.Гончарук, але на особливості ярмаркової торгівлі у регіоні автори увагу не акцентували. Таким чином, особливості ярмаркової торгівлі на Півдні України досліджені недостатньо⁴.

Вітчизняні дослідники розглядають розвиток ярмаркової торгівлі у пореформений період як одну із складових частин дальшого формування внутрішнього ринку. Після реформи 1861 р. цей ринок в країні поширювався і поглиблювався. Це зумовлювалося розвитком товарного виробництва в цілому і товарообігу зокрема, збільшенням населення, зайнятого в промисловості, розширенням сфери застосування найманої праці. Відразу по реформі 1861 р. ярмарки півдня України відігравали в деяких місцях значну роль. В 1850-х роках ярмарки існували в усіх південноукраїнських губерніях. Найбільше їх було на Катеринославщині — 328, які діяли у 129 місцях губернії, на Херсонщині — 121 (в 59 місцях), в Таврійській губернії —

62 (27), Бессарабії — 28 (10). Всього на території Новоросії діяло 539 ярмарків у 225 місцях⁵. Самими великими були ярмарки на Катеринославщині - Ростовський, Таганрогський, Катеринославський; в Єлисаветграді - Георгіївський, Петропавлівський, Средоносний; в Одесі - Хрестовоздвиженський (в районі Пересипу). В Таврійській губернії ярмарки відбувалися головним чином на материковій її частині (північна Таврія) за виключенням Симферопільського⁶.

В пореформений період переважна більшість цих ярмарків продовжує функціонувати.

В працях дослідників минулого століття часто говориться про занепад ярмаркової торгівлі в пореформений період⁷. Автори цих праць, як правило, робили такий висновок на основі аналізу даних про найбільші ярмарки країни, не беручи до уваги відомостей про ярмаркову торгівлю в цілому. Проте нові форми торгівлі, що поширювалися зі швидким розвитком промисловості й товарно-грошових відносин, засновувалися в Російській державі, зокрема й на південноукраїнських землях, не замість ярмарків, а поряд з ними. В пореформений період, незважаючи на те, що окремі ярмарки занепадали (як, наприклад, Хрестовоздвиженський в Одесі)⁸, відбуваюся в цілому як кількісне зростання ярмарків, так і збільшення їх товарообігу. Так, у 1853 р. В Росії відбулося 4930 ярмарків, з яких за підрахунками О.І.Гуржія, на Україну припадало 1953 (близько 40 %) ⁹, а на південь України, як вище зазначалося, близько 540 (біля третини від загальноукраїнського показника). За даними ж Центрального статистичного комітету, в 1894 р. в європейській Росії відбулося 15910 ярмарків. З цієї кількості на Лівобережну й Правобережну Україну припадало 3163. крім того, в Південному районі, куди входили Катеринославська, Херсонська, Бессарабська й Астраханська губернії, було 800 ярмарків¹⁰. Навіть якщо відняти від цієї кількості ярмарки, що відбулися на Астраханщині, то загальна кількість ярмарків на півдні України в кінці XIX століття буде більшою, ніж в дореформені роки. Правда, у зв'язку з швидким розвитком постійної і біржової торгівлі питома вага ярмарків у загальному товарообігу внутрішнього ринку поступово зменшувалася.

У період, який розглядається, можна виділити два етапи розвитку ярмаркової торгівлі: перший етап — 60-ті—70-ті роки. Ці роки характеризуються кількісним зростанням ярмарків, підвищенням їх ролі в торгових зв'язках між різними землями регіону й країни в цілому,

збільшенням товарообігу та асортименту товарів. Цьому сприяло зростання чисельності промислових підприємств, збільшення обсягу їхньої продукції та інші фактори. На розвиток великих і середніх ярмарків у ці роки позитивно впливала також недостатня кількість закладів постійної торгівлі, тому потреби місцевого населення і промисловців у ці роки задовольнялися переважно за рахунок ярмаркової торгівлі. Кількісному зростанню ярмарків сприяла також недостатня густота залізничної мережі. Швидкобудівництво залізниць тільки розгорталося, що обумовило якісні зміни у внутрішньому ринку в наступні роки. Другий етап — 80-ті—90-ті роки XIX ст. — характеризувався скороченням середніх і великих ярмарків, обмеженням їх діяльності в рамках повітів і окремих місцевостей, створенням окремих центрів ярмаркової торгівлі, більш виразною спеціалізацією великих ярмарків. В ці роки кількість малих ярмарок продовжує зростати. Зменшенню кількості великих і середніх ярмарків сприяло зростання конкуренції між ними. Конкуренція, разом з іншими чинниками, обумовила й розвиток спеціалізації ярмарків, особливо великих. Так, наприклад, Петропавлівський ярмарок у Катеринославі займав третє місце в Росії за обсягом торгівлі тонкорунною вовною¹¹, деякі ярмарки спеціалізувалися на продажу великої рогатої худоби, було багато кінних ярмарків. Продаж хліба відбувався на Успенському ярмарку в Нікополі, куди щорічно завозили в середньому майже на 500 тис. крб. зерна і продавали більше ніж на 300 тис. крб.¹² На півдні України виділялися своїм обсягом товарообігу Петропавлівський ярмарок у Катеринославі, Миколаївський (весняний), Покровський у містечку Каховці (Гаврійської губернії) та деякі інші. Проте розвиток постійної торгівлі об'єктивно призводив до зниження значення ярмарків у внутрішньому ринку.

2) Заклади постійної торгівлі. Відомості про розвиток стаціонарної торгівлі також знаходимо у згадуваних джерелах. Є й окремі розвідки дослідників, але в них також питання розглядається в широкому контексті¹³ або стосовно якогось окремого міста регіону¹⁴. Стаціонарна, магазинно-крамнична торгівля відігравала важливу роль у зміцненні економічних зв'язків півдня України з іншими її регіонами та з всеросійським ринком в цілому. В пореформений період вона швидко почала розвиватися. Зростанню її сприяло розширення внутрішнього ринку, пов'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використанням найманої праці, з розкладом селянства і поширенням

відхожих неземлеробських промислів і взагалі з прискореним розвитком товарно-грошових відносин після скасування кріпосного права. Зв'язуючим ланцюгом у товарному обігу окремих міст і районів став залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. Десятки й сотні нових магазинів з'являлися в містах, в кожному більш-менш значному сільському населеному пункті влаштовувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Продукція селянського господарства за допомогою залізниць одержала широкий вихід до міст. Розвитку стаціонарної торгівлі сприяла організація кредиту. В дореформеній Україні не було організованого кредиту. Протягом 60—70-х років створюється кредитна система. Широкі кредитні операції в торгівлі почав проводити Державний банк, заснований у 1860 р.¹⁵ На півдні України контора Державного банку була відкрита у 1860 р. в Одесі,¹⁶ а у 1875 р. був заснований Дворянський банк. На початок 90-х років він мав 23 відділення, в тому числі на півдні України: Бессарабське та Катеринославське (обслуговувало Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії). У 1883 р. почав свої операції й на півдні України заснований роком раніше Селянський Поземельний Банк. Він мав свої відділення в Катеринославській та Херсонській губерніях (з 1883 р.), в Таврійській (з 1884 р.) та Бессарабській (з 1886 р.). Виникає мережа акціонерних кредитних банків, міських громадянських банків, товариств взаємного кредиту, товариств по продажу деяких товарів тощо. Вже на початку 70-х років діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту, Товариства дніпровської лісової торгівлі та ін.

Розширення мережі постійної торгівлі зумовлювалося зростанням міст та міського населення. Водночас виникнення кращих умов для функціонування постійної торгівлі, нових її закладів, фірмової торгівлі сприяло переїзду селян до міст на постійне життя, що вело до зростання населення цих міст. По кілька тисяч магазинів, крамниць та інших торговельних закладів існувало в Одесі і Катеринославі. В цих та інших містах півдня України відкривалося чимало спеціалізованих магазинів по продажу тканин, зерна та інших товарів. Створювалися великі універсальні та з багатьма філіями магазини. Зростала роль фірмової торгівлі. Торговельні фірми реалізовували товари, одержані від підприємств у кредит. Значно поширювали свій товарообіг старі фірми, швидко виникали нові, ще більш потужні. Так, фірма, заснована у 1835 р. одеським купцем

Дубиніним, на кінець XIX ст. збільшила свій щорічний товарообіг у 50 разів. Вона торгувала гастрономічними товарами, особливо рибними та винними, що постачалися з різних районів України й Росії. Фірма збувала свої товари по всій Росії, в західній Європі і навіть в Америці¹⁷. Через дрібних торговців (фургонщиків, коробейників) товари, якими торгували фірми, досягали найвіддаленіших сільських місцевостей.

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом і в роздріб, ларків, палаток, різних закладів по продажу горілки, вина, тютюну тощо. Серед губерній не лише півдня, а й усієї України значно виділялася обсягом стаціонарної торгівлі Херсонська (разом з Київською та Харківською). Ці губернії входили до числа 9 губерній Росії, де стаціонарна торгівля мала найбільший обсяг¹⁸. Дуже велику частку в стаціонарній торгівлі складав продаж алкогольних напоїв, особливо в Одесі, де припадало за підрахунками А.О.Скальковського, по одному шинковому закладу на три будинки міста¹⁹. Це пояснюється не стільки цілеспрямованою політикою царського уряду на споювання трудящих мас, як писали радянські дослідники, скільки особливістю міста Одеси як значного вже на той час порту міжнародного рівня. В Одесі, як портовому місті, тимчасово перебували люди, відірвані від своїх родин. Внаслідок виснажливої праці, проживання в поганих умовах, вони нерідко вживали спиртні напої.

Подальшого розвитку набувають міські базари, що мали безпосередній зв'язок з стаціонарною торгівлею. Зростанню базарної торгівлі теж сприяв залізничний транспорт. На базарах зосереджувався продаж в основному сільськогосподарської продукції. В базарні дні збільшувалася також торгівля промисловими товарами в міських магазинах і крамницях. У деяких містах (зокрема в Одесі), базари, зростаючи, витісняли ярмарки. У звіті за 1880 р. херсонський губернатор відзначав, що на Херсонщині товарообіг базарів був більший від товарообігу ярмарків. Якщо кількість перших зростала, то других зменшувалася²⁰. Проте недостатня розвиненість транспортних комунікацій, малоземелля й безземелля селян, їх низька купівельна спроможність, мала заробітна плата робітників і службовців — усе це гальмувало темпи розвитку стаціонарної торгівлі.

Отже, стаціонарна, як і інші форми торгівлі, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського

господарства, особливостями їх розвитку в окремі роки розглядуваного періоду. На розвиток торгівлі безпосередньою впливали економічні кризи в пореформений період. На думку О.Ф. Яковлева, дослідника економічних криз в Росії у другій половині XIX ст., мали місце 3 кризи: криза 1873 року — перша циклічна криза загального перевиробництва, яка загострилася в 1875 році; криза 1882 р. — друга та криза 1890 р. — часткова криза перевиробництва²¹. На думку відомого радянського дослідника П.І. Ляшенка, криза 1973 р. в Росії була значною мірою наслідком фінансової та промислової кризи того ж року в Західній Європі²². Проте А.Ф. Яковлев²³ вважає, що “кризис 1873 г. в России отнюдь не являлся лишь “отражением и расплатой” за европейские и американские кризисы, он имел самостоятельные корни, как результат перепроизводства в собственной промышленности, как результат развития внутренних противоречий российского капитализма”. Криза 1873 р. в Росії, зокрема й на Півдні України, почала проявлятися раніше “венского краха” травня 1873 р. ще восени 1872 р. газета “Голос” так писала про Одеський ярмарок: “Завтра последний день нашей одесской ярмарки, продолжавшейся до 1 октября в течение 2 недель. В нынешнем году она дошла, кажется, до последних пределов ничтожества”²⁴. В 1875—1876 рр. Проїшла нова хвиля загострення економічної кризи. “Финансовый кризис, — повідомляла “Биржа” від 24 серпня 1876 р., — почти повсеместно в России, отзывался чувствительно особенно на юго-западном крае... В сахарной торговле произошел совершенный застой и небывалое падение цен на сахарный песок”²⁵. Темп падіння виробництва в країні в роки кризи 1882 р. був вищий, ніж в Англії, США, Німеччині. Більш різким було й падіння товарних цін. Криза тривала біля 5 років й охопила всі галузі народного господарства²⁶. Після часткової кризи 1890 року починається промисловий підйом, пов’язаний передусім з інтенсивним будівництвом.

3) Зростаючий обсяг товарних відносин, територіальне розширення торгівлі вимагали такої форми організації ринку, яка б забезпечувала постійний зв’язок між оптовими постачальниками і покупцями. Таку роль виконували біржі. Про діяльність бірж дізнаємося зі статистичних відомостей, що виходили по окремих роках²⁷, з деяких спеціальних досліджень²⁸ та невеликих розвідок²⁹.

На Півдні України перша біржа була заснована в Одесі ще 1796 року³⁰. Проте на ній існував лише приватний продаж серед біржових

маклерів³¹. Збільшення обсягу внутрішньої і зовнішньої торгівлі оживили діяльність торгових бірж. Тому саме в пореформений період урядом приймаються закони про біржі та їх статuti³² і в південноукраїнських містах з'являються нові біржі, де починають діяти великі аукціони та створено інституцію "аукціоністів". Гідно урядового закону про статut біржі "Русская биржа не имеет единообразной организации, нет полного и общего законодательства, а каждая биржа управляется на основании особого устава"³³. Статuti голловних міст додаються до торговельного статutu³⁴.

Слід відмітити, що правлячі кола в певній мірі розуміли важливість розвитку біржової діяльності. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн у своєму "Финансовом духовном завещании", що був написаний в 1877 р., визнавав: "Последнее десятилетие ознаменовано сильным и небывалым у нас развитием частной предприимчивости и вместе с тем биржевой деятельности, без которой в наше время немыслимо такое развитие"³⁵. Навіть кризи, що виникають внаслідок біржових спекуляцій та створення "дутых" підприємств, Рейтерн вважав "необходимым злом", що очищує "как гроза воздух от вредных испарений и оставляющем только действительно солидные предприятия". Проте, на його думку, необхідно "избегать всего того, что могло бы вновь развить лихорадочное возбуждение промышленных и биржевых предприятий"³⁶. У 1878 р. була заснована біржа в Херсоні, 1885 р. — в Миколаєві, 1890 р. — нова в Одесі³⁷, 1900 р. — в Єлисаветграді³⁸. Здійснюючи ряд торгово-кредитних функцій, біржі сприяли прискоренню товарного обігу на внутрішньому ринку, полегшували купівлю-продаж товарів. Серед бірж Півдня України значно виділяється Одеська. За обсягом операцій вона входила (разом з Київською) до першої п'ятірки бірж Росії. Усього на кінець 19 ст. в Росії діяло 24 біржі³⁹. Єлисаветградська та Миколаївська біржі проводили операції по купівлі-продажу хліба. Новий етап у розвитку біржової торгівлі припадає на початок 20 ст. З 1901 до 1914 рр. в українських землях було улаштовано 9 бірж. На цей час переважна більшість, а саме 10 з 15 бірж України знаходилися у південних губерніях⁴⁰. Основна особливість біржової торгівлі — купівля-продаж товарів за стандартами, зразками, технічними описами — відкривала широкий простір для спекуляції на різниці в цінах. Від біржової діяльності великі підприємці збагачувалися, перекладаючи тягар на широкі верстви населення — покупців товарів. Як образно висловився сучасник: "Биржа — волшебная фея нашего

века — одних обогащает, других разоряет и, конечно, последних значительно больше”⁴¹. Проте створення і діяльність бірж було прогресивним явищем, яке сприяло розвитку міст та внутрішнього ринку країни в цілому.

Таким чином, міста Півдня України відіграли важливу роль у формуванні внутрішнього ринку як України, так і країни в цілому у пореформений період. В них швидко розвивалася внутрішня торгівля, яка відігравала велику роль у зміцненні економічних зв'язків між окремими місцевостями як України, так і Росії взагалі, у створенні всеросійського ринку. Вони були осередками, де продовжувала функціонувати ярмаркова торгівля, іноді ставали важливими центрами цієї торгівлі, хоча питома вага ярмарків у всій торгівлі зменшувалася. Саме міста відіграли переважаючу роль у розвитку закладів постійної торгівлі, їх швидкому зростанні, укрупненні, спеціалізації, поширенню фірмової, базарної та оптової торгівлі. у містах виникли й великі нові біржі, які швидко збільшували обсяг операцій, спеціалізувалися на певній діяльності, а Одеська увійшла до п'ятірки перших бірж Росії.

Важливою особливістю внутрішнього ринку південноукраїнських міст було те, що тут відбувалася концентрація товару, який потім йшов на зовнішній ринок. Це значно впливало на економічне життя міст.

ПРИМІТКИ:

1. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УЇЖ. — 1974. — № 3. — С. 36.

2. Сборник сведений по Европейской России за 1882 г. СПб., 1883; Статистический временник Российской империи. Вып. I; Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868—1872). -Спб., 1873; Журнал мануфактур и торговли. -Т. 5. -Спб., 1865; Труды Одесского статистического комитета.-Одесса, 1868 та ін.

3. Одесса 1794—1894. Издание городского общественного управления к 100-летию города. — Одесса, 1898; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк в связи с Новороссийским краем. Издание Одесского статистического комитета. - Одесса, 1881; Сборник Херсонского земства. Херсон, 1874; Вся Россия. Адрес-календарь на 1876 год. -Спб., 1896; Вся Россия. Адрес-календарь на 1902 год. -Спб., 1901 та ін.

4. Див. Аксakov И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. -Спб., 1858; Скальковский А.А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. - Одесса, 1881; Ващенко В.П. Роль міст у розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України в дореформений період // Праці Одеського університету. -Т.151.-Вип. 5.- Одеса, 1961. - С.86—97; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і

торгівлі на Україні. -К., 1962; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60—90 років 19 ст. -К., 1968; Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. -М., 1960; Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму; Срумлилин С.Г. Очерки экономической истории России. -М., 1989; Храмов П.А. Экономическое развитие России в 19—20 вв., 1800—1917, -М., 1950 та ін.

5. Скальковский А.А. Вказана праця. -С. 8.

6. Там само.

7. Див., наприклад, Безобразов В.П. Очерки Нижегородской ярмарки. - М., 1865. - С. 24, 31—32.

8. Див. Одесса. 1794—1894. - С. 212.

9. Гуржій О. Україна в системі всеросійського ринку. -С. 109.

10. Срумлилин С.Г. Вказана праця. - С. 251.

11. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — Т. 7. - С. 325.

12. ДАОО. - Ф. 5. - Оп. 6. - Арк. 18.

13. Див., напр., Гуржій О. Вказана праця; його ж. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця 18 — першої половини 19 ст.; Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60—90 роки 19 ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Укр. РСР. -К., 1983. В 17 т. та ін.

14. Глеб-Кошанский Н. Порт и Одесса 200 лет. Из истории порта, города, края. Одесса, 1994 та ін.

15. Устав Государственного Банка. Указ № 35847 от 31 мая 1860 г. // Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. Второе. Том 35, отд. 1. Спб., 1862.

16. Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 11а, Спб., 1891, с. 879.

17. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — Т. 5, с. 323—324.

18. Гуржій О. Україна в системі всеросійського ринку, с. 102.

19. Труды Одесского статистического комитета. Вып. 2. Одесса, 1867, с. 281.

20. Гуржій О. Україна в системі всеросійського ринку, с. 105.

21. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. — М., 1955, с. 81, 127, 163.

22. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.-V. - С. 11.

23. Яковлев А.Ф. Вказана праця. - С. 97.

24. Там само. - С. 99.

25. Там само. - С. 120.

26. Там само. -С. 146.

27. Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891—1892 годах. -Спб., 1894 та ін.

28. Филиппов Ю.Д. Биржа, ее история, современная организация и функции. - Спб., 1899; Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках России. - Спб., 1912.

29. Ройтман А. Наша биржа. Несколько слов о банковых и биржевых деятельности. -Одесса, 1874, 1875; Биржа и спекуляция. -Спб., 1878.

30. Одесса: Очерк истории города-героя. - Одесса, 1957. -С. 19.

31. Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - Т. 11а. - Спб., 1891. -С.878.

32. О биржах и ярмарках; Устав биржи // Полное Собрание Законов Российской Империи. - Т. 11. - Часть 2. -Спб., 1903. - С. 56—663.

33. Там само. - С. 661.
34. Там само. - Т. 11. - Ч. 2.
35. Лаверычев В.Л. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861—1900. - М., 1974. - С. 41.
36. Там само.
37. Блау А.А. Вказана праця. - С. 25.
38. Филиппов Г.А. Вказана праця. - С. 164.
39. Дихтяр Г.А. Вказана праця. - С. 132.
40. Шиханов Р.Б. Одеська біржа кінця XVIII — початку XX ст. // Одеси — 200. - Частина I. - Одеса, 1994. - С. 11.
41. Биржа и спекуляция. - С. 135.

О.О.Синявська

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О.І. МАРКЕВИЧА

О. І. Маркевич - відомий історик, професор Новоросійського університету, який мав глибоке українське генеалогічне коріння - був активним учасником культурно-просвітницького руху української інтелігенції наприкінці XIX-початку XX ст. В цей час простежується загострення протиріч між культурно-просвітницькою та політичною течіями в українському національному русі, виникає низка політичних гуртків та перших українських партій. В протистоянні і гострій боротьбі поглядів відбувалася подальша активізація культурно-просвітницької діяльності учасників українського національного руху, яка набувала в тій чи іншій мірі об'єктивно політичних рис, обіймала все ширші прошарки суспільства. Історик Д.І.Дорошенко зазначав, що, живучи в жорстких умовах політичних репресій у Російській імперії, значна частина української інтелігенції продовжувала вбачати в культурно-просвітній роботі одиноке люле, де можна було покласти свої сили, свою енергію для праці над піднесенням самосвідомості народних мас¹.

Саме в культурно-просвітницькому напрямку енергійно і невтомно працював і О.І.Маркевич. Про це свідчила його публіцистична діяльність та участь в роботі просвітницьких організацій. На жаль питання про просвітницьку діяльність О.І.Маркевича не отримало досі належного висвітлення в історіографії.

Джерельна база для розгляду цієї проблеми досить містка. В особистому фонді О.І.Маркевича, що знаходиться в Державному архіві Одеської області, збереглися чернетки його публічних лекцій,

виступів та відгуки на них². Ці документи разом з його публікаціями, в яких він популяризував наукові знання та культурну спадщину, дають можливість проаналізувати саме зміст його просвітницької діяльності. Відомості про роботу історика в просвітницьких закладах знаходяться у другій групі історичних джерел - спогадах професора Новоросійського університету історика І.А.Линниченка, учасника Одеської молоді громади А.С.Синявського³. Про широку популярність культурницької діяльності О.І.Маркевича, про любов і повагу до нього слухачів є свідчення і у некрологах, що були надруковані в великій кількості по смерті історика⁴.

Різномірну і дуже активну просвітницьку діяльність О.І.Маркевича відзначав М.С.Грушевський, підкреслюючи, що така робота забирала в нього багато часу і енергії, іноді перешкоджаючи навіть систематичній науковій праці⁵. Але, як згадував І.А.Линниченко, за короткий час свого життя О.І.Маркевич намагався зробити якнайбільше, тому діяльність його і в сфері науковій, і в сфері громадській відрізнялася надзвичайною активністю⁶. А його близький друг і однодумець А.С.Синявський відзначав, що О.І.Маркевич працював в просвітницьких закладах до самопожертви, вповні здійснивши ідеал істинного служителя науки і невтомного сіяча просвіти⁷.

Культурно – просвітницькі традиції на Україні в останній третині XIX ст. провадили осередки національно свідомих українців – громади. Починаючи з 70-х р. XIX ст. організаційно сформувалася і діяла одна з впливових в Україні – Одеська громада. Її діяльність мала виразно культурницький характер. Громадівці сприяли розвитку українознавчих студій в Одесі, займалися просвітницькою та добродійною діяльністю. Одеська громада об'єднувала широкі кола інтелігенції. До неї входили педагоги середніх навчальних закладів, службовці міської адміністрації, студенти. О.І.Маркевич підтримував зв'язки з членами Одеської громади А.С.Синявським, Д.Д.Сигаревичем, Л.А.Смоленським, М.Ф.Комаровим, А.В.Крижанівським та ін. Він не був постійним членом Одеської громади, але в основному поділяв погляди громадівців⁸. О.І. Маркевич співпрацював з редакцією часопису "По морю и суше", який був в 1895 – 1896 рр. друкованим органом громадівців. Виступаючи з лекціями перед найрізноманітнішими слухачами, він багато зробив для поширення освіти серед різних прошарків населення.

Основною формою просвітницької діяльності О.І. Маркевича була лекційна діяльність. О.І.Маркевич був цікавим і вельми

популярним лектором. Він прочитав величезну кількість лекцій поза межами університету.

Одну з найпоширеніших форм культурно-освітньої діяльності інтелігенції в останній третині XIX ст. набували народні читання. Їх організація не вимагала великих витрат (лектори виступали безкоштовно), при цьому максимально враховувалися запити численної аудиторії⁹. Такі читання проводилися у ряді міст України. У Києві з 1882 року плідно працювала Комісія народних читань, в її складі були громадівці, серед яких - відомі історики В.Б.Антонович і І.В.Луцицький, геолог П.Н. Ветюков, ботанік К.А.Пурієвич, педагог А.А.Андрушевський. В Харкові аудиторії для народних читань відкривало Товариство письменності, яке тривалий час очолював відомий український історик Д.І.Багалій. Поряд з ним активно працювали професори В.Я. Данилевський, І.Г. Оршанський, Д.Н.Овсянко-Куликовський. В Одесі народні читання були розпочаті Одеським Слов'янським Благодійним товариством у 1882 році. Товариство влаштовувало безкоштовні народні читання, літературно-музичні вечори, спектаклі і популярні лекції. О.І.Маркевич приймав активну участь в просвітницьких заходах цього товариства. Найбільше популярних лекцій О.І.Маркевич прочитав в Одеській Народній аудиторії, яка була збудована на Старопортофранківській вулиці за клопотанням Одеського Слов'янського Благодійного товариства. Роботу Народної аудиторії очолив громадівець І.Л.Руденко, лекції в ній читали, крім О.І. Маркевича, викладачі Новоросійського університету О.І.Кирпичников, Г.Є.Афанасьєв, В.О.Яковлев, В.І.Ястребов, громадівці А.С.Синявський, А.В.Крижанівський та інші.

Народні читання здобули велику популярність серед робітничого населення міста і вже в 1894 році Одеським Слов'янським Благодійним товариством були відкриті читання в аудиторії на Слобідці-Романівці та в приміських селах¹⁰.

Послухати його лекції збирався різноманітний контингент жителів Одеси, іноді до 4 тисяч слухачів. Блискучий лектор, О.І.Маркевич володів талантом цікаво і просто викладати величезний запас своїх знань. Його сучасники відмічали колосальну пам'ять, начитанність і свободу слова О.І.Маркевича, що дозволяло йому майже без підготовки читати лекції на будь-яку тему із області історії чи літератури.

О.І.Маркевич не обмежувався читанням лекцій в народних аудиторіях, він виступав і на загальнодоступних літературних вечорах які влаштовувалися благодійними організаціями. Як блискучий лектор О.І.Маркевич був відомий далеко за межами Одеси, з задоволенням їздив в інші міста з метою публічних виступів. В особистому фонді О.І.Маркевича збереглися запрошення від благодійних та просвітницьких організацій прочитати лекції в Катеринославі, Кишиневі, Севастополі, Бендерах¹¹. О.І.Маркевич завжди відкликався на такі запрошення. Більше двох років по суботах він читав лекції з російської літератури та історії в Тирасполі, слухачі яких згадували його як оратора з демократичними поглядами, який завжди виражав свою співучасть до бідняків¹². В Севастополі він брав участь в літературно-музичних вечорах Кримсько-Кавказького Гірського клубу, прочитав лекцію про Гліба Успенського і його літературне значення на користь Товариства допомоги учням в народних школах Таврійської губернії¹³.

Слухачі лекцій О.І.Маркевича називали його своїм духовним просвітителем. Так, один із них казав: "На цих лекціях ми відпочивали душею і тілом... Як лектор він був для нас незамінним"¹⁴.

Основна тематика публічних лекцій О.І.Маркевича була присвячена окремим питанням з історії. О.І. Маркевич був одним із перших на Півдні України, хто в своїх лекціях в університеті і поза ним звертався до історії України. В університеті він у вигляді спецкурсів прочитав майже всі періоди історії України (Южної Росії – за тодішньою термінологією). Текст його публічної лекції "Южная Русь при Екатерине II" дійшов до нас як в чернетках, що збереглися в його особистому архівному фонді, так і у надрукованому вигляді окремою брошурою¹⁵. Звертаючись до тих трагедійних, по суті, часів у житті українського народу О.І.Маркевич проводив думку про розбіжність та протистояння інтересів російської державної влади та українського народу: те, що було для можновладців за тріумф - приєднання до Росії нових земель, знищення залишків української державності, колонізація звільнених від турецько-татарської окупації земель – все це аж ніяк не робило кращою долю народу, погіршувало його стан, несло кріпосне поневолення, зубожіння. О.І. Маркевич зазначав, що фактично об'єднання українських земель не відбулося за часів Катерини II, тому що на справу об'єднання українських земель влада дивилася виключно з точки зору інтересів поширення імперської

державності, нехтуючи інтересами народу. Поширення кріпосного права на Україні, вважав він, стримувало темпи заселення Причорномор'я та подальший економічний розвиток українських земель. Взагалі реформи Катерини II О.І.Маркевич вважав такими, що мали зовнішній показовий характер. "В її час, - казав він, - не стільки дійсно турбувалися про благо держави, скільки хотіли, щоб інші повірили їхнім турботам"¹⁶.

Публічні лекції О.І.Маркевича пробуджували в українців почуття приналежності до свого народу, прищеплювали любов до української історії та літератури. В цьому аспекті звернемо увагу на лекцію О.І. Маркевича, присвячену творчості Т.Г.Шевченка, яку історик прочитав на вечорі пам'яті великого українського поета, влаштованому в 1899 р. Одеськими літературно-артистичним товариством. У цій лекції О.І.Маркевич зосередив увагу на ролі поезії Т.Г. Шевченка у розвитку української національної самосвідомості, відзначивши, що "вірші Т.Г. Шевченка були проповіддю любові до Батьківщини у такому суспільстві, яке дійсно відмовлялося від Батьківщини, виключно через сліпу віру в перевершенність чужої культури". О.І. Маркевич підкреслював вплив поезії Т.Г. Шевченка на українське національне відродження. В Україні, казав він " знову відродилася любов до своєї рідної мови, в душі культурних українців проявилось почуття любові до Батьківщини, національна культура ожила, а головне – був перекинутий місток від інтелігенції до простого народу, відбулося зближення між ними"¹⁷.

На одному з літературних вечорів, влаштованих Одеським Слов'янським Благодійним товариством О.І.Маркевич читав лекцію, присвячену ролі видатного українського історика М.І. Костомарова в історичній науці, підкреслюючи належність його до народницького напрямку в українській історіографії.

У циклі лекцій, прочитаних в Народній аудиторії на літературні теми, О.І.Маркевич висвітлював причини літературної популярності О.М.Горького, біографію М.Ю. Лермонтова, народне значення творчості І.А. Крилова. В лекції на тему "На заре ХХ в." О.І Маркевич розмірковував над матеріальними і духовними здобуткам людства на зламі віків.

Значною була публіцистична діяльність О.І Маркевича в періодичних виданнях. Він друкувався у часописі "По морю и суше", який спочатку редагував громадivecь О.І. Погібко, а згодом один із найактивніших учасників Одеської громади П.Т. Климович. Тут

друкувалися відомі українські письменники та суспільні діячі М.Коцюбинський, В.Василенко, О.Пчілка, І.Шраг, М.Старицький та ін.

О.І. Маркевич в цьому виданні надрукував ряд статей. Серед них - спогади про видатного українського історика М.І.Костомарова, в яких він з особливою теплотою згадував "вівторки" у М.І.Костомарова в Петербурзі на Васильївському острові, які він відвідував під час перебування на II Археологічному з'їзді в 1871 році. Однією з тем бесід на цих вечорах, як згадував О.І. Маркевич, були розмови про українську науку і літературу, про нові українські видання за кордоном¹⁸. В часописі О.І.Маркевичем була надрукована стаття, присвячена літературній спадщині М.В.Гоголя. Докладно зупиняючись на творах М.В.Гоголя "Ревизор" і "Мёртвые души", історик зазначав, що в них розкрито все лихо російського життя, яке можливо через існування кріпосної системи і тому ці твори мають не тільки літературне, а й суспільне значення¹⁹.

Друкувався О.І.Маркевич і у газеті "Одесский вестник", яка провадила певною мірою просвітницькі традиції. Починаючи з 1876 р. на протязі 10 років редактором і видавцем "Одесского вестника" був активний земський діяч П.О.Зелений. Він намагався надати газеті українофільського характеру, прагнув залучити до участі в ній українських письменників, систематично пропагував їхню творчість на сторінках "Одесского вестника", друкував відомості про культурно-просвітницьку діяльність українофілів. Після нього редактором "Одесского вестника" був правник за освітою С.Ю. Ломницький, який певною мірою продовжував ці традиції. Саме в цій газеті була опублікована стаття О.І.Маркевича про М.І.Костомарова. В цьому ж виданні друкувалися майже всі лекції і промови О.І.Маркевича, читані в Одеському Слов'янському Благодійному товаристві, що робило їх доступними для ще більш широких кіл читаючої публіки.

Різноманітні матеріали просвітницького характеру О.І. Маркевич друкував і в "Одесских новостях". Серед них найбільшу вагу мали матеріали краєзнавчого характеру з історії Півдня України та Одеси, статті про культурне життя міста: "К юбилею г. Одессы", "Одесса в народной поэзии", "Песни об Одессе" та ін.²⁰.

О.І.Маркевич надавав велику увагу розвитку освіти на Півдні України. Як відомо, він був автором першого монографічного дослідження з історії Новоросійського університету. У місцевій пресі

ним було надруковано коротку історичну записку до 25-річчя університету ²¹, статтю про стан вищої жіночої освіти на прикладі невдалого намагання деяких жінок отримати освіту в Новоросійському університеті ²², популярний нарис з історії попередника Новоросійського університету - Рішельєвського ліцею ²³.

Окрему групу публіцистичних статей О.І. Маркевича становлять нарис про діяльність відомих суспільних діячів Півдня України – члена Одеського товариства історії та старожитностей В.Г. Василевського, про його вчителя в Ніжинському ліцеї Н.Г. Александровича, який деякий час мешкав в Одесі, відомого діяча Слов'янського визвольного руху П.І. Шафарика та ін. ²⁴.

Отже, О.І.Маркевич в своїй лекційній та публіцистичній діяльності був одним із активних учасників культурно-просвітницького руху української інтелігенції на зламі XIX – XX віків. Він щиро співчував українському національному рухові, підтримував зв'язки з його найактивнішими діячами. В некрологах на його кончину підкреслювалася глибока любов О.І. Маркевича до українського народу, болісне співчуття його долі. Один із авторів, розглядаючи його погляди як глибоке просвітницьке українофільство, писав: “Це була любов до народу, свого народу. В такій любові не можна дорікати. Навпаки, така просвітницька любов возвеличує людину” ²⁵. І це були справедливі слова.

ПРИМІТКИ:

1. Дорошенко Д.І. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 2–3. – С. 17.

2. Державний архів Одеської області. - Ф. 150 (Особистий фонд О.І.Маркевича). - Оп. 1. - Спр. 7,21,74.

3. Линниченко И.А. А.И.Маркевич. Биографические воспоминания // Линниченко И.А. Речи и поминки. Сб. ст. по истории рус. лит-ры и биографические воспоминания. - Одесса, 1914. - С. 213-241; Сиявский А. С. А.И.Маркевич – историк Новороссийского края // Сиявский А. С. Выбранные работы. - К., 1993. - С. 66-72.

4. Див.: Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. / Сост. В.В.Самодурова, И.В.Максименко. Научн. ред. и автор вступ. статьи Т.Н.Попова. - Одесса, 1997.

5. Грушевський М.С. Памяти Олексія Маркевича // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. - 1903. - Т.55. - С.7.

6. Линниченко И.А. Вказ. праця. - С.232.

7. Сиявський А.С. Вказ. праця. - С.67.

8. Сиявський А.С. Дмитро Сигаревич // Сиявський А.С. Вибрані праці. - К., 1993. - С. 112.

9. Карвацкий И.В. Городская аудитория для народных чтений в Одессе.- Одесса, 1895.- С.4-7.

10. Краткий отчёт о деятельности Городской аудитории для народных чтений за 1894г.- Одесса, 1895.- С.41.

11. Державний архів Одеської області.- Ф.150.- Оп.1.- Спр.121.- Арк.1-3; Спр.122.- Арк.1.3.

12. Памяти А.И.Маркевича (письмо из Тирасполя) // Одесский листок.- 1903.- 10 июня.- № 148.

13. Маркевич Арс. Памяти Алексея Ивановича Маркевича // Известия Таврической учёной архивной комиссии.-1903.-№ 35.- С.30

14. Одесские новости.- 1903.- 8 июня.

15. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. - Одесса, 1893.- 31 с..

16. Там само. - С. 10.

17. Маркевич Ал. Несколько слов о значении поэзии Т.Г.Шевченка // Южно-русский альманах.-Год 6.- 1900.- С.78-79

18. Маркевич А.И. Н.И.Костомаров // По морю и суше.- 1896.- № 14.- С.235-237.

19. Маркевич А.И. Николай Васильевич Гоголь // По морю и суше.- 1895.- № 7.- С.1-3.

20. Одесские новости.- 1894.- 29 марта, 22 августа, 26 ноября.

21. Одесский вестник.- 1890.- 1-3 мая.

22. Одесские новости.- 1901.- 23 июня.

23. Одесские новости.- 1897.- 1 марта.

24. Одесские новости.- 1895.- 29 февраля, 23 мая, 9 декабря.

25. Южное обозрение.- 1903.- 6 июня.

А.І.Мисечко

М.Ф.КОМАРОВ І ОДЕСЬКА "ПРОСВІТА"*

1913 рік став ювілейним в Російській імперії. Широко і бучно відзначалося 300-т ліття царювання династії дому Романових. Натомість, цей рік видався важким для української культури. Попри всілякі заборони та утиски українство понесло непоправні втрати. Пішли з життя світочі української літератури Михайло Коцюбинський та Леся Українка, а в Одесі відомий бібліограф, письменник і фольклорист, громадсько-культурний український діяч Михайло Комаров.

Проживаючи в Одесі з 1883 року найдовший і найскладніший період свого життя Михайло Комаров 30 років віддав служінню українській справі. Він одразу ж поринув у життя одеської української громади. Згодом став відігравати в ній провідну роль. М.Комаров

сприяв зміцненню творчих контактів між підросійською Україною і Галичиною. За його безпосередньої участі поживались контакти між львівською “Просвітою” та одеською громадою. Типовий культурник, М.Комаров стояв на позиціях культурно-освітньої роботи, не завжди поділяючи погляди більш радикально налаштованої молоді. Він не був прихильником революційних методів боротьби та політичної діяльності.

На кінець XIX – початок XX століття завдяки чималим зусиллям М.Комарова Одеса стала значним українським центром. Про це свідчить широка зацікавленість українських діячів перевиданням роману Пантелеймона Куліша “Чорна Рада”, в Одесі яким займався М.Комаров. Перший варіант роману вийшов накладом 3,5 тис. примірників у 1900 році і швидко розійшовся.¹ Наступне перевидання було здійснено у 1901 році з чудовими ілюстраціями А.Ждахи.

Загалом М.Комаров листувався із сотнями респондентів, а в фондах наукової бібліотеки ім.М.Горького зберігаються копії численних листів більш ніж двох сотень відомих українських діячів по обидва боки кордону, який розділяв народ на дві частини.

Одеська українська громада, активним діячем якої був М.Комаров, працювала не тільки над книговидаванням, розвитком національної культури, розповсюдженням широкої інформації про українське життя по всій Україні, вона допомагала ще й матеріально українським діячам в Австро-Угорщині для видання українських та німецькомовних часописів про Україну.

Так, наприклад, В.Яворський з Галичини в одному із своїх листів до М.Комарова в Одесу просив грошей та інформації для видання у Відні часопису “Ruthenise Revue” для ознайомлення австрійського громадянства з українськими проблемами.² Цей журнал користувався популярністю, статті з нього передруковували німецькі, французькі, англійські, італійські, данські та американські часописи. Оскільки часопис виходив з 1903 року і повідомляв про відкриття пам’ятника І.Котляревському в Полтаві, французька преса заговорила про українську літературу.³

До речі, велика делегація одеських громадянців була присутня на всеукраїнському святі – відкритті пам’ятника І.Котляревському та інших урочистостях і заходах у Полтаві. Чильною постаттю в одеській делегації був М.Комаров.

В одному з листів до М.Комарова В.Яворський, як депутат Австро-угорського парламенту, від 17 лютого 1905 року висловив щиру подяку

за передані кошти на видання часопису, та прохання співробітничати з "Ruthenise Revue". В іншому листі, В.Яворський запрошував М.Комарова не тільки надавати інформацію про український рух в Одесі та на Півдні України, але, й навіть, очолити видання.⁴

Революційні події 1905 року сколихнули всю країну, дали нові можливості для зростання українського руху. Вже восени 1905 року після царського Маніфесту від 17 жовтня, одеські громадівці зібралися на квартирі І.Луценка (Херсонська, 52) і постановили утворити українське товариство "Просвіта" в Одесі. Одним з перших до товариства вступив М.Комаров і відразу ж його обрали у правління товариства. Коли вщухли революційні пристрасті, і "Просвіта" увійшла в спокійне русло культурно-освітньої діяльності, М.Комарова було обрано головою товариства. Згодом вся родина Комарових стала активно працювати у "Просвіті". За його сприянням "Просвітою" було створено два фонди. Один шкільний, для фінансування першої української школи в Одесі, яку вдалося відкрити на недовгий час при товаристві восени 1909 року. Другий фонд ім.Л.Смоленського – історика і педагога, відомого лідера української громади у місті, для видання книжок історичного змісту. Цей фонд спромігся видати дві книги, які миттєво розійшлися по всій Україні. Це книга М.Комарова "Запорожські вольності" та І.Бендаренка "Про Гарібальді – борця за волю італійського народу".

Завдяки зусиллям М.Комарова товариство змогло переїхати з вул.Ніжинської, 44 у просторе приміщення на Софіївську, 30. Саме в цьому приміщенні проводилась основна робота просвітян, тут побувала велика кількість відомих українських діячів з усієї України. Ось як про свої враження від одеської "Просвіти" писав Д.Дорошенко, який на початку грудня 1907 року побував в Одесі: "...кімнати умобльовані в українському стилі, на стінах протрети гетьманів і письменників, артистів. У залі на 200 місць на сцені два бюсти – Шевченка і Антоновича, на стіні портрет Шевченка з надписом польською мовою "Великому вождю братнього народу"... В одній кімнаті – читальня "Просвіти", там продають українські книги й газети. Публіка – чиновники у формі, студенти, офіцери, панночки в українському вбранні... Реферат А.Ніковського про М.Заньковецьку був влучним з характеристикою репертуару і блискучою грою авторів. В одеській "Просвіті" люблять декламації. На північ посходилося публіки душ з 200-250 в основному студенти – на танці... Адміністрація учням гімназій і шкіл забороняє ходити на вечори

“Просвіти”. Багато просвітян було знято з урядової служби...”⁵. “Просвіта”, якою керував М.Комаров, від імені українського громадянства Одеси подала петицію про відкриття українознавчих кафедр в університеті, підтримувала діяльність українських громад в 1-й та II-й Державних Думах Росії. Плідна і стабільна діяльність товариства турбувала місцеву владу, тому, що на збори і вечори “Просвіти” приходила маса людей. Тільки за 1907 рік товариством було виголошено і обговорено 63 реферати. М.Комаров прочитав 15 з них. Реферати М.Комарова були різнопланові, торкалися літературних процесів, історичних осіб та подій, фольклорних традицій. Як правило, М.Комаров першим в році відкривав цикл лекцій. Так, на початку січня 1907 року він прочитав реферат: “Український вертеп і вертепна драма”, у лютому “Поет і громадянин В.Александров”, у березні “Посланіє” Т.Шевченка до земляків, у квітні “Про великодні крашанки та писанки”, у травні “П.Ніщинський – поет і композитор”.⁶ М.Комаров читав свої реферати у супроводі кобзарів, демонструючи фольклорні ілюстрації, з декламаціями і співом хору по даній тематиці. Ось як “Рядний край” писав про його реферат: “В одеській “Просвіті” у грудні в суботу був вечір. М.Комаров прочитав доповідь: “Байда – князь Вишневецький”. Було прочитано і пісню про Байду. “Ой піє Байда мед-горілочку”. А на закінчення просвітянський хор проспівав пісню про Байду”.⁷

Драматична і співоча секції “Просвіти” влаштовували спектаклі в театрі “Гармонія”. Проводилися й інші заходи – відзначення роковин Т.Шевченка, де у Покровській церкві відбувалися панахиди і збиралася велика кількість людей. Для збору коштів у шкільний фонд влітку 1907 р. було влаштовано українську виставку з кіосками, призами за національне вбрання, концертною програмою. У товаристві була чимала бібліотека, фонди якої складали подаровані збірки книг Л.Смоленського, О.Маркевича, В.Буряченка. С.Шелухина. Значну кількість власних книг подарував книгозбірні “Просвіти” М.Комаров. Він також турбувався музеєм товариства, де було зібрано чималу кількість різноманітних експонатів українського народного побуту, цінні старовинні книги, інші вироби народних умільців. Музеєм “Просвіти” керував тоді ще студент юридичного факультету, майбутній академік М.Слабченко.

З 1908 р. на “Просвіту” посипалися всілякі утиски. Просвітян звільняли з роботи, їх переслідували. Для захисту своїх членів як голова і почесний член “Просвіти” М.Комаров допомагав створенню

консультативного бюро присяжних повірених та їх помічників при українському товаристві "Просвіта". До цього бюро увійшли провідні юристи міста на чолі з М.Комаровим, який став і почесним його членом.⁸

Надзвичайно прикрий інцидент трапився на зборах "Просвіти" присвячених пам'яті В.Антоновича. З доповідями про життєвий шлях і науково-громадську діяльність виступили учні В.Антоновича – проф.І.Линниченко та С.Шелухин. Під час бурхливого обговорення доповіді надзвичайно прикрий інцидент трапився на зборах "Просвіти" припинив обговорення побачивши в них висміювання царських сановників та революційні промови. М.Комаров, як голова товариства, намагався відстояти право на вільне обговорення. Внаслідок полеміки, чиновник Бачун написав донос, в результаті якого читання і виступи у "Просвіті" "на малорусском наречіи" були заборонені на півроку.⁹ М.Комарова за те, що намагався відстояти демократизм в обговоренні рефератів і виступах було оштрафовано на 100 крб.¹⁰ Тоді ж міністр освіти Шварц висловив догану О.Грушевському (рідному брату М.Грушевського) за читання лекцій українською мовою в Новоросійському університеті в Одесі. Тісні зв'язи товариства, намагався відстояти право на вільні і міцні, про що свідчить листування двох науковців та лідерів українського руху. Про тісні стосунки обох української діячів уже більш детально писали одеські науковці.¹¹

Коли М.Грушевський створив у Києві Українське наукове товариство, він одразу ж запросив М.Комарова стати його членом. М.Комаров своєю літературною, мовознавчою, бібліографічною діяльністю був добре відомим в наукових колах. Він був дійсним членом НТШ у Львові, часто публікувався у "Записках" НТШ та інших галицьких виданнях. Він був також почесним членом Львівської "Просвіти". На 40-літній ювілей товариства в Одеській "Просвіті" М.Комаров підготував реферат "Товариство "Просвіта" в Галичині", який прочитав 27 вересня 1908 року відновивши читання рефератів українською мовою заборонене навесні.

Під керівництвом М.Комарова "Просвіта" займалася і благодійною діяльністю. Під контролем генерал-губернатора Карагозова товариство збирало кошти для голодуючих бідняків. Частина коштів від діяльності "Просвіти" йшла на потреби скалічених на війні вояків. При товаристві пропонувалося відкрити надання медичної допомоги для хворих, але генерал-губернатор цього не дозволив.¹²

Саме в діяльності одеської "Просвіти" М.Комаров підтвердив себе не тільки як сумлінний науковець і плідний літератор, але й як добрий організатор українського громадського життя.

Будучи юристом за освітою, він докладав усіляких зусиль для того, щоб товариство не закрили, і не заборонялась українська мова, щоб члени "Просвіти" не переслідувались, і не звільнялися з роботи, щоб діяльність товариства була багатогранною і мала свій вплив і на міську владу і на обездолених людей одеських околиць.

Відкриття української школи при товаристві у 1909 році та посилення утисків на український рух спричинили закриття "Просвіти" у листопаді 1909 р. Проте, невисихаюча енергія та фаховий досвід М.Комарова та інших просвітян зуміли зберегти організоване українське життя. Вже 10 лютого 1910 року в Одесі було зареєстровано "Одеський український клуб", який продовжив, у значній мірі, культурно-освітню роботу "Просвіти". В "Одеському українському клубі" М.Комаров очолив літературну секцію. Часто виступав зі своїми рефератами. Так, в 1911 році на Шевченківський вечір він виступив з доповіддю: "Про життя і пісні Т.Шевченка", після доповіді було дано концерт на пошану поета. На різдвяні свята 29 грудня 1911 року М.Комаров прочитав реферат у своєму стилі, у супроводі відомого кобзаря П.Ткаченка "Про колядки та щедрівки".¹³ Тільки за 1911 рік український клуб влаштував 81 вечір і 3 маскаради, 33 літературно-вокальні вечори та 35 спектаклів. У постановці вечорів і спектаклів, як і просвітянам, так і членам одеського українського клубу допомагали десятки авторів і музикантів одеських театрів.¹⁴

У клубі був свій хор, який часто виступав перед одеситами. Клуб надавав своє приміщення для проведення вечорів литовському товариству "Рута" та італійському гуртку Данте-Аліг'єрі. М.Комаров входив до ради старшин клубу, яка йшла на тісні контакти з іншими національно-культурними товариствами.

Одеський український клуб пильно стежив за українським культурним і громадським життям і з боєм відгукувався на втрату тих, хто підносив його до вселюдської величі. Так, у 1910 році від ОУК були надіслані телеграми співчуття у Київ родині небіжчика Б.Грінченка та в Петербург на смерть відомого українського діяча, який розбився на аероплані Л.Мацієвича.¹⁵ А в 1912 р. від низки українських організацій Одеси в т.ч. і від ОУК була делегація на похоронах українського Бояна – М.Лисенка.¹⁶ А в 1913 р. у Чернігові, на похоронах М.Коцюбинського серед безлічі вінків були вінки від

“одеських земляків” та від “Одеського українського клубу”.¹⁷ Одеський український клуб мав добру бібліотеку. Значну кількість книг до неї подарував М.Комаров. Про вшанування М.Комарова членами українського клубу свідчить лист А.Ніковського у якому, зокрема, говорилося: “Загальні збори, вислухавши мій доклад пропонсертви в бібліотеку, постановили висловити Вам подяку, як фундаторові нашої бібліотеки і над книжками Вашими в бібліотечній шафі ще й зробити напис: “Відділ М.Ф.Комарова””.¹⁸

Коли в Одесі у 1912 році на базі драматичної секції “Просвіти” було відкрито товариство “Українська хата” в Одесі, М.Комаров – уже літня і хвора людина став членом цього товариства. Адже без українського театру, без історії його дослідження він не мислив свого життя. Так, у 1906 році в першому Одеському українському видавництві “Сніп”, яке заснував при “Просвіті” М.Комаров¹⁹, побачила світ його книга “Українська драматургія (1815-1906 рр.)”, а в 1912 р. продовження цієї титанічної праці про український театр “До української драматургії (Збірка бібліографічного знадібку до історії Української драми і театру за 1906-1912 рік)”. Ця книга, як і більшість книжок М.Комарова, та інших українських митців слова вийшла в друкарні відомого на всю імперію та за її межами книговидавця і літографа, активного члена одеської “Просвіти” доброго друга М.Комарова – Ю.Фесенка. В цьому ж році в Одесі вийшов “Вінок Шевченкові” – збірка поезій українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів”, яку впорядкував М.Комаров, що стала окрасою шевченкознавства. Смерть Лесі Українки, яка напередодні поїздки на Кавказ побувала у гостинній родині Комарових в Одесі, де вона гостювала впродовж 25-ти років, підірвала сили хворого М.Комарова. Невдовзі і він пішов із життя. Але перед відходом у вічність М.Комаров, як справжній просвітянин, заповів певну суму коштів для українських просвітницьких організацій і видавництв.

Після смерті заповіт М.Комарова було розподілено порівну:

1. Благочинному товариству для видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі;
2. Товариству ім.Т.Шевченка для допомоги нужденним учням вищих учбових закладів у Петербурзі;
3. Українському клубу і товариству “Українська хата” в Одесі;
4. Науковому товариству ім.Т.Шевченка і товариству “Просвіта” у Львові.²⁰

Отже, М.Комаров і після своєї смерті продовжував підтримувати українську культурно-освітню справу.

Похорони М.Комарова, на яких була присутня велика кількість людей, ледве не перетворилися на революційну маніфестацію. Серед безлічі траурних вінків був один від української молоді з написом на стрічці "Старому дубу..." Саме молодь, вихована у "Просвіті" особисто М.Комаровим, взяла найактивішу участь в будівництві української державності, у розвитку науки і культури в буремні роки визвольних змагань.

ПРИМІТКИ:

* Стаття написана на основі доповіді виголошеної 27.08.1999 р. на IV Міжнародному конгресі українців.

1. Перишина З.В., Похила Л.С. До історії видання роману П.Куліша "Чорна Рада" в Одесі //Записки історичного факультету.-Випуск 4.-Одеса, 1997.-С.69.

2. Відділ рукописів ОДНБ ім.М.Горького.-Ф.28/10. Листи до М.Ф.Комарова.-Спр.489.-Листи від В.Я.Яворського.-Арк.50.

3. Там само.-Арк.52.

4. Там само.-Арк.60.

5. Рада.-1907.-№ 284.-С.3.

6. Одчот українського товариства "Просвіта" в Одесі за 1907 рік.-Одеса, 1908.-С.17.

7. Рідний край.-1907.-№ 11.-С.14.

8. ДАОО.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.285.-Арк.13.

9. Там само.-Арк.129.

10. Рідний край.-1908.-№ 12.-С.5.

11. Зленко Г. листи М.Грушевського //Чорноморська комуна.-1991.- 15 жовтня; Хмарський В.М., Білоусова Л.Г. М.С.Грушевський і одеські науковці. // Архіви України.-1996.-№ 1-2.-С.63-64.

12. ДАОО.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.285.-Арк.144.

13. Звіт одеського українського клубу за 1911 рік.-Одеса.-1912.-С.3.

14. Там само.-С.5.

15. Звіт одеського українського клубу за 1910 рік.-Одеса.-1911.-С.4.

16. Звіт одеського українського клубу за 1912 рік.-Одеса.-1913.-С.6.

17. Відділ рукописів ОДНБ ім.М.Горького.-Ф.28/10. Листи до М.Комарова.-Спр.484. Лист від А.Ніковського від 12.11.1912 р.-С.145.

18. Украинская жизнь.-1913.-№ 4.-С.93.

19. Зленко Г. перші українські видавництва Одеси //Вечерняя Одесса.-1999.- № 76.-С.2.

20. Дорошенко В. памяти М.Ф.Комарова //Украинская жизнь.-1913.-№ 9.- С.93.

ДЕСАНТНАЯ ОПЕРАЦИЯ ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЙ АРМИИ ПО ВЗЯТИЮ ОДЕССЫ В АВГУСТЕ 1919 г.

Летом 1919 г. на юге Украины сложилась весьма сложная военно-политическая обстановка. Ошибки командования Рабоче-крестьянской Красной армии на Украинском фронте привели к резкому ослаблению советских войск на этом направлении. Председатель Реввоенсовета Республики Л.Д.Троцкий, борясь с партизанщиной, начал антимахновскую кампанию, приведшую к прекращению снабжения боеприпасами Повстанческой армии Н.И.Махно, занимавшей важный участок фронта. Кроме этого, жесткая политика “красного террора”, перегибы “военного коммунизма”, открытая коррупция среди советских чиновников резко ослабили позиции большевизма на Украине.

Завершив перегруппировку своих сил, главнокомандующий Вооруженными Силами Юга России генерал А.И.Деникин приказал начать новое хорошо подготовленное наступление. Корпус генерала Д.И.Шиллинга рассекающим ударом, взяв Екатеринослав, отсекал от основных сил 12-й армии РККА 58 стрелковую дивизию под командованием И.Ф.Федько, 45 стрелковую дивизию И.Э.Якира и, формирующуюся в районе Одессы 47 стрелковую дивизию под командованием Н.Д.Логофета.¹ Эти части были обескровлены тяжелыми боями, их было явно недостаточно для обороны региона. Для взятия основного стратегического центра южной Украины — Одессы была подготовлена морская десантная операция, которая в случае успеха гарантировала окружение и ликвидацию южной группировки Красной армии.

22 августа 1919 года на одесском рейде появились вымпелы боевых кораблей русской Добровольческой армии. В бинокль четко различались крейсер “Генерал Корнилов”, эсминец “Живой”, тральщики “Роза” и “Адакр”, а также три баржи и транспорт “Маргарита” с войсками. Группу прикрытия составляли английский крейсер “Карадок”, четыре миноносца и две гидроплавных матки.² На следующий день в районе Люстдорфа в 5 часов утра был высажен головной десант в 300 человек.

Как же могло случиться, что крупнейший военный и промышленный центр юга Украины, где были достаточно мощные

береговые укрепления, регулярные части Красной армии, отряды чекистов и другие вооруженные формирования, фактически без сопротивления был отдан противнику? Возможно это был оперативный расчет или военный замысел?

Здесь необходим серьезный исторический анализ, ибо данные события, по вполне понятным причинам, в отечественной историографии не нашли должного освещения.

Итак, рассмотрим, чем же располагали в южноукраинском регионе войска Красной армии и какую стратегическую задачу ставил перед ними Реввоенсовет Республики. Документально подтверждается позиция председателя Совнаркома РСФСР В.И.Ленина, отраженная в телеграмме к Л.Д.Троцкому от 9 августа с четким указанием: "Политбюро Цека просит сообщить всем ответственным работникам директиву Цека: обороняться до последней возможности, отстаивая Одессу и Киев, их связь и связь их с нами до последней капли крови. Это вопрос о судьбе всей революции. Помните, что наша помощь недалека".³

Следовательно, приказ должен был выполнен любой ценой. В одесском регионе, где находились почти три стрелковые дивизии РККА, кроме того, сильный батальон Чрезвычайной комиссии, а также кавалерийские отряды при коменданте Одессы, большевики имели серьезное преимущество в живой силе. Сами денкинцы оценивали свои силы как 1:10, и все же решились на всегда очень сложную десантную операцию (что не характерно для боевых действий во время гражданской войны в России), в случае успеха полностью ликвидирующую южную группу войск Красной армии.

К 8 утра высадка десанта Сводно-драгунского полка добровольцев в составе 74 офицеров, 841 солдата, 253 лошадей и 38 повозок была закончена. Общее руководство осуществлял командир крейсера "Генерал Корнилов" капитан 1 ранга Остелецкий. Сопротивления не было. Ни один выстрел не прозвучал со стороны гаубичных батарей, расположенных на даче Ковалевского, ни одна воинская команда не была брошена на борьбу с наступающим противником. Только небольшой, плохо вооруженный отряд одесских рабочих-коммунистов (около 200 человек) под командованием военкома города Е.И.Чикваная попробовал задержать десант близ деревни Чубасевка. Однако и он был предательски разгромлен и вырезан ударом с тыла бывшей комендантской конной грузинской сотней, мгновенно

сориентировавшейся в новых условиях и которую рабочие приняли за подкрепление.⁴

Продвижение Сводно-драгунского полка активно поддерживалось огнем корабельной артиллерии главного калибра, которая рассеяла скопления красноармейцев в районе Сергиевского артиллерийского училища. В городе началась массовая эвакуация советских учреждений, паника на железнодорожном вокзале, вывоз и попутное разграбление тыловых складов и архивов. Соответственно, преувеличенные слухи о количестве десантников окончательно сломили волю к сопротивлению.

А десантный отряд спокойно заночевал в одной версте от железнодорожного вокзала. Три вечерних орудийных выстрела с эсминца "Живого" дали сигнал к выступлению подпольных офицерских организаций. К утру 24 августа в Одессе уже не осталось ни одного действующего советского подразделения. Последние выстрелы прозвучали 25-го, когда судовой артиллерией был уничтожен красный бронепоезд, пытавшийся обстреливать окраины города. Жители центральных кварталов Одессы цветами встречали десантников Добровольческой армии, время от времени на улицах города озлобленная толпа линчевала узанных сотрудников одесской чрезвычайки.

Военный феномен этой операции объясняется, на наш взгляд, не только талантом капитана 1 ранга Остелецкого и воинским мужеством десантников, но в первую очередь нежеланием одесситов поддерживать советскую власть в той форме, в какой она существовала с апреля по август 1919 года. Поясню это утверждение конкретными примерами — это ряд антисоветских выступлений по поводу насильственной мобилизации в Красную армию и продрозверстки; разгул красного террора, который возглавил Я.Б.Гамарник, образовавший первую на Украине Чрезвычайную тройку, пользующуюся правом внесудебной репрессии и залившую в июле 1919 г. Одессу невинной кровью; это контрибуции и изъятия имущества у населения.⁵

Даже отчет об этой операции, весьма профессионально выполненный полковником Генерального штаба Данскэ, завершался выводом: "...наконец, большое содействие оказало благоприятное к нам настроение жителей, которое вылилось в ряд восстаний в тылу красных и постоянными порчами железной дороги, из-за чего нарушалось правильное снабжение всем необходимым советских войск и получалась неуверенность в своих силах, встретивших среди всех окружающих людей своих врагов".⁶

В какой-то степени это признавали и лидеры большевиков, участвовавшие в событиях лета 1919 г. Я.Х.Петерс в своей статье "Поражение на Украине" прямо считал, что "неорганизованность, халатность и кустарничество – вот главные причины поражения на Украине. Это поражение есть банкротство нашей украинской политики".⁷

Неумолимое время постепенно стирает для нас классовые различия красных и белых в истории гражданской войны. Мы чтим память погибших рабочих-коммунистов из отряда Е.И.Чикваная и десантников Сводно-драгунского полка, брошенных судьбой в горнило гражданской войны, этой жестокой трагедии нашего народа.

Николай Павлович Остелецкий – председатель Русского офицерского морского собрания в Париже в 1988 г. подарил родному Севастополю бесценные реликвии, спасенные им в гражданской войне: Георгиевский крест, принадлежавший адмиралу Нахимову и шелковый Андреевский флаг с "Императрицы Марии". С этого пути примирения и понимания нашей истории уже не сойти.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. Т.2. – М.: Политиздат, 1990. – С.213-214.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.5827. – Оп.1. – Д.128. – Л.1.
3. Ленин В.И. ПСС. – Т.51. – С.33.
4. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф.Р-3160. – Оп.1. – Д.1. – Л.4.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). – Ф.2579. – Оп.1. – С.19. – Л.35.
6. ГАРФ. – Ф.5827. – Оп.1. – Д.128. – Л.4.
7. Известия ВЦИК. 1919. 3 июля.

С.М. Боган

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1921 РОЦІ.

Після відступу польсько-українських військ на захід і встановлення радянської влади на більшій території України у 1920 році українське заможне селянство в черговий раз опинилося сам на

сам у своєму протистоянні з більшовицьким режимом. Продрозверстка в 1920 році проводилася без уваги на потреби народного господарства і прохарчування населення України. В цьому році було вивезено в Росію: з Поділля 6 мільйонів пудів зерна, з Херсонщини - 7 мільйонів, з Полтавщини - 4 мільйони, з Київщини - 3 мільйони. Проте з Москви надходили в Україну скарги центрального уряду на те, що продовольчий план виконано тільки на 19,69 %. Харківський уряд у свою чергу скаржився, що план не можна виконати з уваги на "банди", які перешкоджають конфіскації хліба¹. Єдиною силою, яка стала на захист інтересів українського селянина залишились українські повстанці.

Дослідження діяльності повстанських загонів на Київщині ґрунтується на розгляді і аналізі архівних документів, що зберігаються у Державному архіві Київської області. це насамперед бюлетені і зведення інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Київської губернії про становище у повітах Київської губернії за певний період 1921 році, а також доповіді про діяльність губернської міліції за відповідні періоди. На жаль, на відміну від державного архіву Одеської області у Державному архіві Київської області не знаходяться на збереженні оперативні зведення органів ВНК-ДПУ про так звану боротьбу з "політичним бандитизмом".

На початку 1921 року повстанські загони у Київській губернії найбільш активно діяли у Радомиському і Чорнобильському повітах. Лісові масиви цих повітів були базовими теренами, з яких повстанські загони розповсюджували свої дії на територію всієї Київської губернії. Тут відбувалося переформування повстанських загонів, з'єднання, узлагодження подальших спільних дій. Кілька значних повстанських угруповань діяло у Радомиському повіті. Серед них угруповання кількох загонів, яким керував отаман Мордалевич. Йому підпорядковувались загони отаманів Швидкого і Крижанівського. Ці загони маневрували з Радомирського повіту до Чорнобильського і Київського повітів. Так само спільно взимку 1921 року діяли повстанські загони отаманів Орлика, Кречета і Богатиренка. На той момент ці загони мали приблизно по 200 бійців кожний. Угруповання також маневрує з Радомирського повіту до Чорнобильського. Так загін полковника УНР Орлика, який іменувався першим українським полком імені С. Петлюри напав на місто Горностайпіль. В наслідок нападу 62 більшовики і червоноармійця загинули. Напад було здійснено несподівано, з використанням відомої повстанської тактики

переодягання в червоноармійську форму. За інформацією відділу управління Губревкому загін мав обмундирування будьонівців і велику кількість червоноармійських документів і партквитків². Загін отамана Богатиренка наприкінці січня 1921 року передислокувався до Білоцерковського повіту, маючи у своєму складі 500 піхотинців, 80 вершників і 6 кулеметів. В Радомиському повіті продовжує діяти загін отамана Журавського і Лисиці. Загін під проводом отамана Лисиці складався зі 150 бійців, які дуже часто переодягалися у червоноармійську форму. Звідти мабуть пішло псевдо отамана. Загін під проводом отамана Журавського складався зі 120 бійців, яким вдалося у двадцятих числах січня 1921 році відбити в червоних усі склади продрозверстки у Кочерівській волості Радомиського повіту³. В Київському повіті в січні 1921 році активно оперували повстанські загони отаманів Хвостенка і в Уманському повіті активізували дії загони отаманів Гризла, Пронченка, Атаманюка і Дерешука (300 бійців).

На початку лютого 1921 року червоне командування організує каральні операції проти загонів отаманів Крижанівського і Журавського. Відбулися жорстокі бої між червоними і повстанцями у яких загинув отаман Журавський і потрапив у полон отаман Крижанівський разом зі своїм ад'ютантом Гончаренком. Про каральну операцію проти загону Лисиці інформація не подається, але в лютому кількість його загону скорочується до 100 бійців. В період з 10 по 20 лютого 1921 році червоні починають наступ проти загонів полковника Орлика і отамана Богатиренка, який на цей час переніс дії свого загону на територію Сквірського повіту. Під тиском червоних вони відійшли в район Фастова⁴. Загону Богатиренка вдалося вивернутись і продовжити дії у Сквірському повіті, натомість загін Орлика був змушений передислокуватись в Радомиський повіт у район річки Тетерів на з'єднання із загonom отамана Струка, який мав назву Першого повстанського українського полку⁵.

Загін отамана Гризла у кількості 70 бійців передислокувався з Уманського повіту до Звенигородського і почав оперувати тут разом із загonom отамана Пугача, який мав 90 бійців⁶. Наприкінці лютого червоні проводять каральну операцію проти загону Гризла. Загін було розгромлено, а отаман загинув. Загін Пугача уникнув долі загону Гризла і передислокувався в Уманський повіт, де оперувати у взаємодії із загonom отамана Снігура. Тим часом загін Богатиренка передислокувався і почав діяти у Білоцерковському повіті.

Весна 1921 року принесла значне піднесення повстанського руху на Київщині. Пленум Київського губкому КП(б) У заслухавши 1 квітня доповіді про становище на місцях констатував "загрозливу акцію петлюрівських банд". За розвіданими штабу червоних військ України за період з 15 березня по 15 квітня 1921 року в межах Київської губернії діяло до 25 великих повстанських загонів. За даними особливого відділу Київського військового округу загальна кількість повстанців становила близько 6 тисяч ⁷. Найбільш численним повстанським загonom залишався 2-й Гайдамацький Запорізький курінь Смерті під керівництвом отамана Богатиренка. Навесні 1921 року він вже нараховував 600 вершників і піхотинців, 2 гармати і 10 кулеметів. 1-й український полк імені С.Петлюри полковника Орлика нараховував 400 піхотинців, 120 вершників і 9 кулеметів. Найбільш маневреним на той час був 1-й Полтавський український полк отамана Струка, який складався з 200 вершників.

Разом з цими трьома головними повстанськими угрупованнями в усіх повітах Київської губернії діяли менші за чисельністю повстанські загони отаманів: Лисиці (Радомиський повіт), Цветковського, Пугача, Снігура (Звенигородський повіт), Чорного, Дзюби, Батовріна, Бондаренка (Білоцерківський повіт), Трейка, Гринченка, Зозулі (Сквірський повіт), Лиха (Липовецький повіт), Онищенка, Голого, Сидоренка-Лебедева (Канівський повіт), Хвостенка, Завязото, Слепченка, Гаєвського, Чайки (Київський повіт), Дерешука, Марченка, Кравченка, Мельника, Підкови, "Чорної хмари" (Уманський повіт), Шумана, Бредихіна, Шевеля (Чорнобильський повіт) ⁸.

Розмах протибільшовицького повстанського руху на Київщині занепокоїв радянське керівництво і протягом квітня-червня 1921 року червоні війська здійснили каральні операції в Чорнобильському, Радомиському, Київському, частині Сквірського і Білоцерковського повітів. Відбулися запекі бої в результаті яких багато повстанських загонів опинилися у тяжкому становищі. При цьому червоні широко застосували практику розстрілів заручників. Про це свідчить лист отамана Пугача, в якому він загрожує за одного заручника розстріляного червоними знищити 100 комуністів ⁹. Бажання зберегти життя селянам, які були відірвані від поля і взяли до рук зброю, або опинились беззахисними перед червоними карательними загонами змусило деяких отаманів скористатися оголошеною більшовиками амністією. В червні-липні за амністією здалися разом з частиною своїх

бійців отамани: Мордалевич, Богатиренко, Цветковський¹¹, а також деякі інші отамани. Великих втрат зазнали загони Лиха, Трейка, Кравченка. Загони Лиха і Трейка були змушені передислокуватися у іншу губернію.

Але повстанська боротьба не припинялася і в осені 1921 року у звіті відділу управління Київського губвиконкому, жовтень характеризувався поширенням "куркульського бандитизму". На цей момент кількість значних повстанських угруповань у Київській губернії скоротилась до одинадцяти. Основними у повстанському русі Київщини у другій половині 1921 року були з'єднані загони Орлика і Струка і загін отамана Чорного¹². Приблизно таке становище зберігалось до кінця 1921 року.

ПРИМІТКИ:

1. Пастернак Є. Україна під більшовиками. - Торонто, 1979. - С. 76.
2. ДАКО. - Ф.Р.-111. - ОП 1. - С 257. - Л 1.
3. Так само. - Л 5.
4. Так само. - Л 15.
5. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - Х, 1971. - С. 30.
6. ДАКО. - Ф.Р.-111. - ОП 1. - С 257. - Л 19.
7. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - С. 128-129.
8. Так само. - Л 232.
9. ДАКО. - Ф.Р.-111. - ОП 1. - С 241-а. - Л 2.
10. Так само. - С 257. - Л 80.
11. Так само. - С 261. - Л 5.
12. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - С. 133-134.

В.М.Чумак

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР І КІЗУ (1927 – 1928 рр.)

Українізаційна політика радянського керівництва УСРР знайшла відгук і стала одним із важливих чинників суспільно-політичного життя в західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі, Чехословаччини та Румунії. Власне, вона й запроваджувалась в радянській Україні з розрахунком не тільки на

внутрішній, але й на зовнішній вжиток. Міжнародний аспект політики коренізації полягав у намаганні більшовиків привернути до неї увагу "націоналів" за межами СРСР, завоювати прихильність робітничо-селянських мас зарубіжних країн і цим прискорити там "антибуржуазні соціалістичні революції". Об'єктом впливу мала бути передусім 10-мільйонна українська людність у сусідніх країнах.

Впровадження політики українізації в УСРР на тлі глибокого розчарування західних українців рішенням Ради Послів Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання анексії Польщею Східної Галичини, що поклало край сподіванням на можливість бодай видимості української державності на західних теренах, спричинилося до так званого радянофільства. Радянофільство /або советофільство/ проявлялося у різних формах – "від ідеалістичного захоплення советскою Україною до советської агентури включно".¹ Воно посилювалось цілеспрямованою пропагандистською діяльністю Харкова, матеріальною допомогою радянофільським виданням, взаємними відвідинами діячів науки, культури і мистецтва, надсиланням українських книжок із УСРР в Західну Україну, тощо. Велику роботу у цьому напрямку проводили представники СРСР у Варшаві Ю.Коцюбинський і у Львові Г.Лапчинський. Радянофільство набрало таких масштабів, що, як підкреслив М.Прокоп, "тільки велика вітальна сила українського народу в Західній Україні і сила української національної ідеї були причиною того, що в 20-х роках Західна Україна не впала жертвою більшої московської гри, а радянофільство частини тодішньої інтелігенції було відносно короткотривалим явищем".²

Пильна увага до подій за Збручем була зумовлена також тим, що після визвольних змагань 1917- 1920-го років ідея соборності українських земель глибоко вкорінилася у свідомості західних українців і стала стрижневою у програмах західноукраїнських політичних партій.

Політика українізації суттєво вплинула на організоване політичне середовище в Західній Україні. Після 1923 р. партійна система в Східній Галичині вступила в смугу глибокої кризи, і всі політичні партії і групи, намагаючись модифікувати свою ідеологію до нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин, змушені були визначитись у своєму ставленні до Радянської України і започаткованого там українізаційного курсу.

Прояви радянофільства й участь західноукраїнської інтелігенції у здійсненні політики українізації в УСРР в певній мірі розкриті в

історичній літературі.³ Разом з тим відношення українських політичних партій Східної Галичини до національної політики більшовиків у 20-і роки ще не стало предметом спеціального дослідження.

Із всіх партій найбільш причетною до пропаганди українізаційного курсу більшовиків і водночас найбільш залежною від нього була Комуністична партія Західної України. Як зазначалося в резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП/б/У 1928 р., національна політика в УСРР стала "основним брусом для перевірки керівництва КПЗУ".⁴

Комуністична партія Західної України, що діяла в Польщі нелегально, входила до складу Компартії Польщі і мала місце в Комінтерні, разом з керованою нею масовою легальною робітничо-селянською організацією "Сельроб" беззастережно підтримувала радянський комунізм. Досить зазначити, що партія мала свого представника в ЦК КП/б/У і отримувала значну фінансову допомогу з Харкова. Політика українізації і спричинене нею радянофільство сприяли розширенню соціальної бази КПЗУ і росту її впливу серед робітничо-селянських мас Галичини.

Незважаючи на свій інтернаціональний склад, більшість КПЗУ на чолі з Васильковим, Турянським, Максимовичем солідаризувалася з націонал-комуністами в КП/б/У щодо суті, темпів та перспектив українізації. Саме на цьому ґрунті у 1927 році стався перший конфлікт між керівництвом КПЗУ та КП/б/У, що переріс у значну ідеологічну кампанію і призвів до розколу в КПЗУ.

Приводом для конфлікту стала критика О.Я.Шумського і рішення лютнево-березневого пленуму ЦК КП/б/У 1927 р. про вибуття його в розпорядження ЦК ВКП/б/у Москву. Суть конфлікту між Шумським та Кагановичем і боротьби проти так званого "шумськізму" достатньо розкриті в історичній літературі. Після критики Наркомату освіти, очолюваного М.Шумським на Політбюро ЦК КП/б/У 2 лютого 1927 р., він подав заяву про звільнення з посади. На лютнево-березневому пленумі цього ж року вже йшлося про "націоналістичний ухил" Шумського, що виявився начебто в обстоюванні форсованих темпів українізації і підтримці "націоналістичних гасел" Хвильового. Ці звинувачення були безпідставні, на що наголосив Шумський і роз'яснив справжні причини своєї відставки: "...тов. Каганович тут щось нерозбірливо говорив про якийсь мій ухил і мої помилки. Але що за ухил і чому і

які помилки? Так це й залишилося вкритим мороком невідомості і секретом для партії. Але це ж треба було сказати, щоб партія могла подолати цей ухил і на виправленні цих помилок набути певного досвіду. Однак в тому-то й річ, розмови про мій ухил і мої помилки – лише пусті балачки і не тут криються причини мого відходу. Причина відходу – неспрацьованість з генеральним секретарем т. Кагановичем”.⁵

Лютнево-березневий пленум ЦК КП/б/У ухвалив рішення задовольнити прохання Шумського. Але з окремою думкою з цього приводу виступив представник Закордонного бюро КПЗУ, кандидат в члени ЦК КП/б/У К.А.Саврич /Максимович/. Він відзначив правильність політичної лінії ЦК КП/б/У, зокрема у національному питанні, і заявив, що не бачить принципового розходження Шумського з лінією ЦК КП/б/У, і тому не згоден з рішенням про від’їзд Шумського з України.⁶ Здавалося б, на цьому можна було поставити крапку, адже Максимовича більше ніхто не підтримав. Але в умовах, коли в партії і політичному житті утверджувався принцип “одностайності”, цей виступ розцінювався як замах на єдність партійної лінії і за неписаними законами того часу вимагав рішучого осуду.

За ініціативою ЦК КП/б/У, а фактично Кагановича, Виконком Комінтерну провів 9-12 квітня 1927 р. спеціальний пленум ЦК КПЗУ у Гданську. З 12 членів і кандидатів в члени ЦК лише два підтримали проект резолюції представника Комінтерну Миколоса /псевдонім М.Скрипника/ про помилковість виступу Максимовича і заяви Турянського на пленумі ВККІ 28 березня 1927 року в захист Шумського. “Що торкається виступу Максимовича на пленумі ЦК КП/б/У, - відзначалося в ухваленій більшістю голосів резолюції, - то пленум ЦК КПЗУ вважає його правильним та стверджує (як це відмічено у заяві т. Максимовича), що його ні в якому разі не можна розглядати, як непогодження з лінією ЦК КП/б/У в національному питанні”.⁷ Одночасно пленум дав директиви обраній ЦК комісії до ВККІ, що мала погодити цю справу: “1. На основі доповіді і прочитаних тов. Миколосом матеріалів пленум ЦК КПЗУ не бачить націоналістичних збочень тов. Шумського.

2. Пленум ЦК КПЗУ вважає, що виступ тов. Максимовича на пленумі ЦК КП/б/У не порушує лінії в національній ділянці”.⁸

У своїх виступах члени ЦК відкидали звинувачення на адресу КПЗУ у тому, що вона не приділяє уваги критиці антирадянської політики “польської та української буржуазії”, оскільки ця тема

присутня у всіх документах партії останнього часу, зокрема в пропагандистських матеріалах та пресі, і спеціально обговорювалася на щойно закінченій VII конференції КПЗУ (5-7 квітня 1927 р.). Зокрема, у резолюції конференції засуджувалися “польський фашизм” і його “угодовський спільник” /мається на увазі УНДО – В.Ч./за те, що вони у зв’язку з останніми перемінами в радянському уряді “напускають дурман, начебто “під тиском Москви” в українізаційній політиці КП/б/У настає поворот. Однак, який дурман не видумували б ундівські ватажки для баламучення мас, то факт остається фактом, що всі ті “повороти” ЦК КП/б/У в національній політиці, будучи направлені в бік закріплення позицій соціалізму, б’ють по голові як російський, так і український націоналізм, а тим самим заздалегідь паралізують ундівські розрахунки на успіх їх планів реставрації унеерівської України”.⁹ Конференція поставила завдання протиставити цькуванню УСРР “справжнє вияснювання тої великої, твердої роботи, що її проробляють працюючі Радянської України під проводом КП/б/У як в економічній, так і в культурній сфері”.¹⁰

Наступний пленум ЦК КПЗУ знову розглянув питання про виступ Максимовича, але й цього разу за пропозицію Комінтерну проголосували лише два учасники, а ІЗ утрималися. Більшість ЦК КПЗУ була підтримана і нарадою /1928 р./, що конституювала себе як УІІ конференція КПЗУ. Одночасно там же, у Гданську, відбулась і нарада, скликана меншістю ЦК і конституйована потім як ІХ пленум ЦК. Офіційна, тобто підтримана ЦК Компартії Польщі нарада прихильників меншості ЦК оголосила скликану більшістю УІІІ конференцію КПЗУ “самозваною” і заявила, що “васильківці” пройшли блискавичну еволюцію від комунізму до націоналізму” і ступають на шлях відкритої боротьби з СРСР і радянською владою. З посиланнями на рішення ЦК КПП нарада висловила за позбавлення керівної групи КПЗУ – більшості прав членів партії. 18 лютого 1928 р. Виконком Комінтерну виключив керівників КПЗУ Васильківа, Турянського та їх прихильників з лав більшовицької партії і Комінтерну.

Одночасно набирала обертів машина цькування та шельмування більшості ЦК КПЗУ на засіданнях політбюро ЦК КП/б/У, партійних зборах, у радянській пресі.¹¹ Заява Максимовича на лютнево – березневному пленумі трансформувалась у націоналістичний ухил влітку того ж 1927 року, а в березні 1928 р., виступаючи на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП/б/У, Каганович заявив, що

Васильків, Турянський і їх прихильники стали “рупором польського фашизму” і “як – найганебніше зрадили комуністичну партію Західної України, зрадили пролетарську революцію, зрадили Комуністичний Інтернаціонал”.¹²

Масштаби ідеологічної кампанії і “оргвисновки” щодо самого Шумського і ще більше – лідерів КПЗУ свідчать про більш глибокі розходження з керованим Кагановичем ЦК, ніж взаємна особиста неприязнь Шумського і Кагановича та стремління західноукраїнських комуністів відстояти свою точку зору. Суть цього конфлікту розкрив Васильків у статті “За правильний шлях нашої боротьби” у газеті “Наша правда” №1-2 за 1928 рік: “Практика керівничої групи КП/б/У на Україні, так і супроти КПЗУ, - писав він, - переконала нас, її що боротьба проти Шумського це боротьба не проти особи, а проти цілого напрямку в КП/б/У, напрямку, який обстоює це, щоб від резолюцій у справі національної політики перейти до діла, щоб справедливо їх реалізувати”.

Висновок Васильківа фактично підтверджується резолюцією березневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП/б/У 1928 р. про розлам в КПЗУ, де прихильників Васильківа звинуватили у “в/зміні ленінської лінії в національному питанні “шумськізмом”, що є в дійсності виявом українського фашизму; г/об'єднанні зі всією фашистською буржуазією в поході проти національної політики ВКП і КП/б/У”.¹³

Очевидно, що ні “шумськізм” (який Каганович назвав “еклектичною юшкою націонал – комунізму й українського шовінізму”¹⁴), ні “хвильовізм” чи “волобуєвщина” не були організованою політичною опозицією в КП/б/У, а ознаки “націоналістичного ухилу” Шумського сформулювали партійні ідеологи. Васильків мав на увазі те, що погляди Шумського на перспективи українізації, темп і способи її переведення поділялися багатьма комуністами в УСРР і Галичині. Тиснення великодержавного націоналізму на деяку частину робітництва і членів партії, зазначалося у рішеннях VIII конференції КПЗУ, проявляється у бюрократичному вивихненні українізації, добавчуванні в ній не засобу втягнення широких робітничих мас в творчу роботу будування соціалізму, а засобу порозуміння з селом, засобу конкуренційної боротьби з національною політикою буржуазних країн (мовляв, коли не проведемо українізації, її проведе Пілсудський); проявляється воно у відкидуванні потреби українізації серед міського пролетаріату, в добавчуванні у всякій національній культурі (отже, і в умовах

радянської влади) “культури пануючої класи”, тобто буржуазної культури; у відштовхуванні кращих українських (і других) комуністичних сил під приводом “націоналістичних уклонів”, у спробах зменшити значення України як республіки і обмежити її до культурно – національної автономії.¹⁵ Саме проти цього виступав Шумський. Керівництво КП/б/У, на думку більшості ЦК КПЗУ, зробило ряд посунень, що сигналізують небезпеку збочень від ленінської лінії в національному питанні, що її в основному намітив XII з'їзд РКП/б/”.¹⁶ Ці “посунення” виявилися у гальмуванні темпу українізації, недооцінці українізації пролетаріату, формалізмі, кампанії проти “бувших” (мається на увазі боротьбистів і укаїстів) і усуненні з рядів КП/б/У кращих українських комуністичних сил (Шумський, Гринько), що сприймалося як послаблення українізаційної політики і посилювало впливи великодержавного і націоналістичного ухилів у партії.

Каганович і його прибічники звинувачувались у тому, що не осудили своєчасно русотяпські виступи Ларіна, Єнукідзе, Ваганяна, Луначарського, Бедного; ніяк не зреагували на статтю Затонського “Матеріали до українського національного питання” (Більшовик України, ч.6, за 1927 р.), який “в українському національному питанні бачить лише кулаків, горстку інтелігенції (переважно малокваліфікованої). Український пролетаріат начебто з самого початку прийняв руську культуру як культуру революції, а українські революційні угруповання злилися з КП/б/У, не розуміючи, що будується соціалізм, а лише надіючись на ренесанс, тобто на відродження минулого”¹⁷

Цілком справедливо зазначалося, що кампанія проти Шумського і КПЗУ дезорієнтувала працюючі маси Західної України і викликала розлам в “Сельробі”.

Отже, принципова суть суперечностей полягала передусім у різних підходах до українізації робітничого класу. Ще Хвильовий свого часу виступив проти спрощеного розуміння українізації тільки як засобу змички міста з селом. Українських селян не треба було запевняти в українськості, це був їх природний стан. Адміністративно – бюрократична українізація державного і партійного апарату, термін закінчення якої багато разів переносився, теж мала підрядне значення. Тільки українізація робітництва могла подолати трагічний для українців розкол між українським селом і російським або зросійщеним містом. Провідна роль міста ще більше посилювалася модернізацією

економіки, що розпочалася наприкінці 20-х років. Тому більшість КПЗУ, слід за Хвильовим і Шумовським, мала всі підстави вбачати у заграванні з робітниками і лінії на обережність, недопустимість “насильницької українізації пролетаріату”, обмеженні національної політики культурницькими рамками без виходу в економічні і політичні сфери, плеканні ідеалу України “білих хаток і вишневих садочків”, а не України міст, заводів і фабрик, прояви великодержавного шовінізму і симптоми згортання українізаційного курсу.

Критика збочень в національній політиці КП/б/У вимагала неабиякої особистості мужності. Не кожний міг підписатись під листом, що його направив Турянський 20 квітня 1928 р. у редакцію газети німецьких комуністів “Ді фане дес комунізмус” Відповідаючи на звинувачення О. Шумського у “націонал-більшовизмі”, а КПЗУ – у “шумськізмі”, він писав: “Потрібно відзначити, що сталінська група в ЦК КП/б/У Кагановича своєю опортуністичною практикою відійшла від ленінської лінії національного питання і проводить національну політику, яка загрожує соціалістичному будівництву України”.¹⁸

Своє занепокоєння з приводу опанування пролетаріатом і його партією розвитком національного відродження на Україні та намагання певних сил формалізувати політику українізації, що вело до компрометації її суті і до дискредитації української культури, висловила група більшості ЦК КПЗУ у заяві з приводу III з'їзду КПЗУ. Але до їх голосу вже не прислухалися. Справу було програно, і в жовтні 1928 р. IX конференція КПЗУ ухвалила рішення про розпуск групи. Доля її керівників склалася трагічно.

Нове керівництво КПЗУ, обране III з'їздом /М.Заячківський / Косар/, Г.Іваненко /Бараба/ та інші /вже не наважувалося критикувати національну політику КП/б/У. Воно виконувало ухвалену ще в січні 1928 року нарадою меншості ЦК КПЗУ постанову “Проти націоналістичних розламівців”. В ній зазначалося, що оскільки “справа відношення до ЦК КП/б/У і до Радянської України стала однією з найбільш основних і вирішальних питань на Західній Україні,.. обов'язком партії є ширити відомості про здобуток працюючих мас Радянської України в ділянці правильного роз'язання національного питання й популяризувати суттєві напрямні національної політики Радянського Союзу”.¹⁹

Спровокований і здійснений розкол КПЗУ у 1927 - 1929 роках послабив комуністичний вплив на людинність Західної України і став

початком її розгрому. Несприйняття західними комуністами колективізації, осуд голодомору і контрукраїнізації спричинили наступну кризу у 1933 році, а 1938 року КПЗУ за рішенням Комінтерну взагалі припинила своє існування.

ПРИМІТКИ:

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 8. – Париж – Нью-Йорк, 1976. – С. 2930.
2. Прокоп Мирослав. Україна і українська політика Москви. Частина I. Період підготовки до другої світової війни. Третє вид. – Мюнхен, 1981. – С. 77.
3. Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А.. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.) – К., 1994. – С. 14-184.
4. Будівництво Радянської України. Збірник. Випуск I. За ленінську національну політику. – Харків, Б.Д. – С. – 253.
5. Цит. за: Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1990. – С. 326.
6. Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. Т. 2. – Сучасність, 1983. – С. 207.
7. Там само. – С. 210.
8. Цит. за: Панчук М.І. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії // Про минуле заради майбутнього. – С. 113.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). ф. I, оп. 20, спр. 2480, арк. 9.
10. Там само.
11. Детальніше див.: Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989. – С. 21 – 92.
12. Каганович Л. Розлам в КПЗУ і національна політика КП(б)У. Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 12 – 16 березня 1928 р. // Будівництво Радянської України. – С. 231.
13. Там само. – С. 252.
14. Там само. – С. 231.
15. ЦДАГО України. -Ф. I. - Оп. 20. - Спр. 2481. - Арк. 72.
16. Там само. - Арк. 73.
17. Там само. - Арк. 75.
18. Цит. за: Сливка Ю.Ю. Вказ. праця. – С. 59.
19. Львівський обласний державний архів. - Ф. 110. - Оп. 4. - Спр. 902. - Арк. 41, 42.

“ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ” В БРИТАНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ КОРОЛЕВИ ЄЛИЗАВЕТИ У 60 - і роки XVI ст.

Розташовані на Британських островах Англія, Ірландія і Шотландія впродовж багатьох століть встановили досить тісні політичні, релігійні, економічні та культурні зв'язки. Англійська експансія в Ірландії ще більше показала взаємозалежність політики острівних країн та їх особливе місце в європейських міжнародних відносинах. Достатньо показові в цьому плані події 1560-х рр.

В перше десятиліття правління англійської королеви Єлизавети /1558-1603/ саме ситуація в межах британського регіону багато в чому визначила специфіку дій англійського уряду в Ірландії. Кінець 1558-1559 р. характеризувались ускладненнями для Англії на міжнародній арені, спочатку на Като-Камбрезійських переговорах, які підводили рису під Італійськими війнами, а потім - у відносинах з Шотландією. Тому не диво, що в інструкції яку отримав у липні 1559 р. намісник Ірландії лорд-лейтенант Сессекс йому пропонувалося дотримуватись очікуваної тактики та зберігати спокій в країнах ¹. І хоч в документі це пояснювалось тяжким фінансовим станом Англії, не в останню чергу міжнародні обставини не дозволяли Лондону проявляти активність у Ірландії. Про останнє було відомо у Ірландії і цим скористався один із найбільш впливових кланових вождів ірландської провінції Ольстер Шан О'Нейл. Певною мірою його виступ і можливо назвати “марною бравадою”, як це зробив англійський історик А.Рауз ², та потрібно визнати, що О'Нейл досяг своєї мети.

Спираючись на ірландські закони, Шан О'Нейл захопив владу у графстві Тірон і став претендувати на панування взагалі над усім Ольстером. Однак його домагання зустріли опір інших ольстерських лордів, особливо тих, хто орієнтувався на Лондон. В розпочатих О'Нейлом в 1559-1560-х рр. військових діях перевага виявилась на його боці ³. Англійський уряд, зайнятий шотландськими справами не міг зразу навіть втрутитися в ольстерські справи. Проте в англо-шотландському договорі у Беріку від 27 лютого 1560 р. з'явився симптоматичний пункт про зобов'язання шотландців допомогти

англійцям в їх справах на півночі Ірландії⁴, тобто проти О'Нейла. Але тільки після заключення Единбурзького договору з Шотландією у травні 1560 р. королева Єлизавета змогла приділити певну увагу Ірландії. В 1561 р. лорд Сессекс отримав наказ умиритворити О'Нейла. Передбачалося спочатку розколоти союз ірландських вождів, а потім з допомогою тих, хто перейде на бік англійців, розпочати військові дії⁵. В самій Англії підготовка військової експедиції розпочалась восени 1561 р. і вже в травні військовий контингент, що правда, всього у кілька сотень солдат / усе що змогла виділити королева Єлизавета / прибув до Дубліна. Та операція проти Шана О'Нейла закінчилася поразкою англійців під Армагом влітку 1561 р.⁶

Кінець року пройшов у переговорах про заключення перемир'я. Бажаючи якнайскоріше розв'язати ірландське питання королева Єлизавета запросила Шана О'Нейла до Лондону, гарантуючи йому особисту безпеку. На початку січня 1562 р. О'Нейл прибув до Англії, де впродовж чотирьох місяців вів переговори. Основна увага королівської Таємної ради в той час була прикута до шотландських та французьких справ і тому англійці пішли на прийняття майже усіх вимог ірландської сторони. Підписаний 30 квітня 1562 р. договір безпрецедентний для зовнішньої і внутрішньої політики Англії XVI ст. Королева Англії погодилася на збереження в Ольстері ірландського звичаю таністрі, згідно з яким О'Нейл став клановим вождем, передала О'Нейлу право юрисдикції над північними графствами. Крім цього, вона надала свободу католицькій церкві у Ольстері. Шан О'Нейл визнав зверхність англійської корони над Ірландією, присягнувся служити в англійських військах в Ірландії у разі потреби, розв'язував спірні питання у спеціальній комісії, тощо⁷.

Поширено трактуючи права, отримані від королеви Єлизавети, О'Нейл примусив більшу частину Ольстера підкоритися йому вже восени 1562 р. І знову, англійський уряд, заклопотаний справами на французькому театрі щойно розпочатої англо-французької війни, виявився неспроможним будь-що протиставити ірландському вождю. Тільки навесні 1563 р., коли намітилася перерва у французькій війні, англійці розгознули підготовку нової експедиції проти ірландців. Однак зібраних військ вистачило тільки на проведення короткотермінових рейдів до володінь О'Нейла. Намісник Ірландії в 1563-1566 рр. більше надій покладав на використання розбіжностей між О'Нейлом та іншими ольстерськими лордами, вдавшись до різних таємних методів фізичного усунення лідера і намагався перешкодити об'єднанню О'Нейла з

вождями інших ірландських земель, особливо Манстера, де були сильні антианглійські настрої. Скориставшись відволіканням уваги Лондона до Франції і Шотландії ⁸, О'Нейл розгорнув активну діяльність по згуртуванню сил для боротьби з англійцями. Однак розбіжності між англо-ірландцями Манстера та корінними ірландцями Ольстеру, як і небажання кланових вождів підтримати претензії О'Нейла на владу в Ірландії прирікали ці спроби на невдачу. Велике занепокоєння англійської адміністрації Ірландії викликали звернення О'Нейла до шотландської королеви Марії Стюарт, якій він запропонував корону Ірландії та до французького короля Карла IX. Від останнього він жадав підтримки ірландських прохань до Марії Стюарт та спорядження і відправки до Ірландії військ чисельністю у п'ять-шість тисяч чоловік. У випадку прийняття останньої пропозиції О'Нейл згоджувався на затвердження зверхності Карла IX. Ці ж побажання містилися і в листах до французьких кардиналів Лоррена і Гіза ⁹. Та шотландська королева надто була заклопотана власними справами і сама зверталася за допомогою до Іспанії, а у Франції в 1565 р. тільки закінчилася перша громадянська війна. До того ж, королівський уряд Франції узяв курс на спільні з Англією зусилля по стабілізації положення у Шотландії ¹⁰. Тому, ризикувати стосунками з Англією заради непевних перспектив в Ірландії, навіть з метою забезпечити вільний прохід до Шотландії, чого побоювалися у Дубліні, в Парижі не збиралися. Та й Англія у ці роки не мала сил для активної політики в Ірландії. Коли англійці не знаходилися у стані війни з королівською владою Франції, розпочався торговельний конфлікт з провінціями Нідерландів ¹¹, причому все це проходило на тлі постійних пошуків вирішення "шотландського питання". Тому на середину 1560-х рр. співвідношення сил в Ірландії залишалось на рівні початку десятиріччя.

Новий етап в ірландській політиці королеви Єлизавети розпочався з 1566 р. Він пов'язаний, по-перше, з розгортанням активних збройних виступів О'Нейла та його прибічників. На цей раз головним напрямом походів ірландців стали кордони англійського володарювання, так званого Пеля з центром у Дубліні. Як сповіщав в березні 1566 р. до Лондону намісник Ірландії, Шан О'Нейл "має можливість спалити і пограбувати Пель, дійти до ворот Дубліна і відійти без бойовища" ¹². По-друге, англійська адміністрація Ірландії вимагала від Лондона прийняття рішучих мір для "умиротворення" Ольстера. І, по-третє, ледь не головне, полягало у виникненні, після довгих років конфліктів розрядки у міжнародних

відносинах, створення вигідної для Англії ситуації у Шотландії, тобто формування сприятливих зовнішньо-політичних умов для вирішення ірландського питання. Всі ці обставини зумовили прийняття важливих і рішучих заходів відносно Ірландії королевою Єлизаветою.

Влітку 1566 р. на острів прибув новопризначений намісник сер Генрі Сідні. З ним прийшло і військове поповнення, що дозволило Сідні вже восени провести широкомасштабний рейд до земель О'Нейла - графств Тірон і Тірконнель. На цей раз каральні дії супроводжувались знищенням врожаю і продовольчих запасів ірландців. Та більш результативним виявився метод таємної дипломатії. Потерпілим від О'Нейла вождям повернули землі та замки, іншу частину кланових вождів підкупили, а з шотландцями півночі Ірландії домовились про спільні дії. Вже в ході наступної експедиції Шан О'Нейл був розбитий. Слідом за цим на О'Нейла напав з його ворогів - ірландців О'Доннейл і рятуючись О'Нейл опинився у шотландців, де і загинув літом 1567 р.¹³. Фактично, після цього повстання ірландців на півночі острова припинилось.

Симптоматично, що замирення в Ірландії співпало в часі зі зреченням Марії Стюарт від корони Шотландії в липні 1567 р. В умовах певної стабілізації політичних відносин на Британських островах, при всій їх вазі для Англії, пріоритетними у зовнішній політиці королеви Єлизавети стали континентальні події, в першу чергу - поява майже тоді у Нідерландах іспанської армії герцога Альби. Враження від рішучих дій Іспанців захопили увагу англійського суспільства і відтіснили на задній план шотландську та ірландську політику.

Останній рік першого десятиліття правління королеви Єлизавети характеризувався кардинальною зміною у розкладі сил на Британських островах. Втеча Марії Стюарт в травні 1568 р. до Англії суттєво змінила становище і самої Марії Стюарт, і Шотландії в європейській дипломатії. З цього часу шляхи їх поступово віддаляються один від одного. Марія Стюарт перестає персоніфікувати Шотландію, а доля самої країни вже уособлюється у її синові Джеймсі VI. Власне справа Марії Стюарт поступово стає більш англійською і європейською, ніж шотландською.

Перебування Марії Стюарт в Англії поставило перед королевою Єлизаветою і Таємною радою питання про її подальшу долю. Рішенням став розгляд питання про участь Марії Стюарт у вбивстві родича королеви Єлизавети і чоловіка Марії Генрі Дарнлея комісією з представників колишньої шотландської королеви з одного боку,

регента Шотландії графа Мюррея з другого боку, при участі радників королеви Єлизавети. Така форма гарантувала англійцям прийняття вигідного для них вироку. В Таємній раді дебатовались декілька варіантів: реставрація, під жорстким контролем, влади Марії; встановлення спільного правління Марії та її сина Джеймса VI при збереженні вже існуючого регентства до повноліття короля; визнання законності коронації Джеймса VI і регентського режиму, тобто відсторонення Марії Стюарт взагалі від влади. Англійські документи показують, що у вересні-листопаді 1568 р. вибір Лондону між спільним правлінням Марії і Джеймса чи визнанням тільки влади Джеймса VI остаточно ще не був зроблений. Лише в жовтні з'явилися ознаки зміщення англійських політичних акцентів в бік компромісного варіанту, тобто спільного правління ¹⁴. Але саме цього не бажала шотландська знать, яка захопила владу під прикриттям регентства. Отож не випадкова поява так званих "листів зі скриньки", офіційно представлених шотландською делегацією на початку грудня. Це внесло певний злам у настрої англійської сторони і в хід усього процесу: в кінці 1568 р. англійці вирішили відмовитись від винесення остаточного вироку і взагалі припинили розгляд справи. Такий неочікуваний спочатку результат влаштував керівні кола і Англії, і Шотландії. Він фактично означав визнання Лондоном переходу шотландської корони до Джеймса VI, а реальної влади до регента графа Мюррея. Невирішеність питань залишала майже всім учасникам дії можливість у майбутньому використати ситуацію на свою користь. Вважається, що тільки Марії Стюарт та її партії у Шотландії не підійшов такий компроміс ¹⁵. Та враховуючи, що Марії Стюарт не винесли вирок у вбивстві чоловіка, її фактично звільнили від обвинувачення, а це дозволило їй вже з початку 1569 р. через своїх прибічників серед шотландських лордів, надавши їм широких повноважень, розпочати в Шотландії боротьбу за владу ¹⁶. Шотландія опинилась на порозі громадянської війни. Вивівши Шотландію на певний час із числа своїх найнебезпечніших ворогів, англійський уряд міг зосередити зусилля на інших внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблемах, не в останню чергу - на "ірландському питанні".

Питання політики Англії в Ірландії у другій половині XVI ст. достатньо розглядалось у працях ірландських, англійських і радянських істориків. Та вони несуть на собі відбиток національних, як в англійській або ірландській історіографії чи класових оцінок, як в працях радянських дослідників Ю.Саприкіна і Т. Осипової. Отже,

про вплив міжнародного фактору в них згадується лише побіжно. Наголос робиться на тому, що в міжнародних відносинах Ірландії була для Англії тим, чим Нідерланди для Іспанії.

Між тим, ірландська політика королеви Єлизавети вже в 1560-і рр. продемонструвала її тісну залежність від англо-шотландських відносин та континентальної політики Англії. Англійський уряд не мав сил діяти одночасно на два фронти: шотландський та ірландський. Так як головну увагу Лондон приділяв подіям у Шотландії, то ірландські національно-визвольні сили отримали простір для здійснення своїх цілей. Однак внутрішні проблеми ірландського руху не дозволили їм досягти бажаного. Послаблення напруги у Шотландії на початку другої половини 1560-х рр. дозволило англійцям здолати опір Шана О'Нейла. Загалом 1560-і рр. показали, що в географічних межах Британських островів сформувалась регіональна підсистема європейських міжнародних відносин.

ПРИМІТКИ:

1. *Calendar of the Carew Manuscripts*. - V. I. - L., 1865. - P. 285 (Далі - CCM).
2. Rowse A. *The Expansion of Elizabethan England*. - L., 1955. - P. 91.
3. Осипова Т.С. Освободительная борьба ирландского народа против английской колонизации (вт. половина XVI - начало XVII в.). - М., 1962. - С. 71-72.
4. *Collection of State Papers, relating to affairs in the reigns of King Henry VIII, Edward VI, Mary and Elizabeth, left by William Cecil, lord Burghley*. - V. I. - L., 1740. - P. 253-254.
5. CCM. - V. I. - P. 310-311.
6. Осипова Т.С. Указ. соч. - С. 74-75.
7. CCM. - V. I. - P. 312-314; Falls C. *Elizabeth's Irish Wars*. - L., 1950. - P. 89-90.
8. Дьомін О.Б. Англо-шотландські відносини першої половини 1560-х рр. // *Записки історичного факультету Одеського державного університету*. - В. 9. - Одеса, 1999. - С. 228-232.
9. Осипова Т.С. Указ. соч. - С. 81-83.
10. Брандт М.Ю. *Шотландия в европейской системе государств (вторая половина XVI века)*. - М., 1993. - С. 75-76.
11. Дьомін О.Б. *Истории первых торговых войн нового времени* // *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки*. - В. 2. - Ч. 1. - Чернівці, 1993. - С. 5-15.
12. *Calendar of State Papers, relating to Ireland*. - V. I. - L., 1860. - P. 289.
13. Осипова Т.С. Указ. соч. - С. 84-91.
14. *Calendar of the State Papers, relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*. - V. II. - Edinburg, 1900. - № 679, 708, 823, 846, 886.
15. Брандт М.Ю. Указ. соч. - С. 92.
16. *Calendar of the State Papers relating to Scotland*. - V. II. - № 1017.

К ПРОБЛЕМЕ КРИЗИСА КИТАЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРИОД НОВОГО ВРЕМЕНИ.

В современном отечественном и российском востоковедении поиски более глубокого понимания сути исторической эволюции китайского общества выразились в использовании междисциплинарного подхода. Особое внимание также уделяется проблемам влияния религиозно-идеологических нормативов на политическую и социальную подсистемы. Заложены основы новой парадигмы, придется большое значение изучению социокультурных процессов.

Многие чисто исторические вопросы поднимаются как бы заново. Ключевой для истории Китая периода нового времени является проблема кризиса империи и его качественной характеристики. Иначе говоря, речь идет о том, можно ли рассматривать кризис цинской империи накануне экспансии европейских держав, как кризис китайской социокультурной общности в целом, цивилизационный кризис.

Немаловажным аспектом в рассмотрении этой проблемы является вопрос периодизации истории Китая. В недавно опубликованной статье Л. Березного содержится тезис о том, что взгляд на время правления династии Мин и Цин как на единый исторический этап обоснован¹. Нельзя не заметить, что такой подход к периодизации китайской истории ненов. Еще в 60-е годы английский историк Ц. Лоуи, выступая против интерпретаций китайской истории на основе принципа стадий социально-экономического развития, разделил имперский период на время ранней империи (династии Цинь и Хань), средней империи (Суй, Тан и Сун) и поздней империи Мин и Цин².

Поэтому немаловажно замечание российского синолога, что период Мин и Цин он рассматривает как "большой цикл" социальной эволюции, во время которого складывались элементы внутренних предпосылок для исторически назревших перемен³. В ракурсе такой трактовки объединение периодов Мин и Цин в какой-то мере оправдано. Но когда акцент смещается на социокультурные аспекты, период правления маньчжурской династии, по-моему, представляет самостоятельную значимость. Не может быть однозначно признано, что кризис Цин, четко проявившийся к концу XVIII века, является

продолжением кризиса конфуцианской империи, начавшегося еще при Мин, без учета проблемы преемственности социокультурных нормативов. Встает вопрос: можно ли рассматривать маньчжурскую династию, как традиционную в смысле восприятия базовых ценностей китайской цивилизации.

После завоевания Китая маньчжуры формально декларировали свою приверженность конфуцианским идеалам, фактически взяли курс на фундаментальную ревизию всего культурного наследия. Объектом “литературной инквизиции” были не только произведения, содержащие антиманьчжурские выпады, но и исторические сочинения, освещавшие события периода смены династий и конфуцианские философские труды. Общеизвестно, что маньчжурский двор беспокоили именно фундаментальные проблемы правления, идеологии, морали и все, что по каким-либо соображениям рассматривалось как опасное для режима, уничтожалось. Конфуцианский идеал “благородного мужа” требовал, чтобы чиновник помогал императору управлять государством, критиковал и увещевал его⁴. Маньчжуры уже в 50-е годы XVII века запретили местным чиновникам адресовать письма и доклады центральным властям или устно высказываться по вопросам управления страной, по военным и гражданским делам⁵. В сложившихся условиях китайская интеллектуальная элита практически лишилась возможности выполнять свою главную функцию - поддерживать нормативные традиции общества и адаптировать их к новым историческим условиям. Китайский “благородный муж”, проникнутый древней правдой и обязанный служить народу, фактически остался не у дел. Он мог быть только исполнителем воли господствующей маньчжурской аристократии. Экзаменационная система, призванная подготавливать представителей ученого сословия (чиновников) также совершенно деградировала.

В предыдущий период китайской истории смена династических циклов оправдывалась конфуцианской доктриной “мандата Неба”, в соответствии с которой конечной и высшей целью государственного управления провозглашались интересы народа, и если народ бедствовал, значит император нарушил волю неба и утратил его мандат, должен быть смещен. К началу XIX века, т. е. в период “народных бедствий” официальное конфуцианство в маньчжурском Китае было настолько дискредитировано, что оппозиционная идеология, в ее социально-политически значимых функциях, формируется за счет даосско-буддийского направления⁶.

В традиционном Китае конфуцианство и даосизм были различными способами трактовки культурной традиции, при этом социальные аспекты обеспечивались конфуцианством. Наделение последнего статусом официальной идеологии, не привело к наложению на даосизм и буддизм "ярлыка" оппозиционных доктрин. Напротив, они выполняли роль своеобразной "отдушины" для не реализовавшихся в государственной системе мировоззренческих теорий, что способствовало сохранению гармонии в сфере духовной. При маньчжурах эта гармония была нарушена. Несостоятельность цинского конфуцианства, утратившего гуманистическое начало, подтверждает и факт возникновения "тайпинизированного христианства" как идеологии политической оппозиции.

Не соответствовала принципам конфуцианской социальной этики и сословная структура Китая периода правления маньчжуров. Известно, что традиционно китайское общество по основным родам занятий делилось на ученых (шэньши), земледельцев, ремесленников и торговцев. Право собственности на землю не было привилегией какого-то одного сословия и само по себе не создавало привилегированного сословного статуса. В рамках этих четырех сословий практически не было никаких юридических запретов для смены социального статуса, т. е. отсутствовали непреодолимые сословные перегородки. Отмечая "открытый" характер сословной системы традиционного Китая, некоторые авторы называют ее "сугубо демократической"⁷.

Чтобы стать шэньши, надо было сдать экзамены на получение ученой степени. Участвовать в сдаче этих экзаменов мог представитель любого сословия. Открытый доступ в сословие шэньши сочетался (за малым исключением) с отсутствием потомственного статуса шэньши. Подданные конфуцианской империи были уверены, что любой наделенный высоким умом и знанием может стать шэньши, попасть в самое привилегированное сословие китайского общества - управляющее сословие. И хотя действительность не всегда соответствовала декларируемым принципам, критерием разделения общества на верхи и низы были не знатность происхождения и, тем более не богатство, а знание и добродетель, точнее - степень близости к конфуцианскому идеалу "благородного мужа".

Завоевав Китай, маньчжуры фактически стали высшим правящим наследственным сословием, прочно закрытой кастой военных, власть которой не могла быть освящена с точки зрения

конфуцианской традиции. Изменилась и целевая установка власти. Власть держащие в конфуцианском государстве, основываясь на принципе семейно-государственного соподчинения, никогда не отождествляли свои интересы с экономическими и политическими нуждами какой либо одной социальной группы. Для маньчжуров основной задачей являлось сохранение своего господства, использование конфуцианской обрядности и традиционного административного аппарата являлось лишь условием обеспечивающим эту цель.

Изменения, которые претерпела государственно-административная структура в период маньчжурской династии, на первый взгляд незначительны, но они имеют принципиальное значение. Речь идет не только о преобладающей роли маньчжуров в государственном управлении, но и об установлении военного контроля над административной властью.

Особенностью конфуцианской политической традиции было подчиненное положение военных в государственной системе. Воинственность считалась свойством варваров. Процветание страны определялось как следствие определенного социального порядка санкционированного Небом, а не военного могущества. Гражданская власть всегда доминировала над военной. Престиж военной службы в китайском обществе был низок. Конечно, были в истории Китая периоды, когда позиции военной бюрократии усиливались. Это времена смены династии. В частности в первой половине XV века, т.е. в начальный период правления династии Мин укрепилось положение военной элиты⁸. Однако к середине XV века, как всегда, возобладали гражданская бюрократия.

Маньчжуры фактически являлись военной бюрократией и соответственно главенствующей. "Централизаторский милитаризм" маньчжуров привел к тому, что во второй половине XIX века на фоне ослабления механизма социально-политического контроля, армия превращалась в наиболее действенный и влиятельный элемент госаппарата, происходила постепенная военизация всей политической структуры, развивался собственно китайский региональный милитаризм. Последний уже после падения маньчжурской династии, обусловил абсолютное преобладание вооруженного насилия в политической борьбе в Китае первой трети XX века⁹.

Очевидно, и преобладание военного фактора и во внешней политике маньчжуров, благодаря которой пределы внутривосточной

территории Китая были расширены за годы правления Цинов более чем вдвое. В советской историографии, как правило, подчеркивалось, что агрессивная политика цинских властей идеологически обеспечивалась традиционной китайской внешнеполитической доктриной.

Впервые довольно аргументированная критика этого тезиса была представлена в работе политолога О.В. Зотова. Излагая доктрину “универсальной” монархии, автор подчеркивает, что “единственная и всеохватывающая власть китайского императора гораздо шире, чем просто власть политическая. Она расценивалась как залог поддержания порядка в мироздании, нормального функционирования космоса и существования человека”¹¹. Считалось, что, будучи мироустроителем, император не должен искать внешнеполитических выгод, а от личной благодати императора, проявлением которой является бескорыстие, зависела судьба мира. Доктрина “универсальной” монархии не может быть объяснена с точки зрения европейского понимания внешнегосударственных интересов. В последнем, изданном посмертно труде патриарх американской синологии Дж. Фейрбенк, ссылаясь на то, что Китай фактически способствовал усилению номадской периферии, пишет: “китайские методы усмирения варваров мы пытались понять, но безуспешно”¹². Раньше считалось, что подчинение варваров Китаю осуществлялось в форме данничества. Но, как выяснилось, это было псевдоданничество и номинальный вассалитет. Дары китайского императора в ответ на “дань” превосходили, как правило, саму “дань”. Важным признаком номинальности “данничества” иноземных правителей является и отсутствие в их отношениях с Китаем договорных обязательств, которые могли бы удостоверить их зависимость от Китая. Все станет на свои места, если признать преобладание в китайской традиционной внешнеполитической доктрине примата мирного цивилизующего начала, китайская гегемония носила ритуальный характер.

Внешняя политика Цинов в ХУП-ХУШ веках была сцентрирована на завоевательных походах, маньчжуры данничества или признания своего реального верховенства добивались силой.

Особую роль в истории китайского социума играл природный фактор. Концепция социоестественной истории Китая отражена в работе Э.С. Кульпина. Автор констатирует, что на протяжении почти двух тысяч лет, “вплоть до воцарения династии Цин”, в жизни китайского общества использовался опыт, накопленный в период

первого социально-экологического кризиса, который произошел в первое тысячелетие до нашей эры. Поддержание экологического равновесия обеспечивалось государством. Э.С. Кульпин отмечает, что при Цинах произошло нарушение неизменных аспектов социально-экологического равновесия. Государство утратило способность регулировать социально-экологические процессы, и в ХУШ веке начинается второй социально-экологический кризис, выразившийся в беспрецедентном демографическом росте и аграрном перенаселении; обнищании подавляющего большинства населения, включая часть господствующих слоев общества. В этой связи отметим, что за века в Китае был накоплен и осмыслен "громадный опыт по установлению равновесия между численностью населения и возможностями вмещающего ландшафта"¹³. Маньчжуры не смогли использовать его.

Цивилизационная специфика определяется способами разрешения таких фундаментальных противоречий человеческого бытия, как противоречие между человеком и природой, социумом и индивидом. При маньчжурах механизм обеспечения поддержания этих традиционных способов в значительной степени был нарушен. Во всяком случае, кризис в период правления маньчжуров был и проявлением отхода от китайских социокультурных нормативов. Но это не значило, что эти нормативы, китайский тип духовности утратили витальность, а значит и модернизационную потенцию. Поэтому утверждение, что речь идет о кризисе собственно китайской конфуцианской империи, всей системы, "основы которой препятствовали реализации назревших общественных потребностей" весьма спорно¹⁴. Другое дело, что процесс адаптации китайской социокультурной общности к новым историческим условиям был осложнен маньчжурским господством, а потом и вмешательством держав. Китайский способ решения противоречий между традицией и инновацией; естественно, отличен от западного. Но не будем забывать, что китайская цивилизация в отличие от европейской имеет опыт непрерывной социокультурной традиции в течение, по крайней мере, трех тысячелетий.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Березный Л. Когда началась новая история Китая? // Проблемы Дальнего Востока. - 1997. - № 1. - С. 75.

2. Loewe M. *Imperial China. The historical background to the modern age.* - London, 1966. - P. 43.

3. Березный Л. Указ. соч. - С. 75.
4. Fairbank J.K. *China: a New History*. - Cambridge, Massachusetts, London, 1994. - P. 62-63.
5. Подробнее см.: Доронин Б.Г. *Китай XVII-XVIII вв. Проблемы историографии и источниковедения*. - Л., 1988; *Маньчжурское владычество в Китае*. - М., 1966.
6. Поршнева Е.Б. *Религиозные движения позднесредневекового Китая*. - М., 1991. - С. 180.
7. Тяпкина Н.И. *Государство в Китае: сословия и классы (вторая половина XVII-начало XX вв.)* // *Социально-экономические проблемы Китая в новое и новейшее время*. - М., 1991. - С. 129.
8. Wen-Yuan-Qian. *The Great Inertia*. - L., 1985. - P. 111.
9. Lary D. *Region and Nation. The Kwungsi Clique in Chinese Politics, 1925-1937*. - Cambridge, 1974. - P. 11.
10. *Китай и соседи в новое и новейшее время*. - М., 1982.
11. Зотов О.В. *Китай как "универсальная" монархия и псевдоданничество "варваров"* // *Восток*. - 1994. - № 2. - С. 16-18.
12. Fairbank K. *Op. cit.* - P. 61.
13. Подробнее см.: Кульпин Э.С. *Человек и природа в Китае*. - М., 1990. - С. 106.
14. Березный Л. Указ. соч. - С. 78-79.

А.М. Шабанова

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ МОНАСТЫРСКИХ КРЕСТЬЯН СЕВЕРО-ЗАПАДА РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХУШ В.

Архивный фонд Александро-Свирского монастыря содержит материал, который позволяет рассмотреть разные стороны общественного сознания крестьян¹. Круг источников включает челобитные крестьян администрации монастыря и в правительственные инстанции. Они относятся как к периоду относительно спокойного развития вотчины, так и к периоду обострения социальных конфликтов. Анализ актового материала, широко представленного в фондах монастыря - крестьянские споры, сделки с землей, материалы переделов, документы мирских органов и т.д., дает возможность глубоко и всесторонне изучить взгляды и представления монастырского крестьянства в первой половине ХУШ ст. Мы ограничимся рассмотрением двух сторон крестьянского сознания - взглядов на землепользование и повинности, ибо они являются важнейшей составной частью общественного сознания

крестьянства. В первой половине XVIII в. у крестьян Александровской вотчины бытовало прочно представление о том, что права вотчинника на землю закреплены законодательством. Всякого рода сделки с наделными участками монастырь категорически запрещал и крепостные воспринимали запрет как юридически оправданный. Крестьянка д. Манкиной Горы в 1700 г. свидетельствовала, что "у нас ... деревенских участков не продают, кому власть изволит дать и владеет ...". Крестьяне считали правомерным сосредоточение монастырем в своем ведении вопросов распределения и перераспределения земли в вотчине. Земельные переделы в общине осуществлялись с разрешения вотчинной администрации и при ее обязательном участии. Спорные вопросы наделения дополнительным тяглом и землей одних и уменьшения земли и тягла у других, по мнению крестьян, должны решаться феодалом. Разрешение разного рода земельных споров также считалось прерогативой монастыря². Эти воззрения сочетались с представлениями о крестьянском праве на наделную землю. Они восходят к древнему давно утраченному праву распоряжения землей, которое подспудно продолжало удерживаться в сознании крепостных. Крестьянин своим трудом окультурил землю, из года в год возделывал ее и считал, что обладает определенными правами на пахотные и сенокосные тяглые участки. Подобные взгляды находили проявление в конкретных действиях. Вопреки существовавшим юридическим нормам и запретам крестьяне закладывали пашни и сенокосы, сдавали в аренду, продавали. Если операции совершались в пределах вотчины - делалось это в тайне от вотчинной администрации, а о сделках становилось известно при возникновении конфликтов, когда противные стороны прибегали к помощи монастыря. Земельные приобретения александровских крестьян у крепостных соседних феодальных владений или в землях государственных крестьян осуществлялись с молчаливого согласия властей монастыря³. Крестьяне считали, что несение повинностей с земли также обеспечивает им определенные права на наделные земли. Размер дворового надела должен соответствовать потребностям хозяйства. Инициатива переделов земли должна, как правило, исходить от самих крестьян. Проводиться они должны мирскими властями, но в присутствии и при участии представителей монастырской администрации⁴. Что касается "росчистей", то в крестьянском сознании прочно утвердилось мнение о более широких правах на эти земли. Такое право давал крестьянину вложенный в

расчистку труд. Взгляды крестьян, исходившие из "трудового права", учитывали огромные усилия по расчистке подсек. Крестьяне считали естественным и справедливым, что подсеки освобождаются от феодальных платежей (с подсек в вотчине взимался лишь шестой сноп). Выступая против стремления монастырских властей обложить "лесовые участки" повинностями в полном объеме, крестьяне в качестве веского аргумента свидетельствовали, что участок расчищен "из черного леса". Мнение о бесспорном праве на расчистки подкреплялось широко распространенной среди александровских, как и соседствовавших с ними государственных крестьян практики купли-продажи, заклада, сдачи в аренду подсечных пашен и сенокосов. Это право признавалось и монастырем. В вотчинном архиве мы встречаем реестры, составленные монастырской администрацией, на подсечные пашни и сенокосные угодья, приобретенные крестьянами в результате купель. Писались купчие, закладные, кортомные нередко церковнослужителями и монахами. Они же рукоприкладством заверяли подлинность сделки. Представления крестьян о правах на подсечную пашню приходили в столкновение со стремлением феодала-монастыря включить рощисты в общий массив наделных земель. Но все же и в отношении подсек крестьяне в конечном итоге вынуждены были признавать верховную власть монастыря. Поэтому, если подсечные земли становились объектом тяжб и споров-тяжущиеся крестьяне обращались к администрации с просьбой рассудить противные стороны ⁵. Когда же в ХУП в. монастырь ввел в вотчине практику периодического включения окультуренных подсек в состав постоянной наделной пашни - крестьяне вынуждены были смириться с ней. Как отголосок прошлого в крестьянском сознании сохранялось право всей общиной распоряжаться выморочными участками и частично пустошами (сдача в аренду, передача опустевших тяглых участков другим крестьянам). Наиболее прочно удерживалось право общинного распоряжения угодьями - в частности рыбными ловлями. И хотя развитие в стране феодальных отношений привело к тому, что рыбные угодья давно перешли в собственность государства и за пользование ими государство взыскивало с крестьян ежегодный оброк, древняя черта общественного сознания крестьян проступала отчетливо не только у александровских и государственных крестьян севера страны, но и у крестьян других районов России ⁶. Подобные представления феодально-зависимого населения монастырской

вотчины являлись господствующими в относительно спокойные периоды ее существования. Период народных выступлений приводил к резкому изменению взглядов крестьян в сторону радикализма. В ходе массовых восстаний конца 50-х - начала 60-х гг. александровские крестьяне, подобно крестьянам других монастырских вотчин, начинают обращаться с землями и угодьями монастыря как со своими собственными. Когда монастырь попытался сдать в аренду монастырское село Лоянское с мельницей и пашней - крестьяне вотчины сжали рожь на пашнях, сданных на оброк, зерно свезли себе в амбары, а затем обмолотили на мельнице "безденежно", заявив при этом, "что де та (мельница - А.Ш.) мирская" ⁷.

Платеж феодальных повинностей воспринимался крестьянами как неизбежная необходимость, но считали, что их размер должен соответствовать экономическим возможностям двора. Несоответствие размеров повинностей экономической мощности крестьянского хозяйства порождало недовольство населения и выливалось в поток жалоб монастырской администрации, жалобами на тяготы феодальных платежей, просьбами сбавить тягло за невозможностью его исполнения, снять тот или иной платеж, заменить отдельные повинности другими видами платежей и т.д. Крестьяне, обращаясь в соответствующие инстанции - к вотчинной администрации или к правительству, были совершенно убеждены в своей правоте, в своем праве на жалобы, и очень обоснованно мотивировали свои действия. Высокая рента разрушает не только крестьянское, но и вотчинное хозяйство, отражается на благосостоянии государства в целом. Вот почему все жалобы, направлялись ли они вотчинной администрации или в правительственные органы, заканчивались угрозой "всеконечного разорения" крестьян и ухода со своих участков ⁸. Постоянные тяготы феодальных платежей, невозможность зачастую осуществлять даже простое воспроизводство создавали в монастырской вотчине обстановку постоянной напряженности и глухого брожения. Достаточно было повода, чтобы уверенные в своей правоте крестьяне начинали единодушно выступать прежде всего против непосильной феодальной ренты. Поводом для выступлений крестьян ряда монастырских вотчин во второй половине 20-х гг. ХУШ в. послужило издание "плаката" о подушной подати. Истолковав его по-своему, решили, что отныне они должны платить ренту в размере 40 копеек ⁹. В ходе волнений 1727-1730 гг. из среды александровских крестьян

вышли интересные документы-образцы крестьянской идеологии - челобитные правительству и в Синод, наконец, документ, который называли "Ведением". Уже в первой челобитной на имя государя крестьяне излагают свое понимание правительственного указа о подушной подати от 26 июня 1724 г.: отныне монастырским крестьянам полагается платить вместо феодалной ренты 40-копеечный денежный оброк. Истолковав указ таким образом, они отказались платить в монастырь пятину, "чинили послушание" и ждали ответа на челобитную. Разъяснение указа давали грамотные крестьяне и особенно монастырский дьячек из крестьян Яков Степанов. Он был бедным крестьянином Кондушской волости деревни Парфиевской. Отец его жил в монастыре в работниках, брат - в монахах. Яков был взят в монастырь, где исполнял должности сначала псаломщика, потом дьячка и подьячего ¹⁸. Человек для своего времени в высшей степени грамотный, он составлял и писал крестьянскую челобитную царю, а затем по поручению "суема" вместе с другими крестьянами отправился в Петербург для подачи жалобы в Сенат. Исследователи не раз обращали внимание на то, что среди крестьянства XVIII ст. все чаще ведущую роль в общественной жизни начинают играть грамотные крестьяне. Они были знатоками законов. К ним обращались за разъяснением правительственных и вотчинных указов, шли с просьбами написать письмо, челобитную, купчую или закладную, выступить поручителем при заключении сделок и т.д. В.В. Мавродин считает, что в русской деревне уже в первой половине XVIII в. складывалась своя крепостная интеллигенция. В годы волнений они находились в первых рядах протестующих, вселяли уверенность в справедливость выдвинутых требований. В ходе волнений 1727-1730 гг., алекسانдро-свирские крестьяне, отчаявшись получить ответы на челобитные, составили документ, названный ими "Ведением". "Ведение" интересно тем, что вышло из лагеря восставших и четко выражало их стремления. В основу документа положено по-иному истолкованное правительственное законодательство о подушной подати. В нем проявились, с одной стороны, антифеодалные воззрения и возросший уровень сознания крестьян, с другой, его ограниченность, наивный монархизм. Подобные черты характеризуют уровень общественного сознания крестьянства России, веривших в добрую волю царя и правительства. Документ был вручен монастырскому казначею. Вот его содержание: "Ведение" казначею Макарию з братиёю, с крестьян по указу его императорского

величества, каков получен в нынешнем 728 году в сем генвари месяцы, велено следовать по выданному печатному плакату каков выдан в народ в прошлом 725 году блаженные и вечностойные памяти его императорского величества, велено следовать в платежи всего государства подушные денги по 74 копейки з души, да сверх того в платеж синодского ведения по 40 копеек з души, а в поттвердительном указе печатном не велено денежных и хлебных податей и работ сверх положенного требовать и давать. И сего 728 году генваря в день по слышании его императорского величества указов усоветовалис вси вотчинные люди, что четырегривенные денги у нас готовы, когда изволите в сей 728 год взять по указу, как указ повелевает и отписи дать, а без указу его императорского величества лишних податей и сверх положенных четырех гривен никаких доходов отправлять не будем". Гарантированный оброк-требование, которое александровские крестьяне отстаивали на протяжении всего периода волнений. "Ведение" стало своего рода программой восставших. В тоже время крестьяне понимали, что добиться изменения своего положения можно, получив санкцию правительства. Требования, выдвинутые александровскими крестьянами, отличает реалистичность. Крестьяне достаточно отчетливо представляли чего можно добиться от правительства законным путем посредством челобитных.

Немаловажную роль во взглядах крестьян играл принцип старины, традиция. Всякий раз, когда монастырские власти увеличивали повинности, александровские крестьяне обращались с челобитными в правительственные учреждения, обосновывая законность своих жалоб ссылками на старину. Такого рода ссылку содержали челобитные конца 20-х годов, ХУШ ст. Подобные аргументы содержались в челобитных конца 50-х - начала 60-х годов ХУШ в. Неудачи челобитий конца 50-х - начала 60-х гг. всколыхнули массы монастырского крестьянства страны на решительную борьбу, взгляды крестьян поднялись до отрицания монастырского землевладения.

Таким образом, в воззрениях александровских крестьян на землевладение и феодальные повинности, уживалась двойственность представлений: с одной стороны, признание, что феодал является собственником земли, "беспятинное" и "безоброчное" пользование землей - явление ненормальное, с другой, радикальные представления антифеодальной направленности. В мирные периоды

существования вотчины в крестьянских воззрениях и действиях превалирует стремление улучшить свое положение, не входя в открытый конфликт с администрацией. Эти периоды важны тем, что способствовали формированию общности взглядов крестьян вотчины. Представления, сформулированные и утвердившиеся в ходе повседневной борьбы с монастырем-феодалом получают дальнейшее развитие, достигают глубины и силы в периоды обострения социальных конфликтов. У монастырских крестьян накануне секуляризации общественное сознание поднялось до отрицания феодальной ренты и монастырского землевладения.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Архив Санкт-Петербургского Института истории — Филиала института Российской истории Академии Наук (СПБ ИИФИРИАН), - Ф. 3. - Оп. 1, 2.
2. Там же. - Ф. 3. - Оп. 1. - К. 8. - Д. 54; - К. 24. - Д. 6; - К. 22. - Д. 1.
3. Там же. - К. 6. - Д. 182; - К. 15. - Д. 13; - К. 27. - Д. 2; - К. 17. - Д. 6.
4. Там же. - К. 7. - Д. 202; - Д. 107; - Д. 198, 199.
5. Там же. - К. 7. - Д. 37; - К. 13. - Д. 19; - К. 17. - Д. 6; - К. 22. - Д. 6; - К. 24. - Д. 9.
6. Там же. - К. 8. - Д. 54; - К. 11. - Д. 12; - К. 15. - Д. 18; Шатино А. Л. Крестьянская община в крупных вотчинах первой половины XVIII века. // Уч. зап. Саратовского ун-та. Вып. 1, 1939.
7. Архив СПБ ИИФИРИАН. - Ф. 3. - Оп. 1. - К. 27. - Д. 2.
8. Там же. - К. 11. - Д. 2; - К. 14. - Д. 6; - К. 15. - Д. 13.
9. Семенова Л. Н. Борьба старорусских крестьян за изменение форм феодальной ренты в первой трети XVIII в. // Крестьянство и классовая борьба в феодальной России. - Л., 1967.
10. ПСЗ, Т. УП, № 4533; Архив СПБ ИИФИРИАН. - Ф. 3. - Оп. 1. - К. 10. - Д. 75; - К. 14. - Д. 6.

П. Н. Тоцкий

АББАТ МОРИ О ЦЕРКОВНОЙ РЕФОРМЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБРАНИЯ ФРАНЦИИ 1789-1791 гг.

Начальный этап Великой французской революции во многом был связан с процессом становления структур новой правовой государственности и нового правопорядка во Франции.

Проводившаяся в 1789 - 1791 гг. Учредительным Собранием Франции политика замены старых структур феодальной государственности новым буржуазным правопорядком, естественно,

не могла не затронуть и католической церкви, как важнейшей опоры абсолютистского режима и системы феодализма во Франции. Это было обусловлено несколькими причинами социально-экономического и политического плана. В сущности, речь могла идти не о косметическом перекрашивании фасада церковной организации, а о глубокой реформе ее структур в буржуазно-светском духе, а также о передаче в том или ином виде под контроль государства и конечной приватизации ее материальных, в первую очередь земельных, владений.

На это указывает и французская историография. Ф.Саньяк пишет, что "этого /т.е. церковной реформы - П. Т./ требовала революция в области поземельных отношений. Иначе мелкие собственники были бы стеснены в своем развитии огромными, составляющими четверть французской территории, навеки неотчуждаемыми земельными владениями, которые могли увеличиваться, но никак не уменьшаться. Что касается той части сельского населения, у которой не было собственности, то как могла бы она избежать нищеты и голода если бы не произошло раздела этих земель, которого она так страстно добивалась?"¹

В октябре - ноябре 1789 г. парламентские прения о секуляризации, как это правильно подчеркивает французский историк А. Олар, вступили в свою решающую фазу.²

Депутаты-прелаты попытались путем частичных уступок спасти главное - материальное богатство церкви. Аббат Эймар предложил покрыть дефицит единовременным даром в виде половины или даже 3/4 доходов церкви.³ Епископ Экса Буажелен предлагал за счет церкви ликвидировать весь долг казны.⁴

Главным же оратором клерикалов выступил аббат Мори, их фактический лидер. Его доводы, не лишенные определенного блеска красноречия, логики рассуждения, знания правовых норм и психологии различных слоев населения Франции, представляют несомненный интерес для анализа указанных событий. Наибольшего внимания в этой связи заслуживает его речь в Учредительном Собрании 13 октября 1789 года, явившаяся своего рода квинтэссенцией аргументов клерикальной контрреволюции против церковной реформы. В силу этого для полноты анализа политико-парламентских аспектов церковной реформы рассмотрим достаточно подробно ключевые ее положения. Это тем более необходимо, что в нашей историографии концептуальные взгляды французских

клерикалов на проблемы не только секуляризации, но и революции и контрреволюции во Франции 18-го века почти целиком оставались в тени, что, несомненно, обедняет научный поиск при изучении их реальных процессов. Наивно думать, что в стане французской контрреволюции не было во все умных и талантливых людей. Вне всяких сомнений, они были. Крестьянский генерал - роялист Жорж Кадудаль, победитель Наполеона при осаде Акры, и его однокашник Ле Пикар де Филиппе и, наконец, талантливый оратор и способный политический лидер аббат Мори - достаточное тому подтверждение.

Речь Мори от 13 октября 1789 года интересна и как заслуживающий внимания источник по истории революции, и как яркий политический документ, и как своего рода программно-теоретическое "кredo" клерикалов, могущее быть и определенной программой действий, и наконец, как небольшое историко-философское с элементами методологии эссе. Из сказанного выше, разумеется, не следует, что здесь необходимо привести целиком весь этот документ, но ключевые его положения будут рассмотрены с должным вниманием. Длиннота цитат в данном случае, по нашему мнению, будет целиком оправданна и уместна.

Основными политическими акцентами многотональной в социальном аспекте речи аббата Мори являются нижеследующие:

1) попытка выступать якобы от имени всего сельского населения, представив его как некую интегральную, объединенную единством экономических интересов общность, страдающую от эгоизма капиталистического города. В этой связи с беспримерным цинизмом Мори пытается представить церковь как верного стража интересов..... народных низов Франции, в первую очередь, крестьянства:

"Пусть же нам не предлагают господа с такой легкостью пожертвовать процветанием деревни ради всепожирающей бездны столицы, которая уже поглотила наиболее богатую часть наших национальных доходов... Послушайте этих торговцев кредитом /т.е. капиталистов - П.Т./, для которых судьба государства лишь объект игры на повышение или на понижение. Они не спрашивают был ли урожай обильным, удалось ли бедному человеку повысить оплату своего труда до уровня цен на хлеб, поддерживают ли его рассеянные по провинциям собственники своими покупками или своими щедротами. Нет, их занимает совсем не это. Они интересуются исключительно состоянием дел на бирже и курсом ценных бумаг. Это для них единственный показатель общего процветания. Они не ведают, что

за роскошь столицы всегда расплачивается нищая провинция и что национальное богатство не в бесплодных биржевых портфелях, что мощь государства зарождается в борозде, орошённой потом землепашца".⁵

В качестве дополнительного аргумента аббат Мори пытается противопоставить "патриотизм" феодальных сословий эгоизму французских буржуа, однако его собственная аргументация достаточно красноречиво показывает; что, в сущности, речь идёт о схватке двух хищников, пытающихся жить за счет нации:

"Господа, в этот час испытаний для подлинного патриотизма поведение землевладельцев и поведение обладателей национальной звонкой монеты являют контраст, на который Собранию представителей нации следует обратить внимание. Землевладельцы пошли на великие жертвы для удовлетворения нужд государства и заявили о готовности пойти на ещё более великодушные жертвы. Они прежде всего санкционировали общественный долг, даже не зная его размеров: они прислушивались только к голосу чести, который не спрашивает, какова сумма долга, чтобы её утвердить. Они проявили и обессмертили свой патриотизм нежданном великодушием решений от 4 августа сего года. Они придали обратную силу отказу от своих денежных привилегий. Они не колеблясь пожертвовали свою серебряную посуду, церковную серебряную утварь, четверть своего дохода. .

А что сделали для блага государства известные обладатели всей звонкой монеты королевства? Что же сделали они? Да ничего, господа, равным счетом ничего".⁶

"... Они уже мысленно поглощали нашу собственность, они уже делили между собой..."

2) Стремление расколоть буржуазное большинство Учредительного Собрания, пытаясь использовать колебания тех кругов буржуазии "старого порядка", которые традиционно были более связаны с абсолютистским государством. В связи с этим Мори делит капиталистов на "хороших" /склонных к компромиссу с феодально - клерикальной реакцией / и "плохих" / отрицающих такой компромисс/: "Не будем, однако, смешивать безупречных капиталистов с алчными спекулянтами биржи. Туда со всех концов королевства и со всех стран Европы стекаются армии заимодавцев, спекулянтов, финансовых интриганов, выступающих в роли посредников между королевским казначейством и нацией, с целью

приостановить обращение звонкой монеты путем неограниченного распространения государственных ценных бумаг...

... В этом великолепном городе /Париже - П.Т./, как вы знаете, обосновались наиболее крупные собственники королевства и множество граждан-капиталистов, которые доверили государственному казначейству плоды своего честного труда и строжайшей экономии. Если бы все кредиторы королевства обладали такими же законными правами, нации не пришлось бы жаловаться на вымогательство столицы и провинция не упрекала бы парижских ростовщиков в разорении государства."...⁸

Отметим попутно здесь и стремление воинствующего аббата "обличать" буржуа уже не только от имени крестьянства, но и от имени всей нации, как покушающихся на собственность церкви.

В-третьих, Мори пытается запугать собственников-буржуа призраком покушения на собственность вообще. В этой связи он выдвигает и некоторые юридические аргументы, близкие к тем, с которыми выступили депутаты Камюс и Монлозье.⁹ Учитывая огромную популярность в стране тезиса о том, что духовенство как корпорация не может быть собственником церковных имуществ, депутат-клерикал пытается лавировать. Ход его юридических "трудов" сводился примерно к следующему:

Собственниками земель на основании жалованных грамот и других документов являются отдельные церкви и церковные учреждения, на имя которых и были сделаны вклады.

Подобную практику законы Французского королевства освящали на протяжении 13 веков, следовательно нет никаких оснований подвергать сомнению ясно выраженную и документально подтверждаемую волю дарителей и сам факт владения. Эти земельные вклады делались, признает Мори /впрочем как и другие ораторы-клерикалы/, с условием обязательства церкви призывать бедных. Однако в акте дарения, особо подчеркивает лидер клерикалов, "все было индивидуально".¹⁰ Юридическое обязательство помощи бедным было, по мысли аббата, конкретным и не носило вечного безусловного и всеобщего характера. Из этого предварительного постулата красноречивый клерикал и делает очень многозначительный и далеко идущий вывод: "Эти дарения совершались отнюдь не в пользу нации".¹¹

Как мы видим, во имя спасения мирских богатств Мори готов пожертвовать доставшимися от патристики канонами о призрении

бедных как не нужным в данной ситуации балластом. Юридическая аргументация не была, однако, для него главным козырем в политической игре с оппонентами.

В качестве такового неутомимый прелат выдвигает тезис о том, что церковь является самой прочной опорой общественного порядка. “Прежде всего, господа, именно в теперешний роковой момент, когда разложение религиозных принципов расшатало основы какой бы то ни было власти: когда развращенная столь опасными для общества, как и для религии, учениями чернь находится в ожидании, что мы, разделяя ее увлечения, представим на королевскую санкцию самые демократические главы “Общественного Договора” Жан-Жака Руссо, этого женевагра гражданина и бунтовщика - именно в момент этого кризиса, неверия и бреда, мы должны напомнить законодателям ту общепризнанную истину, что единственный твердой основой законов является религия”.¹²

Напомнив буржуазным депутатам о социальной роли церкви, Мори резко обрушился на их постулат о противопоставлении физических и юридических лиц. В противовес этому Мори выдвинул своего рода теоретико-методологическое положение о церковной собственности как социальной гарантии собственности имущих классов вообще: “Когда я говорю о собственности, господа, я беру это слово в его самом строгом смысле. Ведь в действительности собственность едина и священна как для нас /прелатов и дворян - П.Т./, так и для вас /буржуа - П.Т./. Наша собственность гарантирует вашу. Теперь нападают на нас, но не заблуждайтесь: Если нас ограбят, вас постигнет такая же судьба. Вам противопоставят вашу собственную безнравственность, и первая же катастрофа в сфере финансов поразит и поглотит ваше достояние... Если нация имеет право восходить к истокам общества, чтобы лишить нас нашей собственности, которая признавалась и охранялась законом более чем четырнадцать веков, этот новый метафизический принцип приведёт вас непосредственно ко всякого рода бунтам во имя аграрного закона”...¹³

Итогом этого, по мнению Мори, станет реализация “аграрного закона”, т.е. передел земли и полная экспроприация имущества имущих: “Народ воспользуется хаосом, чтобы потребовать своей доли в дележе тех имуществ, которые не предохранило от захвата даже право владения ими с незапамятных времён. Он получит над вами все те права, которыми вы пользуетесь сегодня против нас; он тоже заявит, что он - нация и перед его лицом срок давности владения не имеет значения”.¹⁴

И далее воинствующий клерикал, полагая, что красный призрак эгалитаризма, обрисованный им в столь ярких красках, уже посеял зёрна, возбудил инстинкт социального самосохранения в душах депутатской паствы, делает ещё один многозначительный намёк на возможность мятежа мирян, но уже под церковными знаменами во имя "спасения" религии: "Я далёк от мысли апеллировать к народу и подстрекать его к несправедливым и крамольным притязаниям, которые повлекли бы за собой гибель королевства, но да будет мне позволительно противопоставить несправедливому и возмутительному принципу те мятежные выводы, которые может извлечь из этого принципа человеческая алчность, несмотря на весь ваш патриотизм, отвергающий их".¹⁵

Нетрудно заметить, что блистательная филиппика новоявленного Цицерона церкви, гневно бичуя сильных мира капитала за два "смертельных греха":

1) нежелание с помощью займов поддержать абсолютистское государство и тем самым избавить церковь от необходимости раскошелиться для этой цели;

2) попытку пустить в капиталистический оборот путём экспроприации земельных владений и части имущества церкви, - в то же время предлагает им и "пряник" - возможность сговора с церковью.

Однако посулы и угрозы Мори не оказали действенного влияния ни на общественное мнение, ни на Учредительное Собрание Франции. Клерикальная правая не получила тех социальных дивидендов, на которые ей хотелось бы рассчитывать. Демагогия церкви, подстрекающей народ против капиталистов, против спекулянтов, против биржи с целью спасти миллиарды, которые приносили ей прекрасные, плодородные земли, принадлежащие нескольким тысячам бездельников-монахов, явилась в глазах буржуазии и народных масс политическим пустоцветом. Крестьянство на своём горьком опыте знало, что епископы и знатные дворяне, некоторые из которых были причастны и к биржевым махинациям, куда в большей степени проматывали в Париже плоды его труда, чем самый расточительный из банкиров. Буржуазия же не питала никаких иллюзий относительно истинных планов клерикалов.

Объективный ход истории требовал от французского общества завершения церковной реформы, что и обусловило поражение клерикалов во французском парламенте.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Саньяк А. Гражданское законодательство Французской революции. -М., 1929.-С. 133.
2. Олар А. Политическая история Французской революции. -М., 1938.-С. 149.
3. Archives parlementaires: V.8, P., 1838, p.232.
4. Ibid., V.9, p.433.
5. Ibid., p.434.
6. Ibid., p.436.
7. Ibid., p.437.
8. Ibid., p.435.
9. Ibid., p.415, 419, 426.
10. Ibid., p. 438.
11. Ibid., p. 439.
12. Ibid., p. 439.
13. Ibid., p. 441.
14. Ibid., p.442.
15. Ibidem.

И.С.Гребцова.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЦЕНЗУРЫ И ОДЕССКИЙ ЦЕНЗУРНЫЙ КОМИТЕТ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ФОНДОВ).

Развитие периодической печати в России в первой половине XIX в., ее становление в национальных регионах страны сопровождалось созданием жесткой системы цензурных органов в центре и на местах. Наиболее полно особенности формирования местной цензуры, основные формы взаимодействия центральных и региональных цензурных учреждений этой поры нашли отражение в документах Главного управления цензуры (Ф.772), хранящихся в фондах Российского государственного исторического архива (РГИА) в Санкт-Петербурге. Здесь находятся более 200 дел, характеризующих различные стороны деятельности Одесского цензурного комитета, а также развитие периодики в Новороссийском крае и Бессарабской области. Немногим более 70 дел по данной проблеме отложились еще в 14 фондах этого архива: Особенной канцелярии министра народного просвещения (Ф.773), Комитета 2 апреля 1848 г. (Ф.1611), Комитета министров (Ф. 1263), Совета министра внутренних дел по делам печати (Ф. 774), Духовного цензурного комитета (Ф.807), Центрального управления по цензурному ведомству (Ф.775) и других.

Материалы РГИА отчасти дополняют документы Государственного архива Одесской области (ГАОО), в котором содержится фонд Одесского цензурного комитета (Ф.8). Он состоит всего из 36 дел. Преимущественно это циркуляры, распоряжения, предписания министерства народного просвещения и Главного управления цензуры, формулярные списки чиновников, протоколы заседаний Одесского цензурного комитета. Ценность этого комплекса источников состоит в том, что они раскрывают повседневную деятельность местных цензурных органов. Многочисленные сведения о сотрудниках Одесского цензурного комитета и направлениях его деятельности отложились также в фондах Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (Ф.1), Канцелярии Одесского градоначальника (Ф.2), Канцелярии попечителя Одесского учебного округа (Ф.42), ряде личных фондов.

История основания Одесского цензурного комитета, учрежденного 18 июня 1831 г., всесторонне освещена в документах фонда Главного управления цензуры. По цензурному уставу 1828 г. Главное управление цензуры, входившее в систему министерства народного просвещения, являлось центральным цензурным органом в России. В университетских центрах страны были основаны подчиненные ему цензурные комитеты. Первоначально действовали Петербургский, Московский, Виленский, Дерптский, Казанский и Харьковский цензурные комитеты. В ряде городов страны, в том числе и в Одессе, была введена должность отдельного цензора по внутренней и внешней цензуре. В 1829 г., когда шел процесс формирования цензурных органов на местах согласно новому цензурному уставу, ушел из жизни директор Ришельевского лицея И.С.Орлай, с именем которого связан ряд преобразований в лицейской программе. В этих условиях "исполнение должностей директора сего заведения и отдельного цензора в Одессе впредь до дальнейших распоряжений" было поручено профессору лицея И.И.Дубровичу¹. Выпускник Харьковского университета И.И.Дубрович начинал свою преподавательскую деятельность в Благородном институте, а после его преобразования в Ришельевский лицей – исполнял обязанности профессора российской и латинской словесности. Вскоре он был утвержден в должности профессора философии в лицее. И.И.Дубрович стоял у истоков основания Ришельевского лицея и был заметной фигурой в нем. Однако его цензурная деятельность поначалу складывалась очень непросто. Как

свидетельствуют материалы Главного управления цензуры, отдельный цензор занимался цензурой поступавших из-за рубежа изданий и выходивших в Одессе книг. Так, в специальном распоряжении, предназначенном для Одесской таможни, говорилось, что ее чиновники обязаны отправлять отдельному цензору "все иностранные книги, которые будут провозиться через оную из чужих краев"². Полученную из таможни литературу отдельный цензор разбирал по каталогам, а издания, которые в них не значились, отправлял в Петербург в Комитет цензуры иностранной. И.И.Дубрович с трудом справлялся с огромным потоком литературы. В центральные цензурные органы посыпались жалобы на задержки в получении книг и периодики. И.И.Дубрович не успевал даже своевременно подавать донесения в Комитет цензуры иностранной о просмотренных им изданиях. В связи с этим Главное управление цензуры потребовало от директора одесских училищ, являвшегося высшим должностным лицом по министерству народного просвещения в крае, назначить нового отдельного цензора³.

Но директор Одесских училищ Н.Ф.Покровский, который после учреждения Одесского учебного округа стал его первым попечителем, глубже видел причины неудовлетворительной работы местного цензора и не связывал их лишь с неумелыми действиями профессора И.И.Дубровича. До перевода в Одессу он некоторое время возглавлял Комитет цензуры иностранной в Петербурге, поэтому был хорошо знаком с особенностями работы цензора. В донесении Главному управлению цензуры Н.Ф.Покровский отмечал: "В Одессу привозятся каждый год около 25 тыс. книг, хотя по большей части на французском языке, но частью на английском, немецком, итальянском, испанском, португальском, а также на греческом, латинском, еврейском и других восточных языках"⁴. С такой массой иноязычной литературы, как утверждал Н.Ф.Покровский, не в состоянии справиться один человек. В своем донесении он обосновывал настоятельную необходимость учреждения в портовом городе цензурного комитета.

Рассмотрение этого донесения министерством народного просвещения и министерством внутренних дел легло в основу важного документа "Об образовании Одесского цензурного комитета", сохранившегося в фондах Главного управления цензуры. Как свидетельствует источник, результатом обсуждения данного вопроса стало принятие решения: "Должность отдельного цензора,

положенную в Одессе Уставом о цензуре 22 апреля 1828 года, разделить между тремя из принадлежащих к Ришельевскому лицей чиновников в виде комитета, подобного учрежденным при университетах⁵. Здесь же определялся штат и материальная база Одесского цензурного комитета. В его состав входили три цензора, получавшие за свой труд по 800 руб. в год и секретарь с жалованием 400 руб. Всего на содержание цензурного комитета выделялось 3000 руб. в год. Помещение для комитета предоставил лицей.

В штате цензурного комитета был оставлен И.И.Дубрович и дополнительно введены адъюнкты Ришельевского лицея А.Г.Тройницкий и В.Ф.Пахман. Обязанности между цензорами были распределены с учетом знания ими иностранных языков. Согласно документу, И.И.Дубровичу поручались "не относящиеся до внутренней цензуры" книги на латинском языке. Адъюнкты А.Г.Тройницкий и В.Ф.Пахман должны были заниматься "чтением книг: первый преимущественно на французском, а последний на немецком языке, при цензировании книг на других европейских языках, поступать, смотря по удобству"⁶.

В обязанность Одесского цензурного комитета, как и прежде, входил разбор по присылаемым Главным управлением цензуры каталогам поступающих в Одессу иностранных изданий, а также рассмотрение рукописей, предназначенных к публикации на месте. Каталоги иностранных книг делились на два основных раздела: 1) книги, позволяемые вполне; 2) книги, допускаемые к обращению с вырезкою страниц. Оба раздела включали огромное число названий, к тому же каталоги постоянно пополнялись. Комитет ежегодно составлял отчеты и донесения о своей деятельности. В первом отчете за период с 15 июля 1831 г. по 1 января 1832 г. чиновники цензурного комитета сообщали, что ими разобрано по каталогам 9222 иностранные книги, из которых выявлено 872 издания, не значившиеся в каталогах⁷. По внутренней цензуре за отчетный период было рассмотрено и отдано в печать 13 рукописей.

Другой формой отчетности местных цензурных органов являлись донесения. Эти документы включали перечень выходивших и высланных в Главное управление цензуры изданий⁸. Председателем Одесского цензурного комитета был назначен Н.Ф.Покровский - первый попечитель Одесского учебного округа. В дальнейшем в цензурном комитете постоянно председательствовал попечитель учебного округа, как того требовал цензурный устав 1828 г. Первые

годы цензоры совмещали службу в комитете с преподавательской деятельностью. Поэтому и у цензурного комитета работа продвигалась не намного быстрее, чем у отдельного цензора. В документах Главного управления цензуры нашло отражение даже обсуждение вопроса о передаче прав контроля за поступающей в южные губернии иностранной литературой Киевскому университету. Но против этого плана решительно выступил Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор М.С.Воронцов, осознававший, что наличие цензурного комитета со временем может стать условием для быстрого развития периодической печати в крае⁹. В начале 30-х гг. XIX в. из состава цензурного комитета вышли И.И.Дубрович и А.Г.Тройницкий. Вскоре А.Г.Тройницкий возглавил редакцию газеты "Одесский вестник", предпочтя, таким образом, творческий труд редактора однообразной деятельности цензора. На их место были назначены преподаватель богословия Порфирий и профессор математики Ришельевского лицея Н.Д.Курляндцев, которые проработали в комитете до середины 30-х гг. XIX в.¹⁰ В первые два десятилетия состав комитета обновлялся довольно часто.

Преобразование Одесского цензурного комитета было успешно осуществлено решительным и энергичным попечителем учебного округа Д.М.Княжевичем на рубеже 30-40-х гг. XIX в. Добиваясь расширения полномочий Одесского цензурного комитета, Д.М.Княжевич в донесении в центральные цензурные органы сформулировал свое видение задач цензуры и условия их реализации. "Обязанность цензуры, - писал он, - действовать положительно и отрицательно, то есть, способствуя распространению полезных книг, оградить Россию от пагубного влияния иностранного лжемудрия и духа буйства и непокорности. Посему, с одной стороны, замедлить выдачу общепользной книги, значит, приостановить возрастающее просвещение в России; с другой, пропустить небрежно сочинение предосудительного содержания, значит, нанести вред народной нравственности, народному благоденствию"¹¹.

В документе подчеркивалось, что истоки трудностей Одесского цензурного комитета кроются в жесткой регламентации его деятельности, в силу которой он не может выполнить ни одну из задач. Отсутствие права окончательного рассмотрения литературы, необходимость доставки ее в Петербург, если она не значится в каталогах, приводят к тому, что жители края и его гости подолгу ожидают получения периодических изданий и книг. Далее попечитель

подчеркивал: "Всякий опыт научает, что излишняя строгость законов дает повод к обходу оных"¹². Он аргументировал эту мысль, опираясь на данные о ввозе литературы в Одессу в 30-е гг. XIX в. Как отмечалось в документе, в 1832 г. через одесскую таможену ввезено 25513 изданий, в 1833 г. - 26476, а в 1837 г. - только 19256. Еще более резко сократилось получение Одесским цензурным комитетом запрещенных изданий. Если в 1832 г. в цензурном комитете было рассмотрено 655 запрещенных полностью или частично изданий, то в 1838 г. всего 159 книг¹³. По убеждению Д.М.Княжевича, их стали провозить, обходя цензурный комитет, нелегально.

Необходимость реорганизации Одесского цензурного комитета он мотивировал понятным для центральных цензурных органов стремлением оградить Новороссийский край от потока нелегально ввозимой литературы. Результатом ходатайств Д.М.Княжевича стало увеличение финансирования, улучшение материальной базы и некоторое расширение полномочий цензурного комитета в Одессе. На его содержание предполагалось выделять 10000 руб. ежегодно. Эта сумма предназначалась на увеличение жалования цензорам и секретарю комитета, а также содержание при нем 2 канцелярских чиновников для ведения делопроизводства. К 3000 руб., выделявшимся на содержание Одесского цензурного комитета со времени его основания, необходимо было изыскать дополнительные 7000 руб. Эта проблема была решена весьма просто. Недостающую сумму правительство постановило "заимствовать из доходов города Одессы"¹⁴.

Одновременно цензурный комитет получал право "книги хозяйственного содержания выдавать путешествующим через Одессу без особых задержек" под ответственность цензоров. В то же время чиновники цензурного комитета обязывались "книги на молдавском, новогреческом, армянском и турецком языке рассматривать не поверхностно только, а тщательно и позволять их тогда, когда они не содержат в себе ничего противного нашему правительству и православной церкви по строгому смыслу устава"¹⁵. Один из цензоров стал именоваться "сторонним" и мог не состоять на службе в министерстве народного просвещения.

Архивные дела "О пересмотре личного состава Одесского цензурного комитета по новым штатам цензурного управления" и "Об определении круга обязанностей помощника цензора в Одесском цензурном комитете", отложившиеся в фондах РГИА, свидетельствуют о том, что в начале 50-х гг. XIX в. в цензурных

комитетах была введена должность помощника по фактурной части. Его обязанностью было “облегчать труды цензора предварительными справками о книгах” и заведовать “хранением и выдачей книг, составляющих иностранную библиотеку комитета”¹⁶. В этот период цензорами Одесского цензурного комитета являлись учитель греческого языка лицейской гимназии М.Г.Палеолог и выпускник лицея Д.И.Синицын¹⁷. Сторонним цензором стал инспектор Одесского карантина Н.И.Хрусталеv, который согласно формулярному списку знал древнегреческий, латынь, современный греческий, итальянский, французский, немецкий, английский, болгарский и молдавский языки¹⁸.

Расширялось поле деятельности чиновников Одесского цензурного комитета. Ранее издание и цензура выходивших в крае официальных газет и журналов находилась в руках местной губернской администрации. В 1851 г. неофициальная часть “Губернских ведомостей” была подчинена общей цензуре. В специальном циркуляре по этому вопросу, предназначавшимся цензурным комитетам, говорилось, что в тех городах, где существовали цензурные комитеты, цензура “Губернских ведомостей” переходила к ним. В остальных губернских городах предписывалось “возложить цензирование на одного из профессоров или училищных чиновников по усмотрению попечителей учебных округов”¹⁹. Цензором “Херсонских губернских ведомостей” первоначально был назначен старший учитель Херсонской гимназии М.Головченко, а после его перехода в другое учебное заведение – старший учитель М.Будянский²⁰. Цензором “Таврических губернских ведомостей” стал А.Шмаков, “Херсонских губернских ведомостей” – Н.Веребрюсов²¹.

В 1855 г. цензура “Губернских ведомостей” в Новороссийском крае была поручена директорам гимназий. Цензором выходивших с 1854 г. “Бессарабских областных ведомостей” стал директор училищ Бессарабской области²². За свой труд дополнительно к жалованию цензоры получали 100 руб.

Деятельность местных цензоров контролировал Одесский цензурный комитет. Необходимо отметить, что члены Одесского цензурного комитета не отличались чрезмерной придирчивостью. Они строго следовали букве цензурных уставов и циркуляров, но выполняли свои обязанности разумно, без провинциального усердия. Поэтому сведений о вопиющих курьезах, имевших место в работе других цензурных комитетов, о деятельности Одесского цензурного

комитета в архивных фондах не обнаружено. Умеренными, а подчас и либеральными /Н.И.Пирогов/ в первой половине XIX в. были взгляды попечителей Одесского учебного округа, которые одновременно являлись председателями цензурного комитета.

В свою очередь Одесский цензурный комитет постоянно находился в поле зрения Главного управления цензуры. Он по-прежнему ежегодно направлял в центральные цензурные органы донесения о проделанной работе, а также новый отчетный документ под названием "Списки рукописей и книг, рассмотренных Одесским цензурным комитетом, и билетов, выданных на их выпуск из типографии". В обязанности комитета входила и ежемесячная доставка в Главное управление цензуры всех издававшихся в крае газет и журналов. За пропуск "неблагонамеренных материалов" цензоры Одесского цензурного комитета неоднократно получали замечания и выговоры от вышестоящих органов²³.

За деятельностью Одесского цензурного комитета внимательно следили генерал-губернаторы края. Их роль в развитии местной цензуры и печати неодинакова. Так, Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор М.С.Воронцов сумел добиться права основания цензурного комитета в Одессе, отстоять его сохранение перед Главным управлением цензуры, создать благоприятные условия для развития периодической печати в регионе.

Иначе относился к публицистике и задачам цензуры на рубеже 50-х-60-х гг. XIX в. Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор А.Г.Строганов. Хорошо известны его письма в Главное управление цензуры о "неблагонамеренном направлении" газеты "Одесский вестник" в 1858 г., когда она издавалась профессорами Ришельевского лицея А.М.Богдановским и А.И.Георгиевским²⁴. Однако, как свидетельствуют архивные документы, это было не единственное обращение генерал-губернатора в центральные цензурные органы. Он ревностно следил за развитием периодической печати не только в Новороссийском крае, но и в столицах. Его осуждению подвергались статьи, опубликованные в таких центральных изданиях, как "Современник", "Северная пчела", "Морской сборник" и другие. Вину за публикацию на страницах печати статей "неблагонамеренного содержания" А.Г.Строганов возлагал на цензуру. Истоки своих претензий к деятельности центральных и местных цензурных органов он обосновывал тем, что в зарубежных странах при отсутствии правительственной цензуры

любая статья "есть ничто иное, как изложение частной мысли, суждения или заключения автора", за что он сам и несет ответственность. Совсем иначе, по мнению А.Г.Строганова, развивалась периодическая печать в России, где существовала отлаженная система цензурных органов. "У нас от модного журнала до "Инвалида", от "Современника" до всякой губернской газеты периодические издания есть мнение правительства или же с одобрения правительства распубликованное"²⁵, - подчеркивал он в письмах министру народного просвещения. По убеждению генерал-губернатора, учитывая, что цензурные органы действуют от имени правительства, они должны быть особенно осторожны. Весьма примечательно, что даже министр народного просвещения А.С.Норов и чиновники Главного управления цензуры не обнаружили ничего предосудительного в публикациях, отмеченных А.Г.Строгановым²⁶.

Во второй трети XIX в. несколько изменилась география цензурных комитетов. В этот период действовали Петербургский, Московский, Виленский, Киевский и Одесский цензурные комитеты²⁷. Это означает, что территория Украины и Бессарабии теперь находилась под контролем не Харьковского, как первоначально, а Киевского и Одесского цензурного комитета.

Деятельность Одесского цензурного комитета продолжалась до 1 декабря 1865 г., когда в связи с принятием "Временных правил о цензуре и печати" произошла реорганизация местных цензурных органов. Одесский цензурный комитет прекратил свое существование, но его чиновники были тут же востребованы вновь создававшейся цензурной системой. Так, внутренняя цензура с этого времени вновь осуществлялась отдельным цензором. На эту должность был определен В.Ф.Михневич, ранее являвшийся секретарем, а с 1862 г. - цензором Одесского цензурного комитета²⁸. В штат внутренней цензуры входили помощник цензора и письмоводитель. Рассмотрением периодики и книг, поступающих в Одессу из зарубежных стран, занималось специальное учреждение - цензура иностранная. В нее вошли Д.И.Синицын и Н.И.Хрусталеv, отработавшие более 10 лет в Одесском цензурном комитете. Первый из них был назначен старшим, а второй младшим цензором цензуры иностранной²⁹.

Таким образом, в фондах Российского государственного исторического архива и Государственного архива Одесской области содержится обширный комплекс документов, позволяющих всесторонне изучить историю основания и деятельности Одесского

цензурного комитета, его взаимодействие с Главным управлением цензуры. При этом по данной проблеме в составе документов двух архивов имеются существенные различия. Материалы фондов РГИА содержат сведения по истории учреждения цензурного комитета в Одессе, его реорганизациях, включают основные отчетные документы, характеризующие важнейшие направления его деятельности. В фондах ГАОО хранятся данные о составе его сотрудников, циркуляры и предписания центральных цензурных органов, на основе которых осуществлялась деятельность Одесского цензурного комитета. В совокупности эти документы позволяют выделить три основных этапа в истории Одесского цензурного комитета. Первый этап, конец 20-х – 30-е гг. XIX в., когда в процессе создания иерархии центральных и местных цензурных органов был основан и начал свою деятельность цензурный комитет в Одессе. Второй этап охватывает конец 30-х – 50-е гг. XIX в., когда в силу реорганизации и расширения полномочий, комитет работал особенно интенсивно. Третий этап, 60-е гг. XIX в., завершил историю существования Одесского цензурного комитета. В условиях проведения буржуазных реформ в стране, шло преобразование цензурной системы, в результате которого цензура была передана в ведение Министерства внутренних дел, а в центре и на местах созданы новые цензурные учреждения.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. РГИА. - Ф. 772. - Оп. 1. - Д. 120. - Л. 1-2.
2. Там же. - Л. 4.
3. Там же. - Д. 319. - Л. 1.
4. Там же. - Л. 2.
5. Там же. - Л. 7.
6. Там же. - Л. 23.
7. Там же. - Д. 170. - Л. 81-82.
8. Там же. - Д. 143. - 26 л.; - Д. 505. - 11 л.; - Д. 736. - 17 л.; - Д. 862. - 10 л.; - Д. 1085. - 9 л.; - Д. 1308. - 15 л. и др.
9. Там же. - Д. 532. - Л. 117.
10. Там же. - Д. 381. - Л. 7.
11. Там же. - Д. 1129. - Л. 3.
12. Там же. - Л. 4.
13. Там же. - Л. 5.
14. Там же. - Д. 532. - Л. 158.
15. Там же. - Л. 140.
16. ГАОО. - Ф. 8. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 48.

17. РГИА. -Ф. 772. -Он. 1. -Д. 2807. -Л. 1-4.
18. Там же. -Д. 2833. -Л. 1-11.
19. Там же. -Д. 2451. -Л. 5.
20. Там же. -Д. 3026. -Л. 1-2.
21. ГАОО. -Ф. 8. -Он. 1. -Д. 5. -Л. 8.
22. РГИА. -Ф. 772. -Он. 1. -Д. 3694. -Л. 1-2.
23. Там же. -Д. 2649. -Л. 5.; -Д. 3376. -Л. 1-2.; -Д. 4519. -Л. 2.
24. Там же. -Д. 4370. -Л. 1-11.
25. Там же. -Д. 3892. -Л. 1.
26. Там же. -Л. 11.
27. ГАОО. -Ф. 8. -Он. 1. -Д. 24. -Л. 1-3.
28. Там же. -Д. 31. -Л. 87-94.
29. Там же. -Ф. 9. -Он. 1. -Д. 5. -Л. 1-8.

Т.Д. Сапожникова

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ И ЛИКВИДАЦИИ НИКОЛЬСКОГО СТАРООБРЯДЧЕСКОГО МОНАСТЫРЯ В ПРИДУНАВЬЕ.

Измаильский старообрядческий мужской монастырь существовал недолго, с 1812 по 1829 год, но за это время совершенно изменилась политика российского правительства по отношению к старообрядцам - православным верующим, не согласным с сутью и методами проведения церковной реформы патриарха Никона. Период большей или меньшей терпимости к ним во времена Александра I сменился противостоянием государственной религии и всех "сектантов и иноверцев" в правление Николая. Он своей попыткой объединить всех подданных идеей "исконно - русских начал: православия, самодержавия и народности" до предела обострил противоречия во всех сферах общественной жизни страны.

Поэтому монастырь, возникнув как символ лояльности александровского правительства к старообрядцам вообще и, в частности, к донским казакам, перешедшим на службу к турецкому султану, прекратил своё существование при Николае I. Несмотря на свою официальную миссию по привлечению казаков-некрасовцев на родину, монастырь был закрыт. И если факт открытия монастыря практически не отражён в местных архивах (время было военное, поэтому многое решала личная власть военачальника, к тому же город Тучков при Измаильской крепости только создавался), то

ликвидация монастыря и распределение его имущества породили горы бумаги. Из них можно выделить наиболее существенные и интересные факты.

Монастырь располагался “близ самой крепости Измаил, где находится селение некрасовцев”¹ (Старая Некрасовка). Эта местность была описана при размежевании земель в Южной Бессарабии в середине 20-х годов XIX века: земли для монастыря были отведены в районе слободы Некрасовки, реки Дунай и озера Кривого, по другую сторону озера располагался ещё один участок, отданный монастырю². Всего он занимал 284 десятины³. Монастырь был деревянный, а монахи жили в плетневых домах и землянках. Имелась у них ветряная мельница, пастбища и сенокосы, а также три виноградника, где работали сами монахи⁴.

Монастырская церковь Святого Николы (староверы употребляли древнерусскую форму этого имени) представляла собой двухэтажное здание, первый этаж был с трёх сторон каменный, а задняя стена деревянная, второй этаж был полностью деревянный⁵.

В 1829 году в монастыре проживало 20 монахов и игумен отец Маркиан⁶. Часть из них пришла сюда ещё в 1812 году с игуменом Евфимием из Серковского монастыря, находившегося в Оргеевском уезде на севере Бессарабской области. Об этом вспомнил при разделе имущества Никольского монастыря бывший тогда настоятелем в Серково Симеон Петров: монастырь вблизи крепости Измаил был создан с помощью Главнокомандующего Дунайской армии, генерал-губернатора Молдавии и Валахии П.В. Чичагова по просьбе игумена Евфимия⁷. Получив разрешение, Евфимий с монахами, взяв, как пишет Симеон Петров, всю церковную утварь и богослужебные книги из Серкова, выстроили сами монастырские здания под Измаилом.

Новый настоятель монастыря в Серково, в надежде получить книги и предметы культа из Никольского монастыря назад, сообщает, что все эти вещи были приобретены самими монахами – основателями Серковского монастыря “...за турецкого владения... назад тому окодо 80 лет”, о чём известно “всем окрестным обществам русского сословия, в том числе и измаильскому”⁸.

Так, не лишним будет заметить, что история создания и ликвидации Никольского монастыря под Измаилом позволяет более точно определить и время создания Серковского монастыря. Старообрядческое общество в Серково – одно из старейших на территории Бессарабии. В конце XVIII века здесь уже проживали

старообрядцы, а “в трёх верстах от деревни располагался раскольнический монастырь, разрушенный в 40-х годах XIX века, но неизвестно, когда построенный”⁹.

Есть мнение, что Серково (Сырково) основано старообрядцами в начале XVIII века ¹⁰. Вполне возможно, что Серковский монастырь был учреждён в середине XVIII века, а старообрядческая община появилась здесь ещё раньше.

Так или иначе, но в начале XIX века серковские монахи стремились упрочить отношения со своими единоверцами в Добрудже по правую сторону Дуная – казаками-некрасовцами. В замкнутых, избегающих всяких контактов некрасовских обществах монахи, как правило, служили “для сношений с остальными местными и заграничными собратьями” ¹¹. Не будет преувеличением и следующий вывод: в пределах Турецкого государства и соседних районов Австрии и России старообрядческие общества постоянно поддерживали между собой тесные связи. Как отмечал специальный чиновник МВД И.С.Аксаков, отправленный в Бессарабию, раскольники “образовывали крепко организованное, сплоченное общество, проникнутое сильным убеждением, фанатизмом”¹². Они создавали собственные маршруты в направлении границы, свою почтовую сеть, тайный язык, имели сочувствующих среди государственных чиновников и в Румынии, и в Австрии, и в России, поэтому всегда вовремя узнавали о готовящихся правительственных мерах. Обстоятельства заставляли их защищать свою веру и образ жизни и сознательно их культивировать. Этим, собственно, и объясняется основание раскольнического монастыря в Придунавье, в непосредственной близости от границы с Румынией: казаки-некрасовцы твердой позицией в вере привлекали многих своих единоверцев.

Активность монастырских обитателей и стала причиной ликвидации Никольского монастыря. Монахи наладили отношения с раскольниками по всей европейской России. На 13 мая, когда прибыли в монастырь представители местной власти с объявлением об его закрытии, из 21 монаха в наличии оказалось только 13 человек. Отсутствующие находились в разных местах: кто в Москве, кто в Петербурге, кто в соседней Некрасовке, три монаха находились в Куреневке, жители которой были приписаны мещанами к городу Хотину ¹³.

Кроме того, по утверждению Главного попечителя колонистов Юга России И.Н.Инзова, обитатели монастыря поддерживали связи с

заграничными староверами в Добрудже и Буковине. Инзов сам предложил императору распустить монастырь из-за его "неблагонадежности": "живущие за Дунаем некрасовцы...легко могут иметь с ними разные сношения и сверх того беглецы с левой стороны Дуная находят в сем монастыре убежище"¹⁴. Так, здесь затрагивается еще одна проблема в социальных отношениях России 1-й половины XIX века – наличие в крае огромного количества беглецов – крепостных, стремившихся осесть во вновь присоединенных районах, где почти не было крепостного права и можно было, используя "тайные ходы" пройти через границу. Старообрядцы, потомственные рыболовы, хорошо знавшие устье Дуная, помогали переправиться в Румынию. Русское правительство пыталось с этим явлением бороться¹⁵.

На основании представления генерал - лейтенанта Инзова Николай I приказал распустить монастырь, а всех монахов под присмотром земской полиции Оргеевского уезда отправить в Серково. Правда, не все монахи согласились с переселением: в ночь с 17 на 18 августа 1830 года два монаха, Серафим и Пахомий, "прибывши из Измаильского в Серковский монастырь,...отлучились в Измаил, где им быть не дозволено"¹⁶.

Имущество упраздненного монастыря (земля, сады, строения) было выставлено на торги, а временными его попечителями были назначены местные купцы Никита Беляев и Клим Перепелкин. Они же первыми подали заявление для участия в торгах на получение садов и земли на откуп¹⁷.

Особое внимание при ликвидации монастыря было уделено молитвенному зданию – церкви Св. Николы. Именно в то время, в конце 20-х – нач. 30-х годов XIX века, переселялись из Добруджи в Россию группы казаков-некрасовцев, которым император лично дал разрешение на проведение богослужений по старому обряду. Жители одного из некрасовских селений по правую сторону Дуная – Новой Славы, захотевшие жить в Придунавье, просили Новороссийского генерал-губернатора М.С. Воронцова отдать им 120 десятин земли, которые были в 1813 году "пожалованы их монастырю, а по его упразднении перешли в казенное ведомство"¹⁸.

Кроме того, некрасовцы хотели получить из закрытого монастыря всю церковную утварь и книги, что вызвало возражения со стороны настоятеля Серковского монастыря. Возможно тогда же старообрядцы- некрасовцы обратились к измаильскому градоначальнику С.А. Тучкову с просьбой передать им церковное

здание из монастыря. Как можно понять из документов дела о переселении в Россию некрасовцев с территории Румынии, Тучков разрешил им приобрести с торгов молитвенное здание и перевезти его в старообрядническое селение: "Церковь была отдана в ведение некрасовских переселенцев по неимению таковой при Измайльской некрасовской слободе"¹⁹.

Дело о передаче церкви раскольникам вышло достаточно громким. Вскоре оно было отдано на рассмотрение Бессарабского областного правления. Свою точку зрения высказал и православный владыка Бессарабии архиепископ Кишиневский и Хотинский Дмитрий. Он сразу же отверг возможность им самим решить вопрос об отдаче церкви старообрядцам, так как они "не принадлежат пастве православных архиереев..."²⁰. Архиепископ предложил следующее: "Церковь надо продать, а деньги вырученные за оную вместе с церковной утварью и иконами, кои продавать нельзя, отдать в то место, куда с того монастыря монахи переведены"²¹.

Чиновники областного правления, приравняв перенос церковного здания из одного места в другое к постройке новой церкви, напомнили градоначальнику Измаила: "Кроме законных постановлений на счет старообрядческих и раскольнических церквей ... существует особое Высочайшее повеление о том, чтобы постройку вновь раскольнических церквей, часовен, и молитвенных домов не дозволять ни по какому случаю"²².

Еще в александровское правление были выработаны "Секретные правила о полах и молитвенных домах старообрядцев", по которым предписывалось "новых церквей и часовен строить не дозволять, о старых - не входить ни в какое рассмотрение и оставить их без разыскания"²³. В первое время правления Александра старообрядцы имели право даже на "своих" священников: отдельные общины получали разрешение приглашать священнослужителей с Иргизских монастырей, что в Саратовской губернии. При Николае I и этот полуофициальный способ нормальной церковной жизни раскольников был пресечен. Произошло это следующим образом. В начале XIX века гражданский губернатор все той же Саратовской губернии разрешил построить в городе Вольске старообрядческую церковь²⁴. Николай, придя к власти, рассмотрел этот и еще несколько подобных случаев, когда гражданские чиновники позволяли старообрядцам возводить свои церкви, приказал сделать выговор бывшим губернаторам в Саратовской губернии в 1811 году и в

Слободско-Украинской, в 1812 году, “дабы прочие гражданские начальства были осмотрительнее”²⁵.

Тем самым Николай I просто перечеркнул александровскую политику терпимости к старообрядцам, а наказание бывших губернаторов, уже не находящихся у власти, выявило неприязнь правительства к местному “самоуправству”. Таким образом, действия С.А. Тучкова разошлись с общим направлением политики Николая I, а главное, с его взглядами на пределы самостоятельности местных чиновников, ведь немного позднее по личному распоряжению императора старообрядцы-некрасовцы смогли построить церковь.

Вначале они получили разрешение перевезти церковное здание со своего старого места жительства в Добрудже. Однако транспортировка церкви по воде бревнами осуществлена не была и через год, а 7 июля 1831 года, вышло новое постановление по указу императора: “Вместо предполагаемой ранее деревянной церкви разрешить постройку новой каменной”²⁶.

Эта церковь, как сообщает А.А. Скальковский, была выстроена к 1835 году, а в 1837 году в ней начались богослужения²⁷. Без всякого преувеличения можно сказать, что действующая церковь в Измаиле имела огромное значение для староверов не только Бессарабии и соседних районов Украины, Молдавии и Румынии, но и для всей европейской России: раскольники Придунавья, в отличие от многих других граждан империи, имели право на “свободу вероисповедания”. Это было сделано, прежде всего, с учетом интересов Российского государства на границе, а объективно способствовало усилению старообрядческой общины в Измаиле, хорошо организованной в религиозном отношении.

Краткий же эпизод существования Никольского монастыря показывает, насколько неопределенным было положение староверов в стране. Колебания правительственной политики преследовали их на протяжении веков, вынуждая сознательно сохранять и защищать свою веру, культуру, особенности быта. В немалой степени этому способствовали старообрядческие монастыри, разбросанные по всей России и за ее пределами.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Скальковский А.А. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. В 2-х ч. – Ч.1-Одесса: Тип. Нитче, 1850. - С.256.

2. *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежеванию земель оной на участки с 1822 по 1828 год.* - Аккерман: Тип. Гринштейна, 1899. - С. 381.

3. Филиал ГАОО (Гос. Архив Одесской области) в Измаиле. Ф. 514 / *Измаильская градская полиция.* - Оп. 1 - Ед. хр. 70 (Дело по упразднению Николаевского старообрядческого монастыря). - Л. 39.

4. Филиал ГАОО в Измаиле. Ф. 56 / *Канцелярия Измаильского градоначальника.* - Оп. 1. - Ед. хр. 57 (Дело об отдаче и откупном содержании угодий упраздненного Измаильского старообрядческого монастыря в 1831-1834 гг.). - Л. 19.

5. Филиал ГАОО в Измаиле. - Ф. 514. - Оп. 1. - Ед. хр. - 70. - Л. 22.

6. Там же. - Л. 6.

7. Там же. - Л. 256 об.

8. Там же. - Л. 256 об.

9. Маргаритов С. *Старообрядцы Северной части Бессарабии* // Кишинев. епарх. ведом.-ти. - 1893, - №13. - С. 66.

10. Табак И. В. *Русское население Молдавии. Численность, расселение, межэтнические связи.* - Кишинев: Штиинца, 1990. - С. 19

11. Надеждин Н. *О заграничных раскольниках* // Сборник правительственных сведений о раскольниках / Сост. В. Кельсиев. - В. I. - Лондон, 1860. - С. 130.

12. Аксаков И. С. *О Бессарабских раскольниках.* // Русский архив. - 1888. - №11. - С. 436.

13. Филиал ГАОО в Измаиле. - Ф. 514. - Оп. 1. - Ед. хр. 70. - Л. 6.

14. Там же. - Л. 1.

15. Анцупов И. А. *Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812-1870 гг.).* - Кишинев: Штиинца, 1878. - С. 21

16. Филиал ГАОО в Измаиле. - Ф. 514. - Оп. 1. - Ед. хр. - 70. - л. 52.

17. Там же. - Л. 39.

18. Скальковский А. А. *Некрасовцы, живущие в Бессарабии* // Журнал МВД. - 1844. - №8. - С. 79.

19. Филиал ГАОО в Измаиле. - Ф. 56. - Оп. 1. - Ед. хр. 6 (Дело о переселении в Россию некрасовцев из Бабадагской области / Турция). - Л. 38

20. Там же. - Л. 38 об.

21. Там же. - Л. 40

22. Там же. - Л. 35

23. Цит. по: Никольский Н. М. *История русской церкви.* - М.: Политиздат, 1985. - Изд-ние 3-е. - С. 322

24. Филиал ГАОО в Измаиле. - Ф. 56. - Оп. 1. - Ед. хр. 6. - Л. 41.

25. Там же. - Л. 41 об.

26. *Собрание постановлений по части раскола по приказу МВД. В 2-х т.* - СПб., 1858. - Т. 1. - В. 1. - С. 89

27. Скальковский А. А. *Некрасовцы, живущие в Бессарабии.* - С. 80.

ВЗГЛЯДЫ К.П. ПОБЕДОНОСЦЕВА НА ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО РОССИИ.

В русской философской и правовой культуре конца XIX - начала XX в. имя Константина Петровича Победоносцева среди мыслителей - традиционалистов занимает весьма видное место.

Личность и деятельность К.П. Победоносцева уже привлекала к себе внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей¹. В историографии в основном освещалась административно-государственная деятельность К.П. Победоносцева. В то же время его взгляды, лежащие в плоскости социально-политической теории, философии права до настоящего времени изучены недостаточно.

Под термином традиционализм в данной статье понимается творчество мыслителей, не веривших в прогрессивность развития человечества по пути отхода от старых основ человеческого общества: религии, социальной иерархии, монархической государственности, этнокультурной самобытности.

На наш взгляд, термины "консерватор", "консерватизм" не отражают сути явления, ими обозначаемого, что совершенно справедливо заметил, исследуя творчество Л.А. Тихомирова как идеолога русской монархической идеи, С.М. Сергеев. Основываясь на дефиниции С.М. Сергеева, понятие "традиционализм" можно определить следующим образом: "Традиционализм - это особая идеология, нацеленная на сохранение и развитие исторической традиции, которая может менять формы в зависимости от эпохи, оставаясь в принципиальных пунктах неизменной по содержанию".²

В традиционалистской среде русского общества взглядам К.П. Победоносцева в большой степени придавало вес его высокое должностное положение. В 1868 г. К.П. Победоносцев был назначен сенатором, а в 1872 г. стал членом Государственного Совета. С апреля 1880 г. в течении 25 лет он являлся обер-прокурором Святейшего Правительствующего Синода. К тому же К.П. Победоносцев был преподавателем права и духовным наставником двух российских самодержцев - Александра III и Николая II.

В конце XIX - начале XX в. кризис старых устоев русской государственной идеологии был налицо. С появлением политических течений явно враждебных монархическому принципу правления-

либеральной демократии и социал-демократии - отсутствие единой, философски обоснованной монархической идеи, которая объединила бы общество с целью достижения какого-либо сверхличного идеала, стало ощущаться особенно остро. Пустую нишу заполняло только православно-церковное учение о царской власти, а старая формула С.С.Уварова - "Православие, Самодержавие, Народность" в новой социально-политической обстановке требовала своего развития и обоснования.

Такой попыткой обоснования формулы С.С.Уварова с православно-христианских позиций стал, вышедший в 1896 г. "Московский сборник", в котором обер-прокурор Синода К.П.Победоносцев наиболее широко изложил свои философские и государственно-правовые взгляды.

К.П.Победоносцев испытывал настоящее отвращение к современной ему Европе, либеральной и демократической. Парламентаризм как порождение европейской демократии он категорически отвергал. Критикуя идею представительства, изложенную в проекте графа М.Т.Лорис-Меликова, на заседании Государственного Совета 8 марта 1881 г., обер-прокурор акцентировал внимание прежде всего на том обстоятельстве, что "новую верховную говорильню" собираются учредить "по иноземному образцу"³. Парламентаризм он называл "великой ложью нашего времени", а основанное на ложном начале не может быть, по его мнению, исторически правомерным. В ложности же теоретических основ демократической формы правления автор "Московского сборника" не сомневался. В демократической теории он не видит Божьего луча, а скорее наоборот - политическое выражение богоборческого духа. Для К.П.Победоносцева демократический парламентаризм это "торжество эгоизма, высшее его выражение, где всё рассчитано на служение своему я"⁴.

Задаваясь вопросом, могут ли народные избранники быть выразителями народных интересов, как это предполагается в демократической политической теории, К.П. Победоносцев с уверенностью отвечал отрицательно. Депутаты, как полагал он, будут выражать только собственное мнение⁵. Здесь он видел основное противоречие между теорией и практикой демократии. Из отрицания данного демократического постулата К.П.Победоносцев выводил свой взгляд на теорию и сущность демократических выборов народных представителей. В процессе демократических

парламентских выборов, считал он, не представитель отказывается от личности с целью служить выражением воли и мысли своих избирателей, а избиратели в самом акте избрания отказываются от всех своих прав в пользу избранного представителя. Поэтому, К.П.Победоносцевым, исходя из его взглядов было дано следующее определение парламенту: "Парламент есть учреждение, служащее для удовлетворения личного честолюбия и тщеславия и личных интересов представителей".⁶ Такая позиция, безусловно, подводила К.П.Победоносцева к мысли о полном отрицании какой-либо нравственной силы и авторитета за демократическим типом власти.

Нравственные категории в правовых понятиях К.П.Победоносцева занимали доминирующее положение. "Мерило праведное" - вот главная функция власти. Любая власть должна быть основана на правде. Будучи же глубоко верующим христианином, для которого религиозной основой нравственного начала является православие в его русском конкретно-историческом проявлении, К.П.Победоносцев источником и основанием правды признаёт только "Всевышнего Бога и закон Его". Его взгляд на происхождение власти находился в полном соответствии с христианским догматическим положением: несть власть еще не от Бога⁷. Самодержавие он воспринимал как освящённую Богом традиционную и отвечающую национальному складу русского человека власть⁸.

К.П.Победоносцев в течении почти 40 лет являлся "человеком во власти" и отлично знал, что такое "искушение властью". Философское осмысление власти нашло своё отражение во взгляде на неё, который можно назвать теорией "властного долженствования". Для него власть не являлась привилегией, она имела священный характер в полном соответствии со своим первоисточником. Власть ради самой власти, власть сама для себя представлялась К.П.Победоносцеву страшным искажением самого властного принципа. Осуществление властных функций являлось для обер-прокурора служением Богу и людям, на которое обречен человек. При этом весьма правомерно подразумевать, что служение людям носит подчиненный характер по отношению к служению Богу. Власть существует во имя Бога. Осуществление праведного суда как основной функции власти, исходя из взглядов К.П.Победоносцева, являлось возможным только если носитель власти осознает служебную функцию её, глубоко понимает слово Иисуса Христа: "Кто хочет быть между вами первым, да будет всем слуга"⁹. Именно в этом

заключается смысл риторических вопросов, раздающихся со страниц "Московского сборника" в адрес подразумеваемого "искателя власти": "Но бедный человек! прежде, чем приказывать, научился ли ты повиноваться? Прежде, чем изрекать слово власти, умеешь ли ты выслушивать и слово приказания и слово возражения?" ¹⁰.

Весьма важное место в теории "властного должествования" К.П.Победоносцева занимают категории достоинства власти и сознания долга и нравственной ответственности. От их соотношения зависит, по мнению К.П. Победоносцева, авторитет власти в обществе. В то время как игнорирование властью долга и нравственной ответственности неизбежно приводит к вырождению политического типа власти ¹¹.

Обер-прокурор испытывал сильную неприязнь к бюро-кратии, а потому и идеал непосредственного единения власти с народом выразился у него в системе взглядов, которую можно определить как концепция "личного управления" : Под "личным управлением" К.П.Победоносцев подразумевал постоянную личную активность носителей власти в противовес административным переустройствам ¹².

Необходимость контроля и постоянного личного участия в управлении К.П.Победоносцев старался внушить своим царственным ученикам. "Вся тайна русского порядка и преуспeyания, - писал он императору Александру III – наверху , в лице верховной власти. Ваш труд всех подвигнет на дело, ваше послабление и роскошь зальёт всю землю послаблением и роскошью... Нигде, а особливо у нас, в России, ничего само собой не делается , без правящей руки, без надзирающего глаза, без хозяина" ¹³.

В основу закона и законности К.П.Победоносцев ставит нравственное начало. Нравственное понятие о законности утверждается им прежде всего исходя из христианского понятия о заповеди. К.П.Победоносцев прямо называет основным типом закона десятисловие: " Чти отца своего... Не убий... Не укради... Не завидуй...". Понятие христианской нравственности и морали, согласно такому взгляду, становилось в праве основным и являлось руководством для разработки практического законодательства. Неприятие понимания закона как правила, регулятора внешней деятельности человека основывалось на убеждении К.П.Победоносцева в несовершенстве человеческой природы, а следовательно и законодательство, являющееся творением рук человеческих, будет лишь "неполными... и часто обманчивыми формулами", а не выражением

божественной истины и справедливости. Увлечение законотворчеством в подобном направлении, чрезмерное стремление предотвратить любую возможную конфликтную ситуацию, стремление оградить свободу личности от внешних посягательств на неё приводит, считал К.П.Победоносцев, к обратному результату. Сложность и запутанность гражданского законодательства без нравственного его обоснования в духе христианских заповедей предоставляет правонарушителю возможность избежать ответственности, а правому, но менее искушенному в юридических лабиринтах, человеку создает угрозу подвергнуться наказанию. Библейский афоризм: "Нет сетей гибельнее, чем сети закона" и русская народная пословица: "Закон, что дышло — куда дунешь, туда и вышло" — точно выражали взгляд К.П.Победоносцева на формальную законность. Не удивительно при этом, что единственной неотвратимой карой за беззаконие он считал совесть, как глас Божий в душе человека, в то время как материальной ответственности не придавал большого значения¹⁴.

Несмотря на то, что К.П.Победоносцев был по образованию юрист, а в 1860-1865 гг. занимал кафедру гражданского права в Московском университете, юридически обоснованной идеи русской монархической государственности в "Московском сборнике" мы не находим. Однако, в целом, автору удалось обозначить подходы к занимаемой его помыслы проблеме и дать толчок к дальнейшему развитию ряда философско-правовых идей, призванных укрепить монархический строй Российского государства.

Таким образом, анализ взглядов К.П.Победоносцева позволяет нам сделать следующие выводы. Несмотря на то, что К.П.Победоносцев не дал юридического обоснования самодержавной монархии, ряд философских положений обер-прокурора Синода выводят его правовые взгляды за рамки общепризнанной философии права западноевропейского образца и представляют собой русское христианско-правовое политическое учение. Характерной чертой этого учения, во взглядах К.П.Победоносцева, являлось доминирующее положение нравственных категорий в правовых понятиях обер-прокурора Синода. Это нашло своё отражение во взгляде К.П.Победоносцева на законность, которая понималась прежде всего как господство в юридической области духа христианских заповедей, представляющих собой, по его мнению, универсальный свод основных законов во всех сферах человеческой деятельности. Учение К.П.Победоносцева о "народной воле",

критикуя систему демократических выборов и парламентскую систему в целом, тем самым создавало предпосылки для развития идеи монархического представительства в творчестве других мыслителей-традиционалистов. В частности, свое продолжение эта идея нашла в творчестве Л.А.Тихомирова.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Преображенский И.В. Константин Петрович Победоносцев, его личность и деятельность в представлении современников его кончины. – СПб., 1914; Эвенчик С.Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // Ученые записки МГПИ – 1969 – № 309 Byrns R.F. *Pobedonostsev. His live and Thought.* – Bloomington – London, 1968 и др.

2. Сергеев С.М. "Мои идеалы в вечном..." Творческий традиционализм Льва Тихомирова // Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – М., 1998. – С.5-6.

3. Заседание Гос. Совета 8 марта 1881 г. // Былое. – 1906 – № 1 – С.197-198.

4. Победоносцев К.П. Московский сборник // К.П.Победоносцев: *Pro et contra.* – СПб., 1996. – С.99.

5. Заседание Гос. Совета 8 марта 1881 г. – С.197.

6. Победоносцев К.П. Московский сборник – // К.П.Победоносцев: *Pro et contra.* – СПб., 1996. – С.101.

7. Там же – С. 238-240.

8. Там же – С. 192-193.

9. Там же – С.238-240.

10. Там же – С. 248.

11. Там же – С.241-242.

12. Полунов А.Ю. Политическая индивидуальность К.П.Победоносцева // Вестник МГУ – Сер.8 История – 1991 – № 2 – С.46.

13. Письма К.П.Победоносцева к Александру III- М., 1925 – т. I – С.54.

14. Победоносцев К.П. Московский сборник // К.П.Победоносцев: *Pro et contra.* – СПб., 1996. – С.134-136.

Софронис Парадисопулос

ЭВОЛЮЦИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРЕКОВ ОДЕССЫ (XIX в.)

С момента своего основания в 1794 г. Одесса принимала многих эмигрантов из Греции, которые, уходя из под турецкого ига и, привлекаемые политикой "покровительства" России, прибывали на ее южные границы.

Экономическое процветание греков в Одессе и вообще в южной России основывалось на торговле пшеницей. Благоприятная конъюнктура - удобство украинской равнины, на которой располагалась Одесса и растущие потребности зарубежных рынков Запада, который ориентировался на индустриализацию, способствовали быстрому обогащению греческих купцов. Их экономическое присутствие связано в первую очередь с коммерческой деятельностью одесского и других причерноморских портов.

Греческие негоцианты занимались в основном вывозом хлеба. Как ни малы были отпуска хлеба из Одессы в начале XIX века, но они составляли свыше 3/4 отпуска хлеба с юга России, а в 1816 и 1817 гг., по случаю неурожая в Западной Европе, российский зерновой отпуск стал весьма значительным. В последующие годы вплоть до 1835 г. он упал, что объясняется военными обстоятельствами 1820-х гг.

Причины выдвижения греков в первые ряды торговли следующие:

1. хорошее знание в области торговли;
2. образование торговых сетей в стратегических местах производства и продажи;
3. сеть представителей, агентов и посредников;
4. незначительное присутствие западных торговых домов на юге России.

Опубликованные еще в XIX в. А. Орловым списки купцов² Одессы позволяют составить представление о роли греков в торговой среде города в 1800 г. На тот момент насчитывался 151 купец, из них: I гильдии - 8 человек, II гильдии - 30 человек, III - 114 человек. 34% всех купцов - греки, которые, к тому же, составляли абсолютное большинство I и II гильдии. Кроме того, в Одессе всегда находилось большое количество иностранцев, временно занимающихся торговлей в городе. В июне 1799г. их было 86, из них: греков - 64, итальянцев - 10, немцев - 2, сербов - 3, других славян - 4³.

Деятельность, которую вели греки в начальный период формирования заграничной торговли Одессы, достигала лишь Стамбула и островов Архипелага. Это похоже на их сознательный выбор. Для них, наверное, было более удобно охватить этот район, так как они знали его очень хорошо, и имели при этом взаимоотношения только с греками. Греки также занимались и внутренней торговлей. Некоторые греки, прибывшие в Одессу с

небольшим капиталом, становятся со временем владельцами торговых фирм с большими оборотами. Известны имена 10 богатых греческих купцов в Одессе в 1817г.: Т.Серафинос, А.Маврос, Д.Инглези, А.Кумбари, В.Манеси, И.Амвросиу, Д.Палеологу и другие. Анонимный автор записки о греческой общине Одессы оценивал состояние этих 10 богатейших купцов в 10 млн. рублей ⁴. Большой доход приносили греческим негодантам Одессы посреднические услуги в операциях по “сужению взаймы” русского флота.

В результате фиктивных сделок по купле-продаже судов почти все греческие корабли стали плавать под русским флагом. Можно попытаться оценить вклад греков в заграничную торговлю Одессы. Следующая таблица показывает, какие флаги имели корабли, которые вышли из одесского порта в первые пять лет XIX в.

Таблица № 1 ⁵

Корабли	1801	1802	1803	1804	1805
Русские	28	79	112	117	135
Османские	43	42	24	37	74
Австрийские	24	128	274	170	235
Французские	4	5	27	13	12
Английские	-	-	5	17	32
Итого	99	254	442	354	580

Из этой таблицы, скорее всего, можно сделать выводы об одесской торговле вообще, а не об участии греков в ней. Однако, интересно заметить, что флаг и страна, которой принадлежало судно, не определяет “национальность” корабля. “Османские” это, прежде всего, корабли с Эгейского Архипелага, Александрии, Салоник, Измира, Стамбула; соответственно многие корабли были греческими. Еще возникают сомнения относительно большого числа русских кораблей. Россия не могла иметь такой большой торговый флот, плававший за границу, поэтому многие русские корабли в действительности были греческими, которые шли под русским флагом для облегчения прохода через Босфор.

Корабли, которые вышли из Одессы в 1809-1813 гг.					
	1809	1810	1811	1812	1813
Русские	2	2	23	22	134
Османские	73	35	5	2	51
Австрийские	28	6	13	2	2
Французские	43	21	6	3	-
Английские	-	-	1	-	9
Греческие	16	121	443	483	102
Итого	152	185	492	512	298

В этой таблице, хотя и указаны греческие корабли, вероятнее всего, здесь подразумевается греческая фамилия капитана. Греческий флаг в портах Черного моря появляется только в последние шесть месяцев 1829 г.

В 1817 г., в год наивысшего “подъема” показателей хлебного экспорта, в первой четверти XIX в. в Одессе было зарегистрировано 65 купеческих фирм⁷. Наиболее крупными из них были греческие. Десятки и сотни тысяч рублей были пущены в оборот И. Ралли, Г. Папудоглу, И. Сакелари, А. Мими, Ф. Родоканаки. Л. Камбуроглу, К. и И. Папудовы, П. Варвати. Отделения греческих торговых домов Одессы, а также агенты отдельных купцов имелись во многих странах. Еще одним источником доходов греческих купцов служили страховые компании. Поскольку плавание на судах в Черном и Средиземном морях было опасным, то негоцианты часто прибегали к их услугам. В 1808 г. в Одессе было основано Греко-русское страховое товарищество с капиталом в 800 тыс. рублей. Его директорами стали видные греки Одессы И. Дестуни, Т. Серафино и И. Петала. Второе греческое страховое общество создается в 1814 г. (директора: И. Амвросиу, И. Манеси и С. Ксида). В 1817 г. в Одессе появилось “Новое греческое страховое общество” с капиталом в 500 тыс. рублей. Во главе его стали Д. Зотов, Г. Маразли и Г. Папудоглу⁸. 10 (22) июля 1830 г. Министерство финансов уведомило одесского градоначальника А. В. Богдановского о царском указе, согласно которому в Одессе учреждалась новая компания для страхования судов и товаров под названием греческой страховой конторы. Ее директорами были В. Ксени, К. Папудов и Г. Россоломо⁹.

Греческие купцы Одессы не только вели обширную торговлю, занимались банковскими операциями, были собственниками фабрик и заводов, но они занимали и ключевые позиции в судовладении.

Греки после 1820 г. опираются на обширную торговую сеть, созданную к этому времени греческой буржуазией ¹⁰, которая охватывала Европу и некоторые районы Азии и Африки. Также имелись агенты внутри страны в местах производства пшеницы. Самая главная задача этих агентов – закупать урожай до начала его сбора и при этом они должны были точно угадать объемы и качество. Экспортер отправлял груз на средиземноморские рынки и ожидал новостей о его продаже от своих агентов. Схематически структура греческого торгового дома выглядит следующим образом:

Таблица № 3

Таким образом, Одесса становится одним из важнейших узлов этой межконтинентальной греческой торговой сети. Торговые греческие дома в Одессе представляли центральные дома, которые функционировали в портах Европы, на Мальте, в Генуе, Ливорно,

Марселе и имели обычно одно название. Не случайно, что самые знаменитые греки появились в Одессе в начале третьего десятилетия XIX в. – Родоканаки, Ралли, Папудов, Зарифи, Мавро, Севастопуло¹¹.

Если анализировать состав купцов, производивших заграничный торг с 1833 по 1860 гг., то можно сделать вывод, что в течение 30 лет греческое торговое общество являлось одним из самых значительных среди занимающихся этим видом деятельности¹².

Интересно также посмотреть торговые обороты, которые были произведены некоторыми греческими торговыми домами. По данным газеты “Одесский вестник”¹³ в 1853г. в Одесской таможне зарегистрирован 121 купец, занимающийся заграничной торговлей. Данные по греческим купцам сведены в таблицу № 4.

Таблица № 4

На сумму свыше миллиона рублей серебром	
Родоканаки	3.390.295
Ираклиди	2.654.671
Папудов	2.024.411
Ралли	1.744.852
Зарифи	1.521.986
Ралли К.Ф	1.361.257
Ралли, Пандия	1.361.497
Мавро	1.036.097
Итого	14.803.066
На сумму от 300 тыс. до 1 млн. руб. серебром	
Севастопуло	863.405
Вучина	845.923
Саранди	816.597
Согдури	773.596
Итого	3.299.921
На сумму от 300 тыс. до 100 тыс. руб. серебром	
Разные	365.858
ИТОГО	18.468.845

Обороты внешней торговли Одесского порта за 1853 г. составляли 35.513.670 рублей серебром 14. Таким образом, следует, что 15 греческих фирм производили больше половины общего оборота внешней торговли, и самые значительные обороты осуществлялись торговым домом одесского купца I гильдии Ф. Родоканаки.

Надо подчеркнуть, что кроме хлеба и других зерновых продуктов, Одесса была местом значительного отпуска шерсти, сала и скота. Больше всего товаров из Одессы вывозилось в Великобританию, а затем в Германию, Францию, Италию, Голландию, Бельгию, Испанию, Турцию и Египет ¹⁵. Например, торговые дома Родоканаки, Севастопуло, Ираклиди и Ралли отправляли в Лондон, Триест, Ливорно, Стамбул и Мальту в основном пшеницу, а ввозили продукты: апельсины, лимоны, вино, орехи, рыбу, сахар, кофе, табак, дерево из Венеции, Генуи, Анверса, Триеста, Лондона, Марселя, а также с островов Эгейского архипелага, (Сандорини, Идра), и из Малой Азии (Смирна) ¹⁶.

Однако существовавшая ранее организация и практика работы торгового дома дифференцируется поэтапно с появлением телеграфной связи и паромов. Скорость, передача информации дезорганизовала традиционный метод работы этих домов. Кроме этого, в результате Крымской войны, приостановления статуса порто-франко в Одессе, появления американской пшеницы операции греческих домов уменьшились. Более того, еврейские фирмы начинают интенсивное "наступление" на греческую "монополию" в торговле зерном, снижая их прибыль даже до 25 коп. за четверть пшеницы ¹⁷. В принципе, замена греков еврейскими купцами в торговле зерном совпадает и с относительным сокращением численности греческого населения, сменой контрагентов за границей и усилением конкуренции на мировых рынках. С другой стороны, греческие семейные фирмы уступают место акционерным компаниям, связанным с международными банками с длинной цепью посредников и активными биржевыми операциями. Впрочем, эти изменения не привели к разорению всех греческих негоциантов. Крупные фирмы продолжали существовать.

В связи с вышеназванными причинами, греки преобразуют свои торговые фирмы в полифункциональные и транснациональные. Например, имя Маврокордато связано со многими крупными банками Восточной Европы со штаб-квартирами в Стамбуле и отделениями в Одессе, Лондоне, Париже, Марселе и Триесте. Первый Маврокордато, прибывший в Одессу в 1795 г., - Лорензо. В 1798 г. он принял российское подданство и записался во II купеческую гильдию с капиталом в 10 тыс. рублей ¹⁸. Среди членов семьи, добившихся успехов, был Димитрий, который родился в Одессе в 1815 г. и умер здесь в 1917 г. Он стал адмиралом и князем Российской империи ¹⁹.

Торговый дом братьев Ралли открыл свои филиалы в Лондоне (фирма в Лондоне существовала до 1961 г.), в Иране, Индии, Америке и Дунайских княжествах.

Греки также переориентировались на высокодоходную недвижимость Одессы. Оценочная стоимость имущества Г. Г. Маразли, семьи Ралли, Ф.Родоканаки в 1-ой городской части города Одессы в 1873 г.²⁰ представлена в таблице № 5.

Таблица № 5

Маразли Г.Н.	Итальянская	80.000
	Екатерининская	24.000
	Красный переулок	6.000
	Колодязн. переулок	11.000
	-//-	4.000
	Греческая	50.000
	Дерибасовская	60.000
	Приморская ул.	4.500
	И т о г о	239.500
Ралли /семья/	Итальянская	17.000
	Ришельевская	41.000
	Красный переулок	39.000
	-//-	5.000
	Гаванная	27.000
	Преображенская	30.000
	-//-	18.000
	Троицкая	68.000
	Дерибасовская	150.000
	-//-	40.000
	Театральный переулок	54.000
	И т о г о	489.000
Родоканаки Ф.	Покровский переулок	62.000
	Екатерининская	21.000
	Театральная площадь	5.000
	Бульварная	32.000
	Казарменный переулок	18.000
	И т о г о	138.000

Сумма оценки недвижимости всех греков, проживающих в Одессе, была равна 4,885,089 руб. Из них недвижимость Г.Г. Маразли

оценивалась в 415,139 руб., Ралли – в 647,282 руб. и Родоканаки – в 257,252 руб.

Г.Г. Маразли, сын потомственного почетного гражданина, получил от своего отца 14 каменных домов и магазинов в Одессе, каменный дом в Кишиневе и две дачи в окрестностях Одессы. Сам до 1874 г. ничего не приобрел и, видимо, управлял владениями своего отца. Кроме того, за ним числились 27.500 десятин земли в Бессарабии²¹. В Бессарабии имели земли: Ралли – 80.877 десятин и Родоканаки – 40.728 десятин.

Данные о заграничной торговле за 1883-1892, показывают, что греки не фигурируют среди крупных купцов города²². Их экономическое присутствие переориентируется, как мы отметили раньше, на недвижимость и также на промышленность. Интересно отметить, что если раньше для греков недвижимость значила социальный престиж, то теперь - непосредственное участие в производстве агропромышленных продуктов²³. Понятно, что только те, которые имели большой капитал, могли идти на такую деятельность. Остальные обязаны были покинуть одесский рынок.

Итак, привилегии, которые давало русское правительство грекам, приглашение иностранцев к переселению в пределы России, сложности передвижения подданных империи из-за системы крепостничества, с одной стороны, и формирование новой развивающейся экономики на базе заграничной торговли, с другой, способствовало экономическому росту греков.

Торговые сети, которые создали греческие купцы внутри страны в местах производства, а также в главных портах Европы, где шла пшеница, сыграли важную роль в их экономическом процветании.

Крымская война, изменения механизмов в одесской торговле, появление американской пшеницы обесценили деятельность греческих купцов. Это время, когда они уступают место еврейским и русским представителям буржуазии, переориентируются на недвижимость и на другие области производства и судовладения.

Прослеживаются изменения и в их социальном статусе. Есть много примеров, когда греки отказывались от коммерции и внедрялись в высшие слои администрации, в придворные круги, смыкались с дворянской аристократией.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. О формировании греческой общины Одессы подробнее см.: Ари Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII - начале XIX вв. // Советская этнография, 1969,

№3. - С. 85-95; Пятигорский Г.М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII - первой трети XIX вв. // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. - М., 1985. - С. 33-60; Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the 19th Century. // Harvard-Ukrainian Studies, 1979-1980. - Vol. III/IV. - P. 399-420; Karidis V.A. Greek Mercantile Paroikia: Odessa, 1774-1829. // Balkan Society in the Age of Greek Independence. / Ed. by R. Clogg. - L., 1981. - P. 111-136; Παπουλίδης Κ. Η Εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού το 19ο και 20ο αι. // Διακονία. Ανάτυπο. - Θεσσαλονίκη, 1988.

2. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. - Одесса, 1885. - С. 123-127.

3. Пятигорский Г.М. Указ. соч. - С. 49.

4. Арш Г.Л. Этеристское движение в России. - М., 1970. - С. 142.

Karidis V.A. Op.cit. - С. 123.

6. Ibid.

7. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970. - С. 357.

8. Арш Г.Л. Этеристское движение... - С. 210-213.

9. Ibid.

10. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970. - С. 357.

11. Арш Г.Л. Этеристское движение... - С. 210-213.

12. Одесский Вестник. 1833-1860. См. также и анализ который делает В. Кардасис: Op. Cit. - P. 195-207.

13. Одесский Вестник. - 1854. - 24 января.

14. Труды Одесского статистического комитета. - Одесса, 1865. - Т. I. - С. 259.

15. Одесса 1794-1894. - С. 207.

16. Одесский Вестник. - 1853. (весь год).

17. Herlihy P. Odessa. A History 1794-1914. - Harvard Ukrainian Press, 1986. - P. 212; См. также: Herlihy P. The ethnic composition of the city of Odessa in 19th century // Harvard Ukrainian Studies. - 1977. - Vol. N1. - P. 66.

18. ГАОО.- Ф. 17.- Он. 1.- Д. 56.-Л. 30.

19. Herlihy P. The Greek Community in Odessa, 1861-1917 // Journal of Modern Greek Studies. - 7, 1979. - P. 243.

20. ГАОО.-Ф. 274.- Он. 1.-Д. 2.-Л. 64-85.

21. Там же. Ф. 1.-Он. 140.-Д. 8.-Л. 452об.

22. Καρδάσης Β. Op. cit. - P. 226

23. Herlihy P. Odessa ... - P. 187.

Д.Я. Бондаренко, А.Ф.Цвиркун

ВРЕМЕННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И УКРАИНСКАЯ ЦЕНТРАЛЬНАЯ РАДА: ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ.

При изучении революционного процесса в России в 1917 г. необходимо детально проследить роль локальных структур. В данном

случае, необходимо переосмыслить роль Центральной Рады. Заметим, что, несмотря на обилие историографии, проблемы взаимоотношений Временного Правительства (далее ВП) и Украинской Центральной Рады (далее УЦР) до сих пор не достаточно освещены как в российской, так и в украинской и, тем более, в зарубежной историографии.

В российской историографии Центральная Рада рассматривается в основном в ключе национальной политики Временного Правительства. Исключение составляет работа В.П.Булдакова "Красная Смута", где автор рассматривает данную проблему в ключе межэтнических противоречий объективно возникших после падения монархии¹. В вопросе связи договора делегации ВП с Радой 2 июля 1917 г. и последовавшего за ним министерского кризиса 3-7 июля, начавшегося с отставки министров-кадетов существуют два противоположных мнения. Г.А.Герасименко отрицает факт, что причина отставки - Договор, а лишь повод, используемый Кадетами; противоположной точки зрения придерживается А. Рабинович².

Необходимо заметить, что если в российской историографии данная проблема не получила достаточного освещения, то в украинской историографии деятельность Центральной Рады имеет приоритетное значение, в частности следует назвать наиболее значительные работы по данной проблеме В. Ф. Верстюк³, О. Л. Копыленко⁴, О. М. Мироненко⁵, И. Лысяк-Рудницкого⁶, Т. Гунчака⁷ и др.

Рассматривая взаимоотношения Временного правительства и Центральной Рады следует выделить ряд ключевых проблем. Таких как: противоположность интересов центрального российского руководства и украинских национальных организаций, проблема законности власти, как на Украине, так и в России в целом, и, наконец, территориальная проблема или проблема границ украинской автономии.

Свержение монархии в России в феврале 1917г. дестабилизировало единство многонациональной империи, обнажило внутри российского общества противоречия не только социального, но и национального характера. Временное правительство, созданное в марте 1917г., провозгласило преемственность права и подтвердило только автономию Финляндии и будущую послевоенную независимость Польши, определенные еще царским правительством. Трансформация внутреннего устройства

России и вопросы, связанные с автономией отдельных народов, выносились на обсуждение Всероссийского Учредительного Собрания, т.е. признавались вне компетенции Временного правительства. С такой постановкой вопроса были согласны почти все национальные организации и движения за исключением партий, входивших в Центральную Раду.

Само же Временное правительство придерживалось принципа "единой и неделимой России", видя свою задачу, прежде всего, в сохранении целостности России до созыва Учредительного Собрания. Однако, ситуация в стране, охваченной революционным хаосом, вышла из-под контроля. Точнее сказать, ситуация вообще не контролировалась Временным правительством и, прежде всего, в столице, где сложилось двоевластие Временного правительства и Петросовета, хотя они вынуждены были признать друг друга.

Именно в условии революционной эйфории возникла 7(20) марта 1917г. в Киеве Центральная Рада, как общественная организация (скорее можно назвать, политический клуб), состоящая из национально ориентированных социалистических партий, просветительских организаций и т.д. Благодаря свержению самодержавия эти организации получили возможность действовать легально в Киеве. Председателем Украинской Центральной Рады был избран заочно М.С. Грушевский, который прибыл в Киев позднее. Центральная Рада не была в полном смысле легитимным органом, представляющим интересы Украины. Во-первых, из-за партийно-корпоративного принципа представительства (здесь явно прослеживается аналогия с Советами). Во-вторых, она носила классовый (представители только социалистических партий) и национальный характер (только сторонники национального возрождения). Как мы можем заметить, представители класса крупных собственников и противники идеи автономии и украинизации были лишены возможности участия в ЦР, а это значительная часть населения Украины, при этом, по словам Д. Дорошенко, значительная часть крестьянства, главным образом Левобережья, и Хлебоборобская партия не принимали участия в УЦР⁸.

Как показала история, стратегической целью Украинской Центральной Рады была полная независимость от России. Т.о. конфликт с Временным правительством, как центральной властью "единой и неделимой революционной России" был неизбежен из-за различия политических целей.

Надо полагать, что из-за ставки на этнические ценности и украинизацию, а в дальнейшем и выход из состава России, Украинская Центральная Рада не получила поддержки у местного самоуправления ни одного города Украины, включая Киев. В частности Киевская городская управа долгое время отказывала Генеральному Секретариату в помещении⁹. Местные власти ориентировались на Временное правительство как единственную законную власть в стране до созыва Учредительного Собрания. Глава ГС В. Винниченко был вынужден признать в своих воспоминаниях: "Генеральный Секретариат не обладал реальной властью, не было авторитета и доверия среди населения городов"¹⁰. Здесь Центральная Рада столкнулась с теми же проблемами, что и Временное правительство: проблема контроля над ситуацией и над территорией.

Признав города и земства русифицированными, Центральная Рада пыталась делать ставку на село. Однако интересы украинских крестьян были далеки от идеи государственности, или даже автономии, а сосредоточены были на вопросе о земле, точнее сказать, на дележе и захвате помещичьих земель, из-за этого происходили целые войны между селами¹¹.

На первом этапе Центральная Рада вынуждена была ограничиться только призывами к автономии, что нашло свое отражение в ее I универсале (23 июня), наряду с обвинениями в адрес Временного правительства в отказе таковой украинскому народу¹². Однако, вскоре после этого, Центральная Рада вынуждена была пойти на попятную что нашло отражение во II-м универсале (3 июля 1917г.)¹³. Отводя от себя подозрение в попытке развала России во время "революционной войны", вопрос об автономии Украины откладывался до Учредительного Собрания. Более того, чтобы не лишиться власти, учитывая свое шаткое положение, ей пришлось официально осудить путч радикальных националистов, "полубоцьковцев" 5-7 июля 1917г. в Киеве¹⁴.

Отдавая отчет в том, что Всероссийское Учредительное Собрание может не решить положительно вопрос с автономией, которая, ко всему прочему, не удовлетворяла реально интересов представителей националистических партий, Центральная Рада, взявшая курс на независимость, и 22 сентября 1917г постановила необходимость созыва отдельного Всеукраинского Учредительного Собрания.

Дезертирство, разбои и грабежи в прифронтовой полосе набирали невообразимые масштабы. В подобной обстановке, создается "украинское казачество", своего рода народная милиция, призванная контролировать порядок на местах. Но, вскоре, становится ясно, что, "казачество", охваченное анархическими настроениями и руководимое атаманами-"батьками", становится еще большей причиной для беспокойства для самой Центральной Рады, в частности совещание комиссаров, проведенное Генеральным Секретариатом 16-17 октября 1917 г. высказалось против легализации "украинского казачества"¹⁵.

Возвращаясь к дискуссии между Петроградом и Киевом по поводу украинской автономии, необходимо заметить, после подавления большевистской попытки переворота в июле 1917г., Временное правительство заняло более уверенную позицию на переговорах с делегацией Генерального секретариата, начавшихся 27 июля 1917г. Так, уже 28 июля Временное правительство дало ясно понять, что все спекуляции по поводу устава автономии должны быть отложены до принятия Конституции Всероссийским Учредительным Собранием.

17 августа Временное правительство издало документ под названием "Временная инструкция для Генерального секретариата Временного правительства на Украине"¹⁶. Согласно Инструкции, Генеральному секретариату предписывалось четко выполнять указания центрального российского правительства, т.к. существование и деятельность Секретариата признавалось только как местного органа Временного правительства до созыва Учредительного Собрания, Центральная Рада становилась лишь совещательным органом для Генерального Секретариата, по аналогии с Предпарламентом для Временного правительства. Временное правительство вынуждено было признать компетенцию Генерального секретариата в пределах пяти губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской. В. Винниченко, выступая по данному вопросу в Центральной Раде, назвал Инструкцию "поганейшим клочком бумаги"¹⁷.

Центральная Рада, понимая безнадежность ситуации в деле скорейшего достижения независимости. В условиях противостояния с Временным правительством, предприняла попытку объединения национально-ориентированных сил народов России для достижения общей цели, что объективно способствовало распаду России. С этой

целью был созван т.н. Съезд народов России, который проходил в Киеве 21- 28 августа¹⁸. Председательствовал на съезде лидер Центральной Рады М. С. Грушевский. Съезд осудил национальную политику Временного правительства и провозгласил принцип самоопределения народов¹⁹. Любопытно, что в воспоминаниях В. Винниченко отсутствует всякое упоминание о Съезде.

Результатом съезда также было создание Совета народов в Киеве, который формировался по принципу, схожему на формирование Советов: равное количество представителей (4 представителя от каждого народа независимо от его численности), избранных национальными общественными организациями, но не самим народом на основе всеобщего, тайного голосования. Что доказывает не легитимность этого органа как, собственно, и Советов рабочих депутатов.

Как видно, Центральная Рада пыталась взять на себя функции вершителя судьбы России, не дожидаясь выборов в Учредительное Собрание, которое может быть поставлено перед свершившимся фактом. Здесь, на наш взгляд, можно провести аналогии в тактике большевиков и украинских социалистов. Знаменитые ленинские слова: "вчера было рано, завтра будет поздно", сказанные им по поводу подготовки большевистского переворота в Петрограде, могут быть отнесены и к украинским лидерам, стремившимся закрепить свою власть при помощи введения автономии до созыва Всероссийского Учредительного Собрания.

Вслед за резолюцией Съезда вышла в свет Декларация Генерального Секретариата от 29 сентября (12 октября), объявившая УЦР украинским парламентом, расширившая полномочия ГС без согласования с ВП, расширившая границы Украинской автономии до этнографических границ, что затем будет повторено в III универсале УЦР²⁰.

Реакция Временного правительства последовала незамедлительно. В Киев была дана инструкция городскому прокурору - разобраться по данному факту. В Петроград были вызваны для объяснений председатель Генерального секретариата В. Винниченко и генеральные секретари О. Зарубин и И. Стешенко. В воспоминаниях В. Винниченко отмечается факт вызова в Петроград всех секретарей для ареста²¹. Борьба между Временным правительством и Украинской Центральной Радой приобрела бескомпромиссный характер и была прервана большевистским переворотом.

Таким образом, все противоречия в отношениях Петроград-Киев были решены путем свержения законного правительства в стране и приходу к власти большевиков, для которых понятие "закон" было заменено понятием "революционная целесообразность".

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Булдаков В.П. Красная Смута: природа и последствия революционного насилия. – М.: РОСПЭН, 1997. – С. 140-148.
2. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 г. // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 67; Рабинович А. Кровавые дни: Июльское восстание 1917 г. в Петрограде. – М.: Республика, 1992. – С. 155-158.
3. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997.
4. Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. – К.: Україна, 1992.
5. Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – У 2-х т. – Т.1. – К.: Основи, 1994.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914-1918 рр.// Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 141.
9. Винниченко В. Відродження нації. У 2-х ч. – Ч.2 – Київ-Відень, 1920. – С. 46.
10. Винниченко В. Вказ. праця. – Ч.1. – С. 295.
11. Див. Винниченко В. Вказ. праця. – Ч.2. – С.50-51; Service R., ed., Society and Politics in Russian Revolution. New York: St. Marin's Press Inc., 1992. – P.52-54; Riasonovsky N. A History of Russian. New York: Oxford University Press, 1977. – P. 537.
12. Див. І Універсал Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього // Конституційні акти України 1917-1920. – К., 1992. – С. 58-60.
13. Див.: ІІ Універсал Української Центральної Ради // Там само. – С. 61-62.
14. Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії // УІЖ – 1992. – № 6. – С. 28-30.
15. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.150-151; Винниченко В. Вказ. Праця. – Ч.2. – С.51-52.
16. Див.: Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні // Конституційні акти України 1917-1920. – К., 1992. – С. 65-66.
17. Винниченко В. Вказ. праця. – Ч.1. – С.335.
18. Подробно о съезде см.: Симоненко Р.Г. Национально-культурная автономия на Украине в 1917-1918 // Вопросы истории – № 1. – 1997. – С. 50-63.
19. Постанова з'їзду народів "Про федеративний устрій" 15.08 1917 // УЦР: Документи і матеріали. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.307-308.
20. Декларація Генерального Секретаріату від 12 (29.IX) жовтня 1917 року // Копиленко О.Л. Вказ.праця (Додатки). – С.172-180; ІІІ Універсал Української Центральної Ради // Конституційні акти України 1917-1920. – К., 1992. – С. 67-69.
21. Винниченко В. Вказ. праця. – Ч.2. – С.58-59.

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НАВЕСНІ 1918 р.: ХАРАКТЕР ТА ПРОБЛЕМИ.

На протязі 1918 р. основним політичним і економічним партнером щойно проголошеної незалежної української держави була Німецька імперія. Ці відносини були сповнені протиріч та суперечностей, зумовлених складним як внутрішнім становищем (насамперед в Україні), так і міжнародним: продовжувалась Перша світова війна, в результаті революцій розпалась Російська імперія, породивши цілий комплекс проблем і спричинивши революційні рухи в ряді європейських країн. Безпосередній вплив на українсько-німецькі відносини мав і той факт, що вони розвивались за умов перебування на всій території України австро-німецьких окупаційних військ.

Цей період достатньо досліджувався рядянськими істориками. Основною темою їх досліджень була насамперед австро-німецька окупація та революційна боротьба українського народу проти австро-німецьких інтервентів.¹ Українсько-німецькі відносини цього періоду практично не вивчались, хоча тут поряд із значними прорахунками, є чимало здобутків. А про економічні взаємовідносини мова зовсім не велась, окрім наведення переліку товарів, що вивозились в Центральні держави з України.

В сучасній українській історіографії також майже відсутні дослідження, які давали б детальний аналіз економічних українсько-німецьких взаємовідносин. Безпосередньо цій темі присвячена стаття П.П.Притуляка,² деякі аспекти даної проблеми висвітлюються Воронянським А., Захарченком П.³

В німецькій історіографії економічна політика Німеччини щодо України детально проаналізована істориком П.Боровським.⁴ Найменш дослідженим, цікавим і неоднозначним, на нашу думку, є період становлення українсько-німецьких відносин навесні 1918 року.

Підписанням 9 лютого в Брест-Литовську мирного договору та укладенням Військової конвенції з УНР Німеччина досягнула вирішення військово-політичних цілей в своїй "українській політиці".

Тепер першочерговим стало налагодження економічних відносин. Брестським мирним договором передбачалось створення комісій для підготовки взаємовигідного економічного договору між Україною та країнами Четверного союзу і, насамперед, Німеччиною

як провідною силою союзу. Висловлене українською стороною прохання про військову допомогу⁵ давало підстави німецькому урядові ставити перед Центральною Радою більш високі економічні вимоги.

5 березня 1918 року в Берліні була скликана нарада імперських відомств та пруських міністерств під головуванням Державного міністра д-ра Гельферіха. На розгляд ставилось питання: чи можна вимагати від України компенсацію і якого роду за надання їй військової допомоги з боку Німецької імперії, та як покрити витрати, що виникли і до цього часу виникають.

В ході обговорення з уст представника відомства закордонних справ директора Йоганеса прозвучала пересторога від завищених вимог щодо України, оскільки надмірно високі вимоги сприяли б новому зближенню України з Росією і, можливо, послабили б інтерес України до прискорення поставок зерна та її добру волю, яка необхідна для відновлення і успішного розвитку торговельних та ділових відносин.⁶

Зазначалось також, що фактично військова допомога надана перш за все в інтересах самої Німеччини. В ході дискусії були прийняті наступні вимоги:

I. Фінансові вимоги покриття витрат, пов'язаних з військовою експедицією в Україну. Зокрема, констатувалось, що повинен бути складений кошторис витрат, пов'язаних з наданням військової допомоги Україні військовою адміністрацією, і переданий економічній комісії для можливого використання під час переговорів про поставки зерна з таким розрахунком, щоб це ні в якому разі не затримало поставки. Наголошувалось, що слід звернути увагу командування Східним фронтом на те, чи можливо добитись придбання воєнного майна та ін. безоплатно в рахунок витрат, пов'язаних з експедицією.

II. Економічні вимоги на основі та в доповнення мирного договору, підписаного з Україною, а саме:

1. В області забезпечення зерном зазначалось, що не слід вимогам надавати характер компенсації за надання військової допомоги. Це питання швидше відноситься до сфери економічних переговорів, які передбачені для проведення в життя мирного договору з Україною. З питання побудови зернових складів констатувалось, що Німеччина немає підстав сама займатись їх будівництвом. Тільки в разі їх побудови Україною слід сприяти участі німецького капіталу в цьому

будівництві і, в будь-якому випадку, не допускати, щоб третя держава, особливо США, добилася монопольного положення.

2. У відношенні залізниць зазначалось, що в інтересах Німеччини приєднати Україну до системи німецьких залізничних доріг, шляхом встановлення тарифів та перебудови з допомогою німців рухового потягу і ширини колій відповідно до залізниць західноєвропейських держав.

3. У відношенні пароплавства було прийнято одностайне рішення, необхідно наполягати на рівності в правах з місцевими громадянами відносно прибережного і річного судноплавства. Здійснення цієї вимоги можна пов'язати з вирішенням питання про забезпечення зерном, або врегулювання пароплавства по Дунаю.

4. Щодо вивозу з України залізних руд, в тому числі і марганцевих зазначалось, що слід в першу чергу вимагати відновлення в силі попередніх договорів про поставки, укладених до війни, на користь німецьких фірм. Якщо видобуток руди буде націоналізовано, то український уряд змушений був би взяти на себе зобов'язання по поставках колишніх власників. Грошова оплата зобов'язань по поставках, як вона виглядає згідно мирному договору, незадовільна. Вказувалось на необхідність збереження німецьких позицій в порту м. Миколаєва, де до війни німецькі фірми, зацікавлені у вивозі руди, побудували і експлуатували погрузочні спорудження.

5. Відносно державних боргів /взяття твердо встановленої частки російського державного боргу Україною/ вказувалось, що слід знову повернутись до цього питання на економічних переговорах, але його не можна пов'язувати з вимогами щодо надання військової допомоги.⁷

Обговорювались також питання про цукор, про реємігрантів та сезонних робітників з України. Було прийнято рішення передати протокол наради командуванню Східного фронту та економічній комісії, які повинні займатись даною справою у відповідності з нарадою і по домовленості один з одним. Особливо їм необхідно буде прийти до згоди про те, якими справами в даній ситуації доцільніше зайнятись військовому командуванню в безпосередньому зв'язку з вирішенням питання про надання військової допомоги, а якими справами – економічній комісії в зв'язку з веденням доручених їм переговорів. Отже, головним для німецької сторони було закріплення своєї монопольності в економічних відносинах з Україною та прагнення мати якнайбільший визиск з цих зв'язків. Разом з тим відмічалася необхідність діяти якомога обережніше, щоб завоювати

довір'я. Такою була позиція уряду, і, зокрема, дипломатичних кіл. Але основними реалізаторами німецької економічної політики в Україні були окупаційні війська, які своєю поведінкою засвідчували більш рішучі позиції верховного головнокомандування з даного питання.

Одразу ж після вступу австро-німецьких військ в Україну розпочалися реквізиції. Активно почала налагоджуватись приватна торгівля та масовий вивіз товарів з України. Така ситуація спричинила Наказ Голови Ради Народних Міністрів В.Голубовича, Міністра Торгу і Промисловості І.Чопівського і Міністра Продовольчих Справ М.Ковалевського прикордонним комісарам Міністерства Торгу і Промисловості, Атаманові Корпусу кордонної охорони та повітовим комендантам і Комісарам прикордонних повітів, в якому зазначалось, що весь товарообмін має проводитись через державні установи, а не приватним шляхом. Зважаючи на це, до того часу, поки не буде налагоджений державний апарат для провадження товарообміну, всякий вивіз та винесення всіх без винятку товарів за кордон УНР в Центральні держави безумовно забороняється. Товари, які йдуть з України для німецького і австро-угорського війська, можуть перепускатись через кордон не інакше як з дозволу Міністра Торгу і Промисловості в кожному конкретному випадку.⁸

В цей час до Києва вже прибули економічні комісії для ведення переговорів та укладання економічного договору. Представник німецької місії Ротаушер заявив, що Німеччина потребує сільськогосподарських продуктів і сировини для переробної промисловості, замість того вона згодна дати сільськогосподарські машини та знаряддя, хімічні продукти та тканину, але тільки тоді, коли сировина України буде перероблена на німецьких фабриках. Швидке здійснення товарообміну ускладнюється розладом транспортних засобів.⁹ Отже, для німецької сторони пріоритетним було питання експорту, а імпорту відкладався на невизначене майбутнє.

Підготовка до переговорів та укладання економічного договору велась і українською стороною. Радою Народних Міністрів України 14 березня 1918 р. було ухвалено рішення про утворення Державної комісії з товарообміну, перед якою стояло нелегке завдання: якомога повніше відстояти імпортно-експортні інтереси України, оскільки Німеччина, користуючись своїм становищем, наполягала на визискувальних експортних операціях. Така постановка питання ставила під сумнів можливість експорту українського хліба до

Німеччини та Австро-Угорщини, оскільки український уряд не володів хлібними запасами. Хліб потрібно було взяти у селян, які згодні були його віддати, передусім, в обмін на сільськогосподарські машини та інші необхідні промислові товари. Тільки такий шлях давав можливість безболісно і вчасно отримати хліб від селян. Інших надійних механізмів хлібозаготівлі не існувало. В квітні Радою Народних Міністрів було затверджено законопроект про організацію Державного хлібного бюро. Ситуація ускладнювалась відсутністю в Україні власної грошової одиниці, браком досвідчених спеціалістів з економічних питань та питань зовнішньої торгівлі, а також тим, що влада Центральної Ради на місцях була слабкою.

Підписанню економічного договору, яке відбулося 23 квітня 1918 року передувала кропітка і напружена праця в комісіях.¹⁰ Згідно з цим договором Україна зобов'язувалась до 31 липня 1918 р. поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн. пудів зерна; 3 млн. пудів цукру; 2,75 млн. пудів великої рогатої худоби (живої ваги); 400 млн. штук яєць; 37,5 млн. пудів залізної руди.¹¹ Для узгодження та координації торговельних операцій в Києві створювалась Українська державна палата торгу, на яку покладалось втілення в життя торговельного договору між УНР та Центральними державами. З цією ж метою Німеччиною створювалась Господарча централь ("Wirtschaftscentral").¹²

З метою якнайповнішого налагодження економічних зносин українською стороною планувалось організувати в Києві виставку за участю німецько-австро-угорських експонатів. Виставка впорядковувалась Українським Виставочним Комітетом (план роботи якого було затверджено 15 квітня 1918р).¹³ Міністерства Торгу та Промисловості з 15 червня по 1 жовтня 1918 року. Як зазначалось в Інструкції організації Української виставки, її найближчою метою на 1918 рік був показ Центральним державам продуктів, які за умовами договору український уряд повинен поставити до Німеччини та Австро-Угорщині в цьому сезоні. Це ж саме пропонувалось зробити і Центральним державам.

Згідно плану продукти і речі розбивались на дві частини. Перша частина – продовольчі продукти і сировина, поставка яких вважається питанням життя чи смерті для Осередніх держав.

Друга частина – це речі, без яких Центральні держави можуть обійтись, але з якими українському урядові цікаво познайомити німецьку та австро-угорську сторони для продажу цих товарів в

найближчий час; а також для нарощування в майбутньому торговельних взаємовідносин.

В свою чергу, осередні держави, повинні показати зразки тих товарів, котрі вони зобов'язуються постачати, тому що майже всі речі, які в даний час пропонуються Україні Осередніми державами, виробляються на інших фабриках та мають інші марки, ніж ті, котрі вже знайомі українцям.

Крім речей першої необхідності, відсутність яких в даний час зовсім паралізує економічне життя України і котрі повинні бути завезені з Осередніх держав, бажано ознайомитись і з виробами, які не складають нагальної потреби, але все ж корисні.

Крім цього, ставилося ще дві мети, які, на думку організаторів, мали велике значення:

1. Показати кліматичні і курортні багатства Україні, що дало б змогу отримати з цієї справи значні прибутки. При цьому зазначалось, що мала кількість продуктів і зруйнованість економіки не дадуть змоги в цьому році поставити на Україні цю справу широко, але початок зробити необхідно.

2. Підготуватись, наскільки можливо, до відбудови зруйнованих війною місць на Волині, Холмщині, Підляшші і Поділлі. Для цього знадобиться велика кількість матеріалів. Отже, необхідно вжити всіх заходів, аби підшукати все, що є найкраще з необхідного.¹⁴

Відповідно до мети була розроблена програма українсько-німецького-австро-угорської торгової промислової виставки на 1918 – 1919 рр згідно з якою передбачалось відкриття відділу України та відділу Центральних (Осередніх) держав.

Відділ України мав представити:

1. Продукти експорту згідно з торговельним договором: а) сільськогосподарські товари; б) фабрично-заводські товари.

2. Багатств України, якими бажано поділитись з іншими державами: гірничя промисловість (вугілля, залізо і т.п.); сільськогосподарська і фабрично-заводська промисловість; осібні культури (лікарські рослини, тютюн та інше).

3. Організацію економічних сил держави Української: урядові монополії (схеми їх діяльності); урядовий, громадський та торговельно-промисловий апарат в сфері залізничній, просвітній, поштовій, медико-санітарній справі; шосейних та водних шляхів; кооперативні організації в сфері кредитування, посередництва, промисловості (сільськогосподарській обробній); синдикати

торговельно-промислових організацій, що працюють під урядовим контролем їх діяльності; приватна діяльність в торговельно-промисловому житті України; організація та охорона праці.

Відділ Четверного Союзу мав представляти:

1. Імпорт речей першої необхідності, згідно з торговельними умовами;

2. Імпорт виробів Союзу, котрі Центральні держави взагалі можуть пропонувати.¹⁵

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що український уряд всіма силами прагнув налагодження партнерських, взаємовигідних економічних стосунків з Німеччиною.

Та розвиток взаємовигідних економічних відносин між УНР та Німеччиною ускладнювався цілим рядом причин. Зокрема тим, що на даний момент Центральна Рада не зуміла утвердити свої позиції в Україні, стати авторитетною владою на селі. Весняна посівна 1918 року почала давати збої, підтверджуючи недосконалість аграрної політики, яка до того ж не імпонувала німецькому командуванню і спричиняла сумніви щодо виконання українською стороною плану поставок хліба в Центральні держави. Це давало привід німецькій стороні активізувати реквізичійні операції, що викликало протест серед селянства і ще більше підривало слабкий авторитет Центральної Ради, унеможливляючи цивілізовані підходи та стверджуючи диктаторські методи. Та все ж слід зазначити, що для періоду становлення українсько-німецьких економічних відносин, поряд з реквізіціями, ініційованими військовим командуванням, характерні цивілізовані підходи на дипломатичному рівні, які стимулювали в Україні становлення самостійної економічної політики.

ПРИМІТКИ:

1. Белан Ю.А. *Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г.* – К., 1960; Заставенко Р. *Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.* – К.; 1959; Лавров П. *Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів в 1918 р.* – К., 1957; та ін.

2. Притуляк П.П. *Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918)//УІЖ – 1997 – №1.*

3. Воронянський А.В. *Германская оккупационная политика и Центральная Рада // Вопросы германской истории. Немцы в Украине.* – Днепропетровск, 1996; Захарченко П.П. *Селянська війна в Україні: рік 1918.* К., 1997.

4. Borowsky P. *Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen.* Lubeck – Hamburg, 1970.

5. Див.: *Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde* Philadelphia, Pa., U.S.A., 1969. – Bd. II. – S. 286–287.

6. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. – В 2 т. – Т. I. – М., 1968. – С. 432.

7. Там само. – С. 434–437.

8. Робітнича газета – 1918 р. 12 квітня

9. Южная мысль – 1918 г. 20 марта

10. Див.: Притуляк П. П. Вказана праця С. 62 – 79.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) – Ф 3766. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1–2.

12. Вільне життя. – 1918 р. 4 квітня.

13. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 16. – Оп. 94. – Спр. 151. – Арк. 19.

14. Там само. – Арк. 13.

15. Там само. – Арк. 14.

М.Е.Раковский

ЗАБЫТАЯ СТРАНИЦА ИСТОРИИ БЕЛОГО ДВИЖЕНИЯ В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В РОССИИ (1919 г.)

О гражданской войне, огненным смерчем пронесшейся по нашей стране, пишут немало. В значительной мере история гражданской войны в ее общих чертах воссоздана. Но вместе с тем продолжают дискуссии о характере гражданской войны, в которых иногда преобладают эмоции и стремления под флагом “новизны” изложить точки зрения в ущерб научной объективности.

Одно ясно, мы отказались и отошли от односторонних оценок войны, от старых стереотипов в подходах. Тезис о братоубийственном характере гражданской войны прочно утвердился в научных исследованиях, но за этим тезисом иногда скрывается односторонность и предвзятость оценок. В погоне за “белыми пятнами” иногда появляются “черные дыры” в освещении событий, когда выбрасываются из научного оборота все и вся. Между тем, следует изучать гражданскую войну как сложное явление, в котором переплетались классовые, национальные, политические линии, проявлялось противоборство различных общественных сил.

Иногда в сторону уходили ключевые проблемы, в частности проблема среднего крестьянства как возможного резерва тех или иных общественных сил, как источник формирования армий. Это, в

частности, относится к белому движению, которое менее всего исследовано. Отошли в сторону старые оценки белогвардейского режима, как режима палачей и душителей свободы, негативное освещение всей деятельности белых генералов без конкретного учета их личности. Нам представляется спорным противопоставление братоубийственного и классового характера гражданской войны ибо было и то, и другое.

Конечно, ленинская формула о гражданской войне как самой острой форме классовой борьбы требует уточнения. На первый план надо поставить братоубийственный характер войны - и дело здесь не в формулировке, а в сложности жизненных процессов, чрезвычайно разнообразных, зачастую противоречивых в своих проявлениях, в связи с многослойностью общественных движений в период гражданской войны. Также нельзя видеть в гражданской войне только национальную проблему. Все надо брать в совокупности. В том же белом движении были и проявления монархизма, и великодержавного шовинизма, было и проявление патриотизма. Надо видеть весьма сложное переплетение этих понятий. Возьмем только одну сторону: аграрный вопрос. Все политические партии и общественные движения имели свои программы и лозунги. Большевики - конфискации помещичьей земли и национализации всей земли в стране, меньшевики - муниципализации земли, эсеры - социализации. А как же быть с белым движением, с его подходом к этой проблеме? Большинство авторов видят только одну сторону - реставрацию помещичьего землевладения. Да, бесспорно, это было. Но жизнь выдвигала перед белым движением сложные проблемы. О них, в частности, пишет и главнокомандующий вооруженными силами на юге России генерал А.И. Деникин в своих "Очерках русской смуты". Для белого движения крайне острой была проблема крестьянских резервов. В армии Деникина было почти миллион дезертиров. Возьмем другой фактор - массовое крестьянское повстанческое движение в тылу у Деникина, которое делало этот тыл непрочным. Вопрос об аграрной платформе белого движения слабо изучен. Его решение связано с деятельностью так называемого "Особого совещания" при Деникине.

Созданное в феврале 1919 г. при главнокомандующем Добровольческой армией Деникине, оно было органом законодательной и исполнительной власти. Главным вопросом, который обсуждался на этом совещании, был аграрный вопрос, хотя сам Деникин называл свое правление "национальной диктатурой".¹

В Положении об “Особом совещании” говорилось о путях и методах решения аграрного вопроса, причем в повестку дня выдвигался термин “отчуждения помещичьей земли”, который, как известно, входили в кадетскую программу.

А.И.Деникин в своих воспоминаниях писал о том, что аграрный вопрос вызывал длительные споры, горячее обсуждение после “долгих мук” и взаимных уступок.²

23 марта 1919 г. на основании обсуждения аграрного вопроса А.И.Деникиным была подписана Декларация, в которой шла речь и об отчуждении помещичьей земли за арендную плату. Именно в это время Южный фронт становился главным и готовилась “Московская директива” для наступления к важнейшим жизненным центрам и затем к Москве. Что же еще говорилось в Декларации? В ней была заложена мысль о необходимости создания всеобъемлющего земельного закона, определялись его принципы: первый – обеспечение интересов трудящегося населения, второй – создание и укрепление прочного механизма средних крестьянских хозяйств за счет казенных и частных земель, третий – сохранение за собственниками их прав на землю, наконец, четвертый – отчуждению не подлежат земли промышленных предприятий, связанных с сельским хозяйством.³ Надо сказать, что эта Декларация, конечно, была противоречивой по своему характеру и вызвала очень резкие и активные споры, в которых участвовали и председатель Особого совещания генерал А.И. Драгоманов, начальник военного управления генерал А.Лукомский, начальник управления юстиции М.Чельшев, начальник управления земледелия В.Колокольцев и другие. Против Декларации резко выступила монархическая пресса, например, газета “Великая Россия”, которую редактировал князь М.Львов, бывший премьер Временного правительства. Свое несогласие с Декларацией выразил и Совет Государственного объединения, но были и другие мнения. Так, в политическую канцелярию при председателе Особого совещания поступил ряд записок с предложениями о проведении отчуждения помещичьих земель. В этих записках говорилось о том, что для интеллигенции должен быть лозунг Учредительного собрания, для крестьян – земельная реформа, для “умеренных” рабочих – усиление внимания к их запросам.⁴ И делался общий вывод, все это нужно, чтобы с антигосударственными элементами (речь шла о большевиках – М.Р.) справляться руками рабочих и крестьян.

Любопытно отметить, что выходила специальная газета под названием “Сельская жизнь”, что было выпущено 6 тыс. брошюр, 4

миллиона листовок, 5 тыс. плакатов с разъяснением аграрной платформы.⁵ Устанавливались пределы арендной платы за землю и т.д.

Совершенно ясно, что делалась попытка убить двух зайцев: успокоить помещиков и внести успокоение в крестьянские массы, учитывая объем и размах повстанческого движения, которое в ряде регионов проходило под лозунгом независимости Украины.

Все это довольно прямолинейно выразил генерал А. Лукомский, который заявил, что "вся собака зарыта в том, что в законе нигде не говорится, что земля подлежит возвращению ее собственникам".⁶

Обратим внимание, что это было произнесено 7 июля 1919 г., когда развернулось генеральное наступление Деникина на Южной фронте. Несколько в иной форме писала об Аграрном законе газета "Одесский листок", выражая свое сомнение, поможет ли компромиссный характер Земельного закона успеху белого движения.⁷

Практически осуществлением аграрной политики занималась межведомственная комиссия под руководством В. Колокольцева, которая составляла Земельное положение.

Учитывая, что наступление Деникина захватывало и Украину, важно отметить и высказывание по всем этим вопросам главнокомандующего войсками Новороссийского края генерала Шиллинга, который перед лицом нарастающего повстанческого движения в Херсонской губернии говорил о необходимости политического согласия между землевладельцами и крестьянами.⁸

Все эти перипетии раскрываются в материалах, которые хранились у Министра юстиции М. Чельшова, обратившегося в 1928 г. в Русский заграничный архив в Праге и представившего все документы Землеустроительной комиссии, которые при Советской власти стали архивным достоянием. Генерал А. И. Деникин в своих воспоминаниях говорил о непоследовательности его аграрной политики и о том, что крестьянство не принимало его реформы; воевать он должен был офицерскими полками, Корниловским, Мартовским, Дроздовским, Шкуро, Мамонтовым и т.п.

Признание Деникиным краха своего Аграрного законодательства - свидетельство того, что генерал, находясь уже в эмиграции, сумел трезво проанализировать жизненные процессы и дать им оценку.⁹ Не случайно, когда началась Великая Отечественная война, А. И. Деникин высказал свои симпатии Советской власти и готовность бороться с фашизмом, в то время, как некоторые его

генералы, например Шкуро, оказались по одну сторону баррикад со злейшим врагом человечества – фашизмом. Мы сочли нужным в этой статье остановиться на событиях, о которых идет речь, потому что, в них проявился драматизм и сложность гражданской войны, ее неоднозначный характер. Война была трагедией и ее уроки – это уроки истории, где необходим научный подход, ибо речь идет о поворотных судьбоносных ее страницах.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. А.И.Деникин. *Национальная диктатура и ее политика. // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев.* - М. - Л., 1927. - С.18.

2. Там же.

3. Там же. - С.19.

4. Государственный Архив Российской Федерации (бывш. ЦГАОР СССР). - Ф.340. - Оп.1. - Д.4. - Л.6,7,8.

5. Там же. - Ф.1558. - Оп.2. - Д.31. - Л.14.

6. Там же. - Ф.446. - Оп.2. - Д.16. - Л.23.

7. Там же. - Ф.1558. - Оп.2. - Д.31. - С.14-15.

8. Там же. - Ф.7042. - Оп.1. - Д.32. - Л.1-3.

9. *Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев.* - М. - Л., 1927. - С.58.

А.М. Фесенко

К ВОПРОСУ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЕ “ЛЕВОЙ ОППОЗИЦИИ” В СССР В 1920-Е ГОДЫ.

Долгое время в советской исторической науке господствовала концепция о безальтернативности развития СССР, в том числе и в 1920-е гг. Только в конце 1980-х гг. появилась возможность изучения исторических альтернатив. Однако и сегодня далеко не все историки освободились от влияния политической конъюнктуры, идеологизированных оценок. В связи с попытками внедрения рыночных отношений в конце 80-х - начале 90-х гг. на смену “единодушному” в свое время оправданию сталинских “великих переломов”, обоснования в дальнейшем преимуществ централизованной плановой экономики и т. п. проявилось стремление представить теперь уже НЭП, как единственную панацею от всех постигших страну бед. Широко распространилась и теория “бухаринской альтернативы” как упущенной возможности

предотвратить сталинизм¹. В таких условиях не находится места объективной и адекватной оценке идей Л.Д.Троцкого и “левой оппозиции”, они по-прежнему трактуются как ошибочные, но теперь уже как противостоящие “истинной” НЭПовской альтернативе.

Новая общественно-политическая ситуация, сложившаяся на постсоветском пространстве в 1990-е гг., стала для большинства историков сигналом к отказу от исследования ряда ранее “проходных” тем. В полной мере это относится к изучению многих аспектов истории компартии. Вместо старых “белых пятен” в отечественной истории появились новые. К таким по сей день относится вопрос об платформе “левой оппозиции” в сфере экономики, не случайно в работах видного историка современной России Д.А.Волкогонова, написавшего ряд фундаментальных трудов об этой эпохе, экономическая программа Л.Д.Троцкого и его сподвижников по существу не подвергается основательному научному анализу и автор ограничивается лишь краткими и, на наш взгляд, безосновательными ее оценками, как “авантюристичной”, “левацкой”, “не имеющей будущего”². Истоки этих взглядов уходят корнями в 1920-е гг.; когда Сталин и его сторонники в целях дискредитации троцкистов окрестили их программу индустриального развития страны, как “сверхиндустриализацию”, внушая тем самым мысль о ее утопичности и порочности.

В конце 1980-е гг. исследователи, выдвигавшие на первый план “бухаринскую альтернативу”, согласились с оценками предшественников. Так, Н.А.Васецкий в своих работах обвиняет троцкистов в догматизме и демагогии,³ другие пишут о “несостоятельности” выдвинутого Л.Д.Троцким и Е.А.Преображенским принципа первоначального социалистического накопления, квалифицируемого как курс на ограбление крестьянства,⁴ третьи экономическую платформу оппозиции трактуют как модифицированную теорию “милитаристского социализма”, в которой упор делается на методы административного давления⁵. Исходя из этого делались выводы о генетическом родстве троцкизма и сталинизма, о том, что Сталин заимствовал программу оппозиции для обоснования своего “великого перелома”⁶.

По нашему же убеждению, данные выводы из-за недостаточной аргументации являются спорными. Попытаемся обосновать данное утверждение. Начнем с вопроса об источниках индустриализации. На наш взгляд, несомненной заслугой Е.А.Преображенского явилась

сама постановка вопроса о том, что, не имея базового источника, в сфере промышленности нельзя переходить от восстановительного к реконструктивному периоду, поскольку проблема инвестирования является универсальной для любой страны. Е.А.Преображенский формулирует свой тезис как экономический закон. Обвинения в том, что он проводит прямую аналогию между социалистическим и капиталистическим процессом накопления, явно надуманны, так как в его работах подчеркивается "принципиальная неприемлемость" для СССР таких капиталистических методов, как ограбление колоний ⁷. Где же искать средства? Накоплений в социалистическом секторе пока нет, попытка в 1923 г. создать их путем искусственного повышения цен провалилась. Е.А.Преображенский видит базовый источник в несоциалистическом секторе: частных хозяйствах города и деревни. Каким путем брать оттуда средства? Е.А.Преображенскому приписывали один метод - грабеж. Так ли это было на самом деле? В своей работе "Экономические кризисы при НЭПе", написанной после урока 1923 г., Е.А.Преображенский предупреждает: "Раз мы вынуждены жить при наличии мелкого хозяйства десятки лет, те методы, которые упраздняют всякую возможность развития мелкобуржуазного хозяйства, ... непригодны и должны быть заменены другими" ⁸. Речь шла не о "перекачке", как это квалифицировалось позднее, а о перераспределении национального дохода промышленности, что вовсе не одно и то же. Предлагалось "брать больше из еще большего дохода", т.е. применять принцип прогрессивного налогообложения ⁹. Для того, чтобы крестьяне - основа несоциалистического сектора - имели большой доход, Е.А.Преображенским предлагаются такие меры, как долгосрочный кредит сельскому хозяйству, повышение (обратим внимание - не понижение!) закупочных цен и т.п. ¹⁰

Говоря о перераспределении продукта, Е.А.Преображенский имеет в виду не только налоги, но и методы косвенного воздействия на частника: создание системы железнодорожных тарифов в пользу социалистических хозяйств, системы дифференцированных банковских кредитов и т.п. ¹¹ Предлагаемые методы косвенного воздействия не предлагали искусственного повышения цен (в чем позже обвинялись "левые"): "Политика цен, сознательно рассчитанная на отчуждение определенной части продукта с частного хозяйства ... должна сочетаться с политикой снижения цен, что достижимо лишь, если снижение себестоимости будет идти еще

быстрее" ¹². Здесь мы подходим к коренному пункту программы "левой оппозиции" - требованию ускоренной индустриализации. Одно из главных оснований "левые" видели в необходимости давать селу товары высокого качества по разумным ценам, что на деле должно было укрепить "смычку" рабочего класса и крестьянства. Явной опасностью, по их мнению, был хронический товарный голод, который приводил к разбалансированию рынка, к нежеланию деревни сотрудничать с городом. Поэтому оппозиция подвергла жесткой критике тезис о "черепаших темпах", доказывая, что отставание промышленности от нужд деревни чревато серьезными экономическими потрясениями ¹³. Обращалось так же внимание на то, что завершив восстановительный период, страна входила в сферу взаимодействия с мировым рынком. Как в этих условиях избежать опасности, связанной с экономическим давлением развитых стран, не утратить социалистической перспективы - ответам на эти важные вопросы призвана была дать брошюра Л.Д.Троцкого "К социализму или к капитализму?"

Л.Д.Троцкий обозначает 1925 г. как стартовый рубеж, с которого начнется в мировом масштабе борьба социалистической и капиталистической хозяйственных систем. На начальном этапе этого соревнования социалистическая система явно отставала, основные причины - техническая отсталость СССР, слабая связь с рынком крестьянской продукции. "Мы знаем, - писал Л.Д.Троцкий, - основной закон истории: побеждает в конце концов тот режим, который обеспечивает обществу более высокий уровень хозяйства. Историческая тяжба решается ... сравнительным коэффициентом производительности труда" ¹⁴. Поэтому советское хозяйство не может быть замкнутым, оно обязано равняться на мировой рынок, где определяющими являются показатели цены и качества продукции ¹⁵. Вместе с тем, для "левых" призыв к ускорению должен был основываться на реальном, объективном учете возможностей страны: уровне крестьянских хозяйств. Оборудовании, технической оснащенности самой промышленности, объеме оборотных средств и пр. "Попытка искусственно перескочить через эти пределы отомстила бы за себя жестоко, ударив одним концом по пролетариату, другим - по крестьянству" ¹⁶. Говоря о нехватке оборотных средств, Л.Д.Троцкий и Е.А.Преображенский выступали за привлечение иностранных инвестиций, в частности, для строительства гигантов типа Днепродзэса ¹⁷.

Наконец, рассматривая вопрос о существовании в советской экономике частнособственнических элементов, Л.Д.Троцкий и его сторонники ни в коей мере не выступали за их насильственную ликвидацию. В работе "Восемь лет революции. Итоги и перспективы", Л.Д.Троцкий подчеркивал, что "нельзя допустить раскулачивания, возвращения к комбедам, вообще к "военному коммунизму" ¹⁸. В проекте платформы, выдвинутой "левыми" к ХУ съезду партии, говорилось: "эти силы [частного собственника – А.Ф.] нельзя уничтожить административными распоряжениями или простым экономическим нажимом. Введя НЭП и проводя его, мы ... еще на продолжительный срок должны признать их существование неизбежным" ¹⁹.

Ничто не указывало в программе "левой оппозиции" на свертывание рыночных отношений, замену их тотальным планированием и командными методами, что по-прежнему приписывают троцкистам некоторые современные исследователи. Однако факты говорят о другом. В докладе Л.Д.Троцкого о промышленности на XII съезде отмечалось: "...поскольку мы перешли к рыночным формам хозяйства, государство обязано предоставить отдельным предприятиям необходимую свободу хозяйственной деятельности", что единственно серьезная проверка правильности экономической деятельности различных субъектов может быть дана "только по материальным результатам, как они обнаружатся в коммерческом балансе", что "плановые методы должны расширяться с чрезвычайной осторожностью путем тщательного прощупывания почвы" ²⁰.

Лидер оппозиции продолжал борьбу за свои принципы и после изгнания его сталинистами из СССР. Он резко критиковал так называемый "великий перелом", обвинял Сталина за перегибы с планированием, за упор на количественные показатели ущерб качественным, осуждал сталинские методы коллективизации, писал, что создание колхозов на нищенской основе является "жульничеством". Именно Л.Д.Троцкий в начале 1930-х гг. призывал вернуться к НЭПу, говоря о том, что "выброшенный через дверь рынок вернется в окно" ²¹.

Таким образом, объективный учет позиции Л.Д.Троцкого и его единомышленников является непременным условием уяснения сущности реально существовавшей альтернативы сталинщине.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. См.: Данилова В.П. НЭП и его судьба //Историки спорят. – М., 1988. – С.122-191; Цакунов С.В. Развитие экономических взглядов Н.И.Бухарина после перехода к НЭПу //Бухарин: человек, политик, ученый. – М., 1990. – С. 303-326.
2. Волкогонов Л. Троцкий. – М., 1999. – Т. 1. – С. 23; Т. 2. – С. 66.
3. Васецкий Н.А. Троцкий. Опыт политической биографии. – М., 1992. – С.230-231, 238-239.
4. Наумов В.П. Возвращение к правде //Бухарин: человек, политик, ученый. – С.42.
5. Водолазов Г. Выбор истории и история альтернатив //Проблемы мира и социализма. – 1988. - № 10. – С. 61-62.
6. Дойчер И. Троцкий в изгнании. – М., 1991. – С.568; Лацис О. Перелом // Вождь, хозяин, диктатор. – М., 1990. – С. 92-94, 118.
7. См.: Преображенский Е.А. Новая экономика. – М., 1926. – Т. 1. – Ч. 1. – С.95-98.
8. Его же. Экономические кризисы про нэпе. – М., 1924. – С.49.
9. Его же. Новая экономика. – С. 64.
10. Его же. Экономические кризисы при нэпе. – С.28, 49.
11. Его же. Новая экономика. – С. 70-73.
12. Там же. – С. 87.
13. См.: Архив Троцкого //Коммунистическая оппозиция в СССР. – М., 1990. – Т.1. – С. 215-216; Т.2. – С.42-43.
14. Троцкий Л.Д. К социализму или капитализма? – М.-Л., 1925. – С.26-27.
15. Коммунистическая оппозиция в СССР. – Т.1. – С. 219.
16. Там же. – С. 141.
17. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. – Ф.17. – Оп.2. – Д. 220. – Л. 17.
18. Троцкий Л.Д. Восемь лет революции. Итоги и перспективы. + М. – Л., 1926. – С. 18.
19. Коммунистическая оппозиция в СССР. – Т. 4. – С. 113.
20. Там же. – Т. 1. – С. 38-39, 43.
21. См.: Дойчер И. Троцкий в изгнании. – С. 163-166.

Ф.О.Самойлов

**“НАУКОВІ ПРАЦІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЗАПОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ”. ОГЛЯД**

Одним з відомих університетів не лише в Україні, але й за її межами, є заснований в 1985 р. Запорізький державний університет. Серед шести його факультетів помітне і почесне місце посідає історичний факультет.

Основні напрями, характер та наслідки науково-дослідницької роботи істориків ЗДУ відбиває відоме і авторитетне серед фахівців видання - “Наукові праці історичного факультету”.

Перший номер видання (1993) містить роботи викладачів, аспірантів та студентів університету. Розвідки А.В.Бодяньського, В.Н.Андрєєва, В.Н.Саєнко та П.П.Осадчука присвячені дослідженню, аналізу матеріалів, зібраних самими авторами в експедиціях на місцевих археологічних пам'ятниках. Прикро, що ілюстрації у статтях дещо переплутані, і це ускладнює користування малюнками.

Стаття О.М.Мальованого, розглядає інтерпретацію стародавнього культу “золотого тельця” в Біблії та історичній літературі. Спробу з'ясувати зміст такого явища, як ізгойство - одного з найбільш загадкових категорій давньоруського суспільства, здійснено в статті А.В.Майорова. Звертає увагу ґрунтовність джерельної бази та історіографічний огляд статей Ю.Є.Івоніна про зовнішню політику Англії в 20-ті рр. XVI ст. і О.Р.Давлетова про роль преси, радіо і кіно в пропагандистському арсеналі німецьких націонал-соціалістів в 1920-1933 рр.

Центральне місце в першому номері посіли питання історії України. Дуже важливою для розуміння історії регіону в перші десятиліття після зруйнування Запорозької Січі стала публікація А.В.Бойка “Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в фондах рукописного відділу державної публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна”. Залучення маловідомих, чи взагалі вперше введених у науковий-обіг матеріалів з фонду В.С.Попова; опису Катеринославського намісництва, атласів, планів

повітів, міст дозволила автору доповнити, уточнити деякі твердження та висновки попередників. Продовжує тему О.А.Удод, який розглядається особливості джерельної бази робіт К.Г.Гуслистою з історії України XIV-XVIII ст. Аналіз свідчень Г.Ф.Міллера про запорозьке та українське козацтво подається в статті Ю.П.Князькова. Еволюції української самостійницької ідеї протягом досить значного і динамічного періоду вітчизняної історії (від середини XIX ст. до 1917 р.), впродовж якого з цього приводу висловлювали свої думки чимало видатних українських мислителів, присвятив свою статтю Ф.Г.Турченко. На наш погляд, не зайвим було б порівняти також погляди М.Драгоманова і Б.Грінченка відносно української національної справи.

Питанням історії України XX ст. присвятили дослідження В.П.Бондаренко та Л.В.Турчина, залучивши оригінальний архівний матеріал, вони розглянули суспільно-громадську і літературно-організаційну діяльність М.Хвильового в 20-ті - на початку 30-х рр. Переважно також на архівному матеріалі побудував свою статтю "Командна система управління в державному секторі сільського господарства України в 1928-1939 рр." О.О.Волошко. Проблема сільської школи України 60 - 70-х рр. присвятили своє дослідження А.Н.Середа та С.М.Тимченко. Нам здається, автори дещо не адекватно акцентували увагу на складнощах, не помічаючи при цьому і позитивний досвід в означеній сфері, що певною мірою доповнюють відомості наведені в монографії "Українці в зарубіжному світі" (К., 1991) та довіднику "Зарубіжні українці" (К., 1991). Узагальнив дані про українську еміграцію в Австралії на початку XX ст. О.І.Савченко. Його стаття певною мірою доповнює відомості наведені в монографії "Українці в зарубіжному світі" (К., 1991) та довіднику "Зарубіжні українці" (К., 1991).

Другий випуск "Наукових праць історичного факультету" (1997), присвячений 25-річному ювілею факультета (до 1985 р. - один з факультетів Запорізького державного педагогічного інституту). Перший розділ "З історії факультету" містив статті, замітки як інформаційно-оглядового, так і мемуарного характеру. Розділ відкривається публікацією декана факультету, відомого науковця - проф. Ф.Г.Турченка, в якій дається огляд здобутків колективу факультету за 25 років, визначення його ролі в підготовці фахівців, розробці актуальних наукових проблем. Про перші кроки новоствореного в 1971 р. факультету та його подальший розвиток згадує І.М.Бірюльов в мемуарній замітці "Оглядаючи минуле".

Далі завідувачі кафедр факультету представляють очолюваний ним колектив. Цікаво, що в статтях-оглядах мова йде не лише про здобутки кафедральних колективів, але й про перспективи, задуми, плани на майбутнє, про, так би мовити, день завтрашній. Так, проф. С.Р.Лях розповідає про одну з наймолодших кафедр, утворену в грудні 1990 р. - кафедру історії України. Викладачі кафедри читають лекції, проводять заняття з історії України з найдавніших часів до 1917 р., археології України, історичної географії України, методики викладання історії, організують археологічну і педагогічну практику на першому, останню також на четвертому і п'ятому курсах. Структурними підрозділами кафедри є археологічна лабораторія (керівник - доц. Г.М.Тощев) та лабораторія історії Південної України (керівник - доц. А.В.Бойко).

В публікації А.В.Бойка повідомляється про дослідження давньої історії України, про значення проведених на базі історичного факультету конференцій, "круглих столів" і читань з проблем історії, джерелознавства та історіографії запорозького козацтва: "Зарубежная историография истории Запорожского казачества" (1992), "Проблемы историографии и источниковедения истории Запорожского казачества" (1992), "Міжнародні відносини і державні структури в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі" (1993), "Захід - Схід: прикордонні суспільства XV - XVIII ст." (1994) тощо. Автор визначив значення утвореної в 1995 р. науково-дослідницької лабораторії з історії Південної України.

Інформуючи про діяльність кафедри Новітньої історії України, В.Г.Ткаченко відзначає, що викладачі кафедри проводять заняття з новітньої історії України (від 1917 р. до сьогодення) та історії радянського суспільства. Протягом останніх років кафедра успішно випробувала декілька спецкурсів та спецсемініарів: "Формування української національної держави у перші десятиріччя XX ст.", "Історія української політичної думки в кінці XIX ст. - 1917 р.", "Реалізація ідеї створення української національної державності", "Актуальні проблеми сучасної історії України" тощо.

А.І.Карагодін припонує огляд діяльності кафедри історичного краєзнавства та спеціальних історичних дисциплін. Викладачі кафедри розробили і читають спецкурси з двох проблем: "Історія Запорізького краю з найдавніших часів до початку XX ст." та "Культура народів Росії з часів Київської Русі до 1917 р.". Члени кафедри керують етнографічною практикою. При кафедрі формується

етнографічний музей, зібрано понад 300 експонатів, серед яких багато речей побуту українського, російського і німецького населення. В фонді кафедри близько двох тисяч репродукцій картин українських і російських художників XVII - початку XX ст., які використовуються на спецкурсах з історії культури, 40 фотокопій, що відтворюють Дніпровську лінію фортець і план Олександрівської фортеці, карти-схеми земельних володінь окремих поселень, фотоматеріали за темою "Дореволюційний Олександрівськ", "Архітектура дореволюційного Олександрівська", "Німецька архітектура Запорізького краю" та ін.

Л.О.Нестеренко розглянув здобутки і творчі плани колективу кафедри Всесвітньої історії. Діапазон дисциплін, що викладаються, охоплює період від первісного суспільства до новітньої історії зарубіжних країн Європи, Америки, Азії та Африки. На кафедрі розроблені і читаються курси - "Історіографія та джерелознавство Всесвітньої історії", "Проблеми методології сучасної історичної науки", "Історія міжнародних відносин нового та новітнього часу", "Історія цивілізації" та ін. Наукові інтереси членів кафедри зумовлюють і проблематику спецкурсів: історія античної культури, проблеми скіфської спадщини на території Північного Причорномор'я, актуальні питання пізнього середньовіччя і раннього нового часу, проблеми європейських революцій XVII - XVIII ст., революції 1918 р. в Німеччині та інші. В наступних статтях йдеться про наукове життя факультету в цілому. Так, дан огляд роботи археологічної лабораторії, аналіз діяльності Спеціалізованої вченої ради при історичному факультеті.

В другому розділі "Історія України" вміщені статті різні і за обсягом, і за масштабом розглянутих проблем. Перші три статті розділу присвячені козацькій проблематиці і написані на основі документів російських та українських архівів: про хід військової операції з ліквідації Запорозької Січі (П.Г. Александров), відносини Коша Війська запорозького і Київських митрополитів з церковних питань в період Нової Січі (І.І.Лиман), маловідомого кошового Задунайської Січі Т.Помело (Ю.П.Князьков).

На матеріалах історико-філологічних факультетів Л.Г.Злобіна розглянула питання про організацію наукової роботи студентів в університетах України в першій половині XIX ст. Архівні матеріали, нові дані щодо діяльності в 1904-1907 рр. маловідомої бойової організації Української народної партії "Оборона України" стали основою публікації Т.С.Геращенко. Цікаві факти наведені в статтях

про центри авіаційної теорії та практики в Україні в 1903-1913 рр. (І.М.Бірюльов), українську закордонну пресу в роки першої світової війни (Савченко О.І.), висвітлення в історичній літературі питання щодо соціальної бази українського національного руху в 1917- на початку 1918 рр. (Г.Ф.Кривоший). Дві статті розділу присвячені долі української еміграції. Так, С.М.Чернявська розглядає діяльність Державного центру УНР в екзилі в 1920-1940 рр., О.М.Іксанова аналізує характер та підсумки освітньої діяльності української еміграції в Європі в 1918-1920-х рр. (у змісті хронологічні рамки інші - 1918-1939 рр.).

Кілька статей присвячені розгляду окремих питань історії України радянської доби. Базуються вони на досить широкому колі різноманітних джерел: даних статистичних збірок, матеріалах преси, архівних документах тощо. В.Г.Ткаченко та С.І.Ісмайлова дали об'єктивну оцінку матеріально-побутових умов робочих-металургів України у другій половині 20-х - 30-ті рр. Новий погляд на діяльність ОУН на Півдні, зокрема на Запоріжжі, йдеться в публікації В.М.Морока. Є статті присвячені сільській проблематиці: С.Р.Лях та І.М.Кривко детально розглянули питання про селянське підприємництво на Півдні України у 1920-ті рр.; П.П.Панченко, С.С.Падалка, С.М.Тимченко охарактеризували умови праці і соціальну захищеність працівників українського села в другій половині 1960-х рр.; С.М.Тимченко та В.М.Кириченко проаналізували соціально-демографічні процеси в селі 1940-х-1980-х рр. Спробу визначити місце та роль Верховної Ради у творенні незалежної української держави зробили в своїй замітці Н.Г.Теплоухова та С.С.Падалка.

Розділ третій "Питання Всесвітньої історії" містить публікації, яким притаманна увага до історіографічних проблем, що розглядаються. Широко залучаються авторами англо-, німецько-, іспаномовні видання, співставляються підходи, даються власні оцінки точок зору, що представлені в цих публікаціях. Так, Л.О.Нестеренко, звертаючи увагу на дискусійні аспекти теми, з'ясовує причини, характер, особливості соціально-політичної кризи у Франції, роль релігійного фактору напередодні громадянських війн XVI ст., С.В.Білоножко досліджує значення "індіанського питання" в колоніальній політиці Англії і Франції в першій половині XVIII ст. Про генезу структури, форми та методи діяльності "Гітлерюгенд" - молодіжної організації НСДАП, йдеться в статті О.Р.Давлетова.

К.В.Мальшина простежила наслідки державного перевороту 1441 р. в Майяпані.

В наступному розділі “Питання найдавнішої історії” практично всі статті присвячено проблемам археології. С.П.Шевчук дав короткий огляд діяльності Таврійської вченої архівної комісії з дослідження археологічних пам'яток Запоріжжя. С.М.Ляшко окреслила коло наукових інтересів, внесок в розвиток краєзнавства, етнографії, археології видатного збирача та знавця старожитностей Південної України Я.П.Новицького. Про нові знахідки доби енеоліту-бронзи в Запорізькій області повідомив Г.М.Тощев, про святилище доби бронзи на острові Хортиця - М.А.Остапенко, кургани цього ж часу в с.Новорайську - Г.І.Шахров.

Заключним у другому випуску є розділ “З історії історичної науки”. В спільній статті В.В.Іваненко та О.А.Удода аналізується наукова спадщина, визначається місце та роль у розвитку історичної освіти та науки на Придніпров'ї в 1920-1930-ті рр. проф. М.Ф.Злотникова. В невеликій за обсягом, але змістовній статті О.А.Удода розглядаються методологічні та історіографічні питання ролі історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-ті рр. XX ст.

Третій випуск “Наукових праць історичного факультету”, має підзаголовок “Міжнародні відносини і проблеми державного Будівництва в странах [так на обкладинці - Ф.С.] Європи і Америки”. Він складається з чотирьох розділів. Серед авторів не лише викладачі історичного факультету ЗДУ, а й науковці інших навчальних закладів: Київського державного університету культури і мистецтва, Київського лінгвістичного університету, Дніпропетровського державного аграрного університету, Донецького та Саратовського державних університетів. На наш погляд, не зовсім вдалим у даному випуску є розподіл статей за розділами. Якщо в першому вміщено статті з історії України від часів Київської Русі до сьогодні, в другому - статті з Всесвітньої історії, починаючи зі Стародавнього періоду до XV ст., то в третій розділ включені три статті з Всесвітньої історії XVI ст. і одна - XVII-XVIII ст., в четвертий розділ - з Всесвітньої історії новітнього часу, а також статтю періоду кінця XVII - початку XVIII ст.

Перший розділ відкривається статтею М.М.Нікітенко. В ній розглянуто зміст так званої “Промови філософа”-одного з фрагментів “Повісті минулих літ”, з'ясовується відповідність фактів, про які в ньому повідомляється з історичними реаліями. Стаття С.С.Андрєєва

розглядає вплив запорізько-татарських прикордонних конфліктів на зовнішню політику Російської імперії в 30-60-ті рр. XVIII ст. В роботі Г.Ф.Кривоший йдеться про місце та роль різних прошарків робітників в Українській революції 1917 р. Спираючись на нові архівні джерела, В.В.Соловійова аналізує дипломатичні відносини Директорії УНР і радянської Росії в 1919 р. Й.Русіч дає короткий огляд та оцінку українсько-німецьких зв'язків в XX ст.

До другого розділу включена замітка О.М.Мальованого присвячена (чомусь без жодного посилання) питанню про закони та звичайне право в Стародавньому Єгипті; стаття К.В.Мальшиної, в якій залучивши зарубіжну, англо- та іспаномовну літературу, з'ясовує характер атрибутики верховної влади в державі майя посткласичного періоду; стаття Н.Г.Подолька розглядає становлення та подальший розвиток системи самоврядування в містах вендської Ганзи, демонструючи при цьому обізнаність з німецькою історіографією цієї проблеми; стаття Т.В.Мосолкіної, де досліджуються торговельні зв'язки одного з відомих англійських портів Бристоля з Ірландією в XV ст., спирається на матеріали митних звітів, ліцензії на торгівлю, охоронні свідоцтва, опубліковані Е. Керус-Уілсон в 1937 р. в збірці "The Overseas trade of Bristol. In the later Middle Ages" ("Заокеанська торгівля Бристолю в пізньому середньовіччі").

Статті третього розділу присвячені XVI ст.: О.М.Духновська розглядає взаємовідносини королівської влади та урядових органів в Англії; П.М.Котляров - державну реформу освіти в Німеччині, зокрема діяльність Філіпа Меланхтона; Л.О.Нестеренко з'ясовує вплив Європейської Реформації на процес формування французької держави; С.В.Білоножко аналізує вплив європейських політико-правових ідей XVII-XVIII ст. на зміст Декларації незалежності США.

Четвертий розділ містить статті, за винятком однієї, з новітньої історії зарубіжних країн. О.Р.Давлетов у формі лекції розкриває передумови, характерні риси, національні особливості фашизму. Цілком доречним є спроба автора порівняти фашизм та комунізм, однак, на наш погляд, висновок про те, що вони завжди і безумовно протистоять один одному потребує аргументів. Інші два автори пишуть про різні періоди історії Німеччини: О.В.Демчук (Харченко) - про історико-правові аспекти народження Веймарської Конституції 1919 р., І.І.Харченко - про міжнародне значення об'єднання Німеччини. Статті М.М.Бессонової та Ю.Т.Темірова присвячені повоєнному періоду Всесвітньої історії. В першій йдеться про роль, функції

громадської думки в суспільно-політичному житті США. Автор другої статті, використовуючи оригінальні англійські видання, кваліфіковано аналізує погляди британських студентів-радикалів на державу, революційну боротьбу, роль реформ тощо. До зовсім іншого періоду Всесвітньої історії належить публікація В.Г.Космини про роль федералізму в економічному, політичному та соціальному розвитку Нової Гранади на межі XVIII-XIX ст. Використовуючи деякі іспаномовні видання, автор розкриває ставлення до цієї ідеї одного з керівників війни за незалежність країни - Антоніо Наріньо-і-Альвареса.

Четвертий випуск "Наукових праць історичного факультету"

(1998) має п'ять розділів. Перший розділ "Давня та нова історія України" відкривається статтю О.П.Кривошия "Жінка і українське православ'я XVI - першої половини XVII ст.". Використання маловідомих джерел, в першу чергу, з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України, дозволили автору дійти висновку, що в досліджуваний період жінка на українських землях не відчувала над собою церковної опіки і зневаги, як це було в європейських країнах та Московській державі, і в повсякденному житті сповідувала не релігійні етичні норми, а традиції і звичаї предків. Наприклад, українські жінки інколи виступали ініціаторами укладання, розриву шлюбу і місцева церква змушена була благословляти другий, третій, четвертий і навіть, п'ятий шлюб, що для католицької Європи було фантастичним.

На солідному джерельному ґрунті базується розвідка В.І.Мільчева, присвячена з'ясуванню політики австрійського уряду щодо болгарського народу наприкінці XVII - на початку XVIII ст., причин переселення болгар в Україну. Автор доводить, що болгарський переселенський рух відбувався не з етнічних земель, не з метрополії, а з осередків болгарської колонізації, що утворилися в межіріччі річок Сави, Дунаю, Тиси та Мориші наприкінці XVII ст.

Стаття А.В.Бойка про історію родини Остроградських цікава не лише авторським текстом, але й публікацією двох оригінальних документів з Російського державного історичного архіву. На маловідомих матеріалах з фондів Центрального державного архіву у м.Львові побудована публікація І.М.Лільо про фінансові аспекти освітньої та доброчинної діяльності Львівської ради у першій половині XVIII ст. В статті Л.М.Рошиної розглядається соціальне становище Задунайської Січі на початку XIX ст. та повернення задунайців у межі Російської держави у 1828 р. Автор доходить

висновку, що головними причинами переселення задунайського населення в Росію були соціально-економічні чинники. Характер та значення контактів соціалістів Литви та Галичини в останній чверті XIX ст. розглянуто в статті Х.Ю.Чучмана. Проведений автором аналіз публікацій в українській і литовській пресі, листування А.Летувіса з М.Павликом, спільних проєктів І.Франка, М.Павлика з литовськими соціал-демократами свідчить про те, що подібність становища обох "недержавних" народів зумовило їх намагання підтримувати один одного як союзників, спільно шукати шляхи соціального та національного визволення.

Другий розділ "Новітня історія України" відкривається статтею Б.С.Павловського про сектантський часопис "Рассвет" (видавався у 1904 р.) та справжні причини припинення його видання. Г.Ф.Кривоший, спираючись на матеріали преси, дані центральних та деяких місцевих архівів, з'ясовує місце і роль українського селянства в національно-демократичній революції 1917-початку 1918 р., причини поразки Центральної Ради. Про упередженості, що існують до сьогодні щодо оцінки радянською владою общинного землекористування на Півдні України наприкінці 1920-х рр., про конкретно-історичні дані, що дозволяють подолати ці стереотипи, йдеться в статті І.М.Кривко. Спираючись на матеріали преси та праці попередників, О.М.Вагін з'ясовує долю, настрої, характер діяльності студентів-українців, які опинилися в еміграції в європейських країнах у міжвоєнний період.

Третій розділ "Всесвітня історія" містить чотири публікації різні за обсягом та проблематикою. Він відкривається ґрунтовною статтею відомого в Україні дослідника історії майя Е.В.Мальчишиної про адміністративну систему майських держав в іспанській історіографії XVI - XVII ст. На матеріалах Центрального державного історичного архіву м. Києва, Інституту рукописів Національної бібліотеки України, широкому колі праць попередників базується стаття С.С.Андреева, присвячена з'ясуванню запорозько-татарських відносин періоду Нової Січі, їх впливу на оволодіння Росією Північного Причорномор'я. В посмертній публікації А.Н.Кокошинського йдеться про хід та значення відновлення судноплавства в Азовсько-Чорноморському басейні на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни. Аналізу зарубіжної історіографії східноєвропейської політики США в 1989-1990 рр. присвячена стаття М.М.Бессонова.

Розділ “Археологія” відкриває стаття С.П.Шевчука, в якій розглядається діяльність Центрального статистичного комітету Росії по збору даних про археологічні пам’ятки Запоріжжя у другій половині XIX ст. С.І.Андрух повідомляє про випадкові знахідки скіфського часу біля с. Велика Знаменка. В публікації С.Г.Колтухова та Г.М. Тощева наводяться дані про курган доби бронзи поблизу с. Просторе в Криму. Детальний опис поховання з сокирами в ямній культурі північно-західного Причорномор’я подають С.В.Іванов та В.В.Ціміданов. Про підсумки археологічних розкопок багат шарового городища на о. Мала Хортиця (Байда) повідомляє С.Ж.Пустовалов. Історіографію проблеми кремінного інвентарю в українському неолітознавстві аналізує Р.Д.Кобалія. Знахідку решток викопних ссавців в акваторії Дніпра описують О.Л.Олійник та С.В.Шмирко.

Завершується випуск новою для цього видання рубрикою “Огляди та рецензії”. В цьому розділі подаються рецензії Ф.О.Самойлова та С.Ж.Пустовалова на публікації науковців ЗДУ.

“Наукові праці історичного факультету” відбивають насиченість наукового життя викладачів, аспірантів і студентів. Можливо, доречним було б включити у подальші видання ще й такі рубрики - “Хроніка”, “Бібліографія”, “Персоналії”. Але й те, що вже зроблено, дає всі підстави для висновку, що різноманітність тематики, ґрунтовність статей свідчить про високий рівень дослідницької роботи і значний науковий потенціал колективу.

М.Е.Раковский, Т.Н.Попова

**Непомнящий А.А. ЗАПИСКИ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И
ПУТЕВОДИТЕЛИ В РАЗВИТИИ ИСТОРИЧЕСКОГО
КРАЕВЕДЕНИЯ КРЫМА (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ ХУІІІ -
НАЧАЛО ХХ ВЕКА).- КИЕВ, 1999. - 212 С.**

Новая работа доцента кафедры истории Украины и вспомогательных исторических дисциплин Симферопольского государственного университета А.А.Непомнящего вышла в серии Научно-справочных изданий по истории Украины (выпуск 46) Института украинской археографии и источниковедения им.М.С.Грушевского / рецензенты: М.Ф.Дмитриенко, доктор

исторических наук, профессор, заведующая отделом специальных исторических дисциплин Института истории Украины НАН Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины; Г.В.Боряк, доктор исторических наук, заместитель директора Института украинской археографии и источниковедения им.М.С.Грушевского НАН Украины/ - и представляет собой результат стойкого исследовательского интереса автора к истории исторического краеведения Крыма. Уже вышли в свет и получили положительные отзывы предшествующие работы А.А.Непомнящего - "Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX-начале XX века (учебное пособие)" /Симферополь, 1995.104 с./ и "Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX - начале XX века" (Симферополь, 1998.- 208 с.) /См.: Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С.185-187/.

В.Е.Омельчук, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом национальной библиографии Национальной библиотеки Украины им.В.И.Вернадского, предваряя рецензируемое издание, отмечает, что основное назначение работы А.А.Непомнящего - обзор библиографического наследия отечественных и зарубежных исследователей Крыма. Однако систематизация такого своеобразного жанра историко-краеведческих сочинений, как записки путешественников и путеводители, избранный автором комплексный подход к решению задач анализа источниковой базы исторического краеведения Крыма, привлечение обширного круга архивных документов и специальной литературы и проч. способствуют тому, что "данные историко-библиографические разработки органично вписываются в исторический контекст изучения Крыма, повышая тем самым научное значение предлагаемого труда не только для создания полной картины исторического краеведения, но и для развития методологических и методических аспектов национальной ретроспективной библиографии Украины" (С.5-6). Справедливость данного положения бесспорна.

Особенностью работы, предпринятой А.А.Непомнящим, является ее многоаспектность. Два профессионально выполненных библиографических указателя - "Записки путешественников по Крыму /последняя треть ХУІІІ-начало XX века/" (Раздел 2.2. С.87-150. 1001 наименование) и "Дореволюционные путеводители по Крыму" (Раздел 3.2. С.182-202. 326 позиций) играют самостоятельную

роль историко-библиографических исследований и одновременно представляют собой справочную систематику для анализа определенных видов историко-краеведческих источников и историко-краеведческой литературы по крымоведению.

Три очерка (разделы 1, 2.1, и 3.1) выходят за рамки стандартного "библиографического описания". В них представлен фундаментальный материал, основанный на данных из фондов 22 архивных и книжных хранилищ Украины, России и Армении. Анализ этого материала позволил автору рассмотреть начальный этап в развитии исторического краеведения Крыма, определить значение экспедиций Петербургской Академии наук в становлении историко-краеведческих исследований, проанализировать два вида историко-краеведческой литературы - "Записки путешественников" и "Путеводители по Крыму", обозначить их место в истории изучения региона. Каждый раздел-очерк снабжен лаконичными, но содержательно емкими выводами, позволяющими суммировать концептуальную направленность исследования.

Авторский выбор объектов анализа ("Записки" и "Путеводители") - не случаен: он ориентирован на практически неизученные "сюжеты". Подробная характеристика этих своеобразных видов историко-краеведческой литературы дала возможность подчеркнуть специфику источниковой базы для изучения развития исторического краеведения Крыма, выявить индивидуальный облик историографии крымоведения.

Еще один важный аспект: развивая в своих исследованиях тему развития исторического краеведения Крыма, А.А.Непомнящий предоставляет богатый материал / эмпирического, в первую очередь, и теоретического характера/ для осмысления историографического процесса в целом, эволюции историко-краеведческих знаний в системе исторического знания, структуризации региональной историографии.

Работа включает именной указатель и список сокращений, удачно подобранные иллюстрации.

Новое издание самоценно и, вместе с тем, - очередной шаг в разработке избранной автором магистральной исследовательской тематики - истории исторического краеведения Крыма.

К ТРАКТОВКЕ ПЕТРОВЫМ П.Н. ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ДИНАСТИИ РОМАНОВЫХ.

Последние 300 лет российского самодержавия (1613-1917 гг.) тесно связаны с династией Романовых, генеалогическое прошлое которой достаточно ясно представлялось уже в середине XVI в., когда началось возвышение рода. В соответствии с политической традицией того времени родословия содержали легенду о "выезде". Породнившись с Рюриковичами (см. приложение 1), боярский род Романовых заимствовал и общее направление легенды; так, Рюрик в 14 "колене" выводился от легендарного Прусса, а родоначальником Романовых считался выходец "из прусс". Документально известный предок Романовых - Андрей Иванович Кобыла¹, боярин московского князя с середины XIV века, традиционно считавшийся сыном перешедшего из "прусс" Гланда Камбилы. Становление рода и выделение царствующей ветви представлялось в виде цепочки Кобылины-Кошкины-Захарьины-Юрьевы-Романовы (см. приложение 2), отражающей трансформацию родового прозвания в фамилию.

В последней четверти XIX века вышла в свет, а в начале 90-х годов нашего века была переиздана, работа известного генеалога Петрова П.Н², который выдвигает оригинальную трактовку происхождения всех родов, имеющих легенду о выезде "из прусс". Он считает их новгородцами, порвавшими с родиной по политическим соображениям на рубеже XIII-XIV вв. и выехавшими на службу к московскому князю. Предположение строится на том, что в Загородском конце Новгорода была Прусская улица, с которой начиналась дорога на Псков, называвшаяся "Пруссский путь". Ее жители традиционно поддерживали оппозицию против новгородской аристократии и назывались "пруссами". "К чему же нам искать чужих пруссов?" - спрашивает Петров П.Н., призывая "рассеять мрак сказочных вымыслов, принимавшихся до сих пор за истину и желавших во что бы то ни стало навязать роду Романовых нерусское происхождение"³.

Не отбрасывая традиционно признаваемого родоначальника Романовых в лице Андрея Ивановича, но развивая мысль о новгородском происхождении "выезжих из прусс", исследователь

считает, что этот предок имеет отношение к роду Ратши⁴ и является внуком новгородца Иакинфа Великого. При этом из схемы исчезает Гланд Камбила – “выходец из прусс”, а до середины XII в. прослеживаются новгородские корни Андрея Кобылы (см. приложение 3).

Наряду с Романовыми, потомками Ратши называются Бутурлины, Мятлевы, Пушкины, Свибловы, Челяднины, Чулковы, Жеребцовы, Елкины, Гавшины, Кошкины, Колычевы, Неплюевы, Яковлевы, Шереметевы и др. Кроме “выезжих из прусс”, к новгородцам, по мнению Петрова П.Н., относятся большинство “выезжих” из Литвы и Италии (224 рода, в числе которых Савеловы*, Суворовы*, Скуратовы, Бельские**, Булгаковы**). При этом подчеркивается, что новгородцы “подняли Москву из удельного княжества до престольного”⁵. На наш взгляд, явным преувеличением является утверждение о том, что все “выезжие” – новгородцы, к тому же занимающие в московской иерархии первые места и стоящие выше Рюриковичей. Опровержением этого утверждения может служить обширный материал по генеалогическому составу московского двора, его иерархии, структуре слоя служилых князей, содержащийся в исследованиях Зимина А.А.⁶

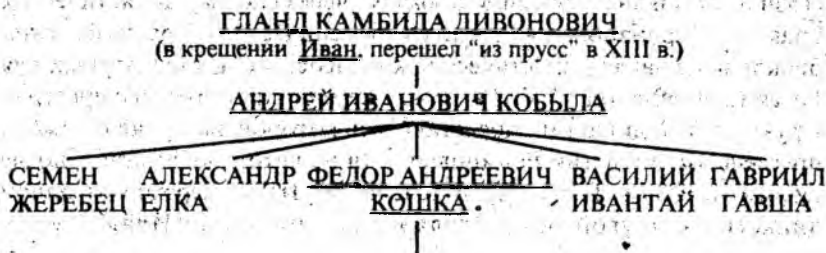
При ознакомлении с данной версией Петрова П.Н. возникает вопрос, почему в последней четверти XIX в. появилась необходимость переосмысления генеалогического прошлого Романовых. Ответ станет очевидным, если вспомнить, что в то время активно публиковались генеалогические справочники и материалы по истории отдельных родов. Попытаемся рассмотреть трактовку исследователя с учетом политико-династических проблем российского престола. В течение XVIII в. установились генеалогические связи дома Романовых с другими династиями, которые расширились до такой степени, что, образно говоря, Романовы оказались полностью “вытесненными” из своего рода. Эти связи оформлялись, главным образом, через систему династических браков, утвердившихся в России со времени Петра I. Традиция таких браков в условиях династических кризисов, столь характерных для России в 20-60-е годы XVIII в., вела к передаче российского престола в руки другой династии, представитель которой выступал от имени пресекшейся династии Романовых (в мужском потомстве – после смерти в 1830 г. Петра II). В течение XVIII в. переход от одной династии к другой осуществлялся как по линии Ивана V – к

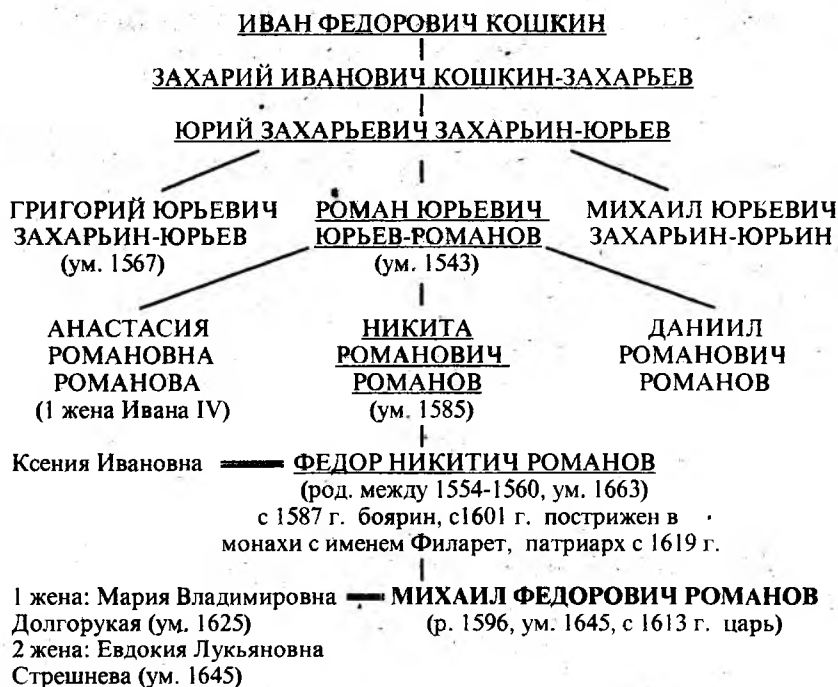
представителям Мекленбургской и Брауншвейгской династий (см. приложение 4), так и по линии Петра I. - к членам Голштейн-Готторпской династии (см. приложение 4), потомки которой и занимали российский престол от имени Романовых до 1917 г. Последняя, в свою очередь, являлась младшей ветвью датских Ольденбургов (см. приложение 6). В этих условиях утверждения об иноземном происхождении правящей династии становились неуместными. В XIX в. традиция династических браков продолжалась (см. приложение 5), генеалогические связи множились, порождая стремление "спрятать" иноземные корни первых Романовых, столь традиционные для Российского централизованного государства и обременительные для российского престола второй половины XVIII-XIX вв. Политическая необходимость подчеркнуть славянские корни правящей династии нашла свое отражение в трактовке Петрова П.Н.

Приложение 1. РОДСТВЕННАЯ СВЯЗ РЮРИКОВИЧЕЙ И ПЕРВЫХ РОМАНОВЫХ

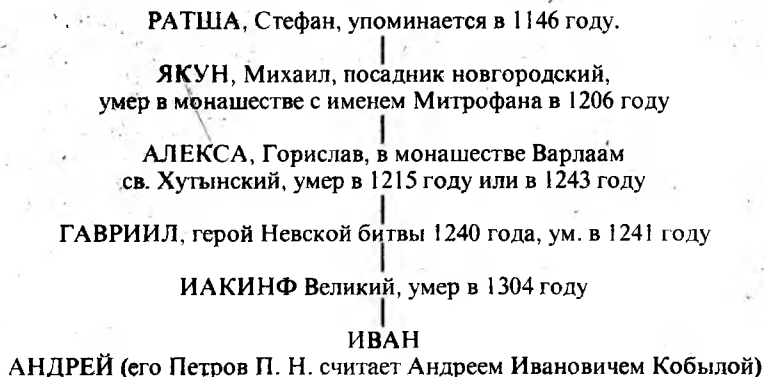

Приложение 2. ПРОИСХОЖДЕНИЕ РОМАНОВЫХ (13-н. 17 вв.).

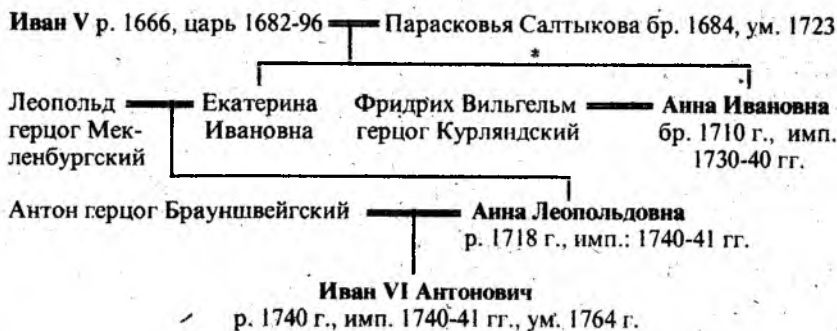

Приложение 3. ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЕ КОРНИ РОДА РОМАНОВЫХ (XII – XIV вв.)

Приложение 4. ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ РОМАНОВЫХ В XVII- XVIII вв.

ЛИНИЯ ИВАНА V.

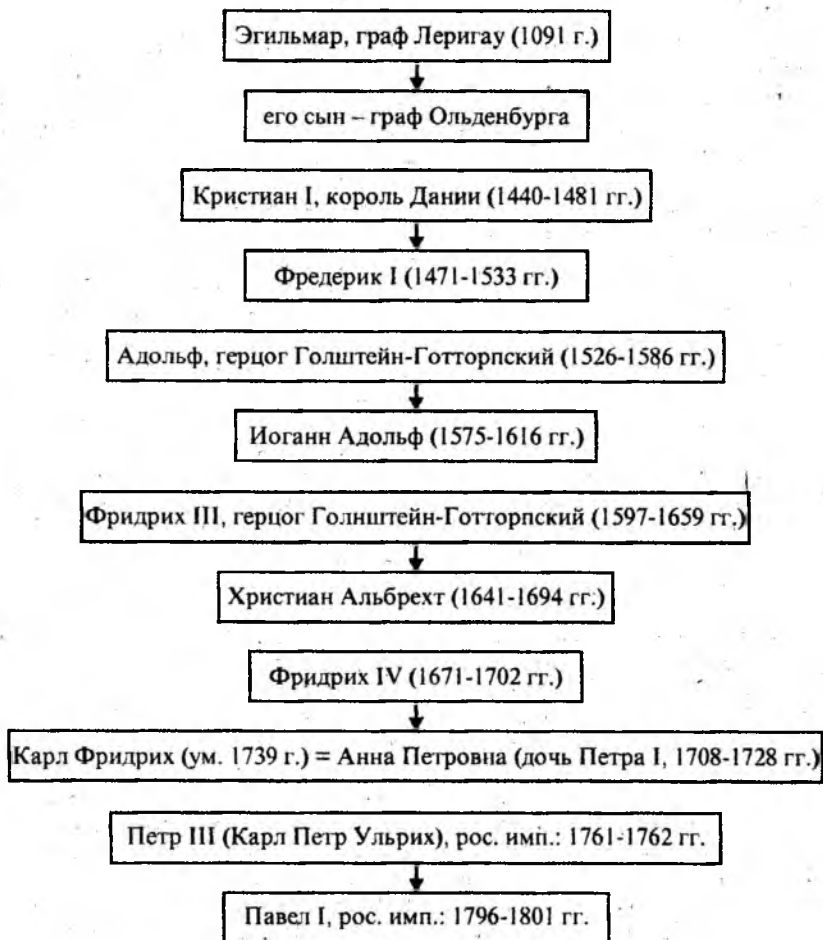
ЛИНИЯ ПЕТРА I.

Приложение 5. ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ РОМАНОВЫХ В XIX – НАЧ. XX ВВ.

Приложение 6. ПРОИСХОЖДЕНИЕ “РОССИЙСКОЙ ВЕТВИ” ГОЛШТЕЙН-ГОТТОРПСКОЙ ДИНАСТИИ

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Андрей Иванович Кобыла был боярином московским при Семене Гордом (1340-53), известно, что он ездил в Тверь за его невестой. От 5-го сына Кобылы – Федора Кошки – прямая линия к Романовым (см. приложение 2).

2. Петров П.Н. История родов русекого дворянства. Т.1-2, -СПб.-1886. Переизд. М.-1991.-420с, 318 с. Далее ссылки по изданию 1991г.

3. Там же. - С. 13, 20.

4. Ратиша – уменьшительное от Ратислава. В летописи упоминается под 1146 г. в ряду других новгородцев на стороне Всеволода Ольговича (зятя Мстислава, великого киевского князя 1125-32) называется Ратиша. Петров П. Указ. соч. - С. 22.

* Традиционно связывают происхождение рода со Швецией. Савелов Л. М., известный генеалог XIX в., изучал происхождение своего рода и считал родоначальником Андроса, выехавшего из Швеции в Новгород. В Новгороде Савеловы известны со вт. пол. XV в. при московском дворе – со времени Ивана III. См.: Савелов Л. М. Статьи по генеалогии и истории дворянства. – С. Пб. – 1898. - С. 90.

** Традиционно – выходцы из Литвы, перешедшие на службу Москве на рубеже XV-XVI вв. См.: Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV- первой трети XVI вв. – М., 1987. - С. 29-97; Милевич С. В. "Выезжие" дворянские роды в России/Записки исторического факультету. Вып. 7. – Од., 1998. – С. – 212-213.

5. Петров П. Н. Указ. соч. – С. 13.

6. Зимин А. А. Указ. соч.

7. Иван VI по отцу – представитель Брауншвейгской династии, по матери – Мекленбургской, по бабушке – Романовых. Ветвь тупиковая, пресеклась со смертью Ивана VI в 1764 г.

8. У Павла I было семь детей, из них: Анна – жена принца Вильгельма, в последствии короля Нидерландского (1840-49 гг.); Екатерина – с 1809 года жена принца Георга Ольденбургского, с 1816 года в браке с принцем Вильгельмом Вюртембергским, позднее ставшим королем; Александра – первый брак с Густавом IV, шведским королем (до 1796 года), второй брак – с 1799 года с эрцгерцогом Иосифом, палантином венгерским.

9. Дочери Николая I: Мария – с 1839 года супруга Максимилиана, герцога Лейтенбергского; Ольга – с 1846 года супруга Вюртембергского наследного принца, затем – короля Карла I.

10. Другие дети Александра II: Мария – с 1874 года в супружестве с Альфредом Альбертом, герцогом Эдинбургским, позднее герцогом Саксен-Кобург-Готским; Сергей – женат на Елизавете Федоровне, дочери герцога Гессенского;

Павел – с 1889 года в супружестве с греческой королевной Александрой Георгиевной.

О. А. Бачинська

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЧИТАННЯ

15 грудня 1999 року в Одесі на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова відбулися Треті Історіографічні читання, присвячені 120-літтю від дня народження професора історико-філологічного факультету Новоросійського університету Петра Михайловича Біциллі.

Відкрив читання декан історичного факультету професор В.Н. Станко. Він зазначив, що дуже важливим є повернення до дослідження наукової спадщини так званих “забутих” постатей історичної науки, зокрема, такого видатного медієвіста, літературознавця, мовознавця, філософа Петра Біциллі. В напрямку осмислення його творчого доробку вже почали працювати вчені не лише України, а й Росії, Болгарії, США, Ізраїлю та інш. Це позитивно позначається на розвитку української історичної науки, дає можливість налагодити наукові контакти між дослідниками різних країн та історіографічних шкіл.

Вивчення життєвого шляху та творчої спадщини П.М.Біциллі - копітка і тривала справа, тому що великий комплекс документального матеріалу зберігається в архівосховищах. Про досвід роботи над джерелами Державного архіву Одеської області розповіла доцент Т.М.Попова. На її думку одним зі шляхів повернення спадщини П.М.Біциллі є публікація документальних джерел, а також доповнення комплексу одеських документів, матеріалами архівосховищ Росії та Болгарії, де прожив половину свого життя вчений.

Збереження історичної пам'яті про попередників, ввічливе ставлення до наукових традицій є важливими моментами роботи будь-якого дослідника. Саме до такого ставлення до спадщини закликав у своєму виступі професор М.Ю.Раковський.

Складання родоводу, вивчення генеалогічних зв'язків складна та тривала робота. Новим фактам з біографії вченого було приділено увагу у виступі краєзнавця із м.Роздільна В.Я. Буковського. У його нещодавно надрукованому нарисі “Гірка правда”, йдеться про поміщика Хому Біциллі, прізвище якого ввійшло в назву села Біцилово і який був дідом вченого.

У читаннях доповідачі торкалися питань вивчення наукового доробку П.М.Біциллі. Так, у доповіді аспіранта Д.О.Шумейко був поданий аналіз публікацій вченого в “Известиях Одесского библиографического общества”. Стосункам П.М.Біциллі з колегами було приділено увагу у виступі співшукачки І.В.Максименко. Дослідниця, зокрема, звернулась до проблеми відносин вченого з Є.М.Щепкіним, зупинилась на його думках про наукові погляди Є.М.Щепкіна. Літературознавчий доробок П.М.Біциллі охарактеризував заслужений діяч мистецтв України, член Спілки письменників України Г.Д.Зленко. Він звернув увагу на те, що велике

місце в дослідженнях вченого відведено творчості О.Пушкіна, Ф.Достоевського, Л.Толстого. Знав П.М.Біциллі й українську літературу. Він опублікував в Софії статтю до 120-ліття з дня народження Т.Шевченко.

На читання були представлені й інші доповіді з широкого кола історіографічних проблем: професора Одеського державного медичного університету О.В.Гонтаря, докторанта Південно-українського педагогічного університету В.М.Чумака, зав. кафедрою нової та новітньої історії ОДУ доцента Ф.О.Самойлова, аспірантів історичного факультету С.Є.Березіна та Л.В.Новікової, старшого викладача Одеського державного політехнічного університету О.В.Мельника.

Під час роботи читань виникло цікаве, бурхливе обговорення, в якому свої погляди на сучасний стан розробки питань історії історичної науки, регіональної історіографії та археографії висловили професор З.В.Першина, доценти І.В.Немченко, В.М.Хмарський, О.Б.Дьомін, В.Г.Піщемуха, письменник В.Г.Зленко.

Учасники історіографічних читань висловили побажання продовжувати подібні зустрічі, запропонували видавати матеріали читань та продовжувати започатковану традицію проведення подібних міроприємств на історичному факультеті ОДУ.

Роботу історіографічних читань висвітлювало Одеське телебачення (телекомпанія "РІАК-інформ") і місцева преса (газети "Вестник региона" та "Вечерняя Одесса"). Співробітниками Наукової бібліотеки ОДУ під керівництвом зав. бібліографічним відділом В.В.Самодурової підготували цікаву експозицію документальних матеріалів і книги про життя та творчість П.М. Біциллі.

ЗМІСТ

<i>В. М. Хмарський</i> Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог	6
--	---

Слово про Вчителя: <i>І. Ф. Курас, С. В. Кульчицький, Н. М. Якупов, І. М. Коваль, І. П. Серов, С. М. Вегерчук, С. З. Заремба, Д. С. Шелест, Р. П. Чернега, А. І. Скрипник</i>	13
---	----

Розділ І

Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

<i>З. В. Першина</i> Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова	24
<i>Т. Н. Попова</i> Историография и историософия	31
<i>В. М. Хмарський</i> Камеральна археографія у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (40-ві - поч. 50-х рр. XIX ст.)	41
<i>Д. А. Шумейко</i> Публикации П. М. Бицилли на страницах “Известий Одесского библиографического общества”	51
<i>С. Е. Березин</i> Изучение античной истории в Новороссийском университете: Л. Ф. Воеводский	59
<i>О. Є. Музичко</i> Передісторія Одеси в працях одеських дослідників XIX ст.	65
<i>Т. Л. Подкупко</i> “Чорноморська проблема” у висвітленні українських істориків 1917- 1920-х років.	71
<i>Н. В. Турушкіна</i> З історії вивчення проблем сходознавства в Одесі	77
<i>В. А. Чумаченко</i> Питання про колабораціонізм українців у II світовій війні у висвітленні істориків США та Канади	83

А.С.Поспелов

Локальні конфлікти середини 70-х – початку 90-х років XX ст. в країнах третього світу у пострадянській історичній літературі	89
--	----

Розділ II

Археологія та етнологія

Е.В.Смытына

Системы культурно-исторической адаптации населения Степной Украины в эпоху аллереда (К проблеме формирования мезолитических культур)	94
--	----

С.Н.Гизер

Жилые дома причерноморских ногайцев в записках путешественников	102
--	-----

А.А.Пригарин

Традиционная общественно-территориальная структура болгарских сел Бессарабии	108
---	-----

Н.А.Петрова

Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.)	118
--	-----

Розділ III

Історія України

П.В.Бондаренко

Київські витоки ідеї руського королівства	134
---	-----

С.В.Паламарчук

Середньовічна Кілія: політичні реалії та міська інфраструктура	142
---	-----

Н.М.Діанова

Особливості виникнення та розбудови міст Південної України (кінець XVIII-перша половина XIX ст.)	148
---	-----

Т.Г.Гончарук

З історії виникнення шляхів міжнародного транзиту Броди-Одеса	152
--	-----

І.М.Івасюк

“Одесский вестник” про зовнішню торгівлю Одеси у 20-30 рр. XIX ст.	156
--	-----

<i>С.Б.Надибська</i>	
Роль міст півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період	161
<i>О.О.Синявська</i>	
Просвітницька діяльність О.І.Маркевича	171
<i>А.І.Мисечко</i>	
М.Ф.Комаров і Одеська "Просвіта"	178
<i>И.Н.Шкляев</i>	
Десантная операция Добровольческой армии по взятию Одессы в августе 1919 г.	186
<i>С.М. Боган</i>	
Повстанський рух в Київській губернії у 1921 році	189
<i>В.М.Чумак</i>	
Політика українізації в УСРР і КПЗУ (1927 – 1928 рр.)	193

Розділ IV Всесвітня історія

<i>О.Б.Дьомін</i>	
"Ірландське питання" в британській політиці королеви Єлизавети у 60-і роки XVI ст.	202
<i>И.Д. Черных</i>	
К проблеме кризиса китайской империи в период Нового времени	208
<i>А.М.Шабанова</i>	
Из истории общественного сознания монастырских крестьян Северо-запада России в первой половине XVIII в.	214
<i>П. Н. Тоцкий</i>	
Аббат Мори о церковной реформе Учредительного Собрания Франции 1789-1791 гг.	220
<i>И.С.Гребцова</i>	
Главное управление цензуры и Одесский цензурный комитет в первой половине XIX в.(по материалам архивных фондов)	227
<i>Т.Д. Сапожникова</i>	
Из истории создания и ликвидации Никольского старообрядческого монастыря в Придунавье	237
<i>Е. А. Попов</i>	
Взгляды К.П.Победоносцева на государственное устройство России	244

<i>Софронис Парадисопулос</i>	
Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.)	249
<i>Д.Я. Бондаренко, А.Ф. Цвиркун</i>	
Временное Правительство и Украинская Центральная Рада: проблемы взаимоотношений	258
<i>П.І.Барвіньська</i>	
Українсько-німецькі економічні відносини навесні 1918 р.: характер та проблеми	265
<i>М.Е. Раковский</i>	
Забывтая страница истории белого движения в период гражданской войны в России (1919 г.)	272
<i>А.М. Фесенко</i>	
К вопросу об экономической программе “левой оппозиции” в СССР в 1920-е годы	276

Розділ V

Рецензії. Персоналії. Хроніка.

<i>Ф.О. Самойлов</i>	
“Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету”	282
<i>М.Е. Раковский, Т.Н. Попова</i>	
Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть ХУІІІ - начало ХХ века).- Киев, 1999. – 212 с.	291
<i>С.В. Милевич</i>	
К трактовке Петровым П.Н. генеалогического прошлого династии Романовых	294
<i>О.А. Бачинська</i>	
Історіографічні читання	301

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 10

Головний редактор В.Н. Станко

Технічний редактор О. Бочарнікова

Здано до набору 01.02.2000. Підписано до друку 15.02.2000.

Папір офсетний. Друк цифровий. Формат паперу 60х84/16.

Фіз. друк. арк. 19,25. Умов. друк. арк. 17,91.

Зам. № 40. Тираж 300 прим.

Видавництво "Друк"

м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 61.

Тел. 20-77-88, 23-55-26.

